ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 65
2014
3–4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro. **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.,** Piaţa Presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro
DEREX COM S.R.L., E-mail: derex_com@yahoo.com

Redactori: Adrian Mircea DOBRE
Tehnoredactor: Luiza STAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667,
Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62.
E-mail: redactie_iab@yahoo.com

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 65 – 2014 **3–4**

SUMAR

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 193–398

ÉTUDES ET RECHERCHES D’HISTOIRE ANCIENNE ET D’ARCHÉOLOGIE

TOMUL 65 – 2014 **3–4**

SOMMAIRE

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 193–398

SCIVA 65

Numărul 65, atribuit acestui tom al revistei noastre, nu este unul „rotund" şi, de aceea, ar putea părea unul mai puţin potrivit pentru a marca o aniversare. În fapt, la 3 noiembrie 2014 se cuvine să comemorăm în primul rând împlinirea a 180 de ani de la întemeierea de către domnitorul Alexandru Ghica, la iniţiativa fratelui său, „anticarul" mare vornic Mihalache Ghica, a „Muzeului Naţional" şi a colecţiei sale arheologice de la Colegiul Sf. Sava din Bucureşti. Se împlinesc tot în acest an, la 23 noiembrie, 150 de ani de când acel prim muzeu românesc, mult îmbogăţit prin donaţia de piese arheologice, sculpturale şi epigrafice a „generalului" Nicolae Mavros, şi-a căpătat, prin voinţa domnului Alexandru Ioan Cuza, statutul legal, regulamentul de funcţionare şi titulatura oficială de „Muzeul (Naţional) de Antichităţi"*. Aşezat iniţial în Palatul Universităţii, căpătând în anul 1931, prin decizia primului ministru Nicolae Iorga, un sediu propriu, cel de astăzi, în Casa

* Ţinând cont de aniversările mai sus amintite, revista SCIVA şi-a propus să le marcheze în acest volum printr-o serie de studii, reunind atât contribuţii referitoare la devenirea ştinţei arheologice, cât şi la evoluţia interpretărilor prin prisma raportării la situri, situaţii şi materiale arheologice, cercetate în decursul existenţei noaste instituţionale (n.r.).

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 197–200

Macca, muzeul cunoscut sub sigla ***M.N.A.*** şi-a păstrat şi sporit considerabil patrimoniul, adăugând de-a lungul deceniilor acele performanţe şi acel prestigiu ştiinţific care au făcut ca, după aproape un secol de existenţă, în anul 1956, el să dobândească binemeritat calitatea de institut de cercetare. Institutul de Arheologie al Academiei Române, purtând din 1992, cu recunoştinţă, numele lui Vasile Pârvan, este astăzi incontestabil cea mai veche instituţie de cultură şi ştiinţă a ţării. Se cuvine a aminti în acelaşi context că, în anul 2014, Institutul aniversează şi centenarul săpăturilor sistematice, de mare întindere şi durată iniţiate de Vasile Pârvan la *Histria* – alături de *Tropaeum Traiani*, cercetat de Grigore Tocilescu între 1882 şi 1909, situl emblematic al arheologiei româneşti ajunse la maturitate.

Este evident că, pentru reconstituirea şi deplina valorificare a istoriei instituţiei noastre, pe lângă documentele cu grijă păstrate în Arhiva M.N.A., de o importanţă maximă sunt publicaţiile periodice conduse de cei doi mari înaintaşi: *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie* (RIAF), editată de Grigore Tocilescu între 1882 şi 1909, şi, la un nivel superior, apărând integral în limbi de circulaţie internaţională, *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, iniţiată de Vasile Pârvan în 1924. Primele două volume ale revistei *Dacia* au apărut în 1927, anul dispariţiei Magistrului, care, în cuvântul introductiv, îşi prezenta revista ca parte a unui proiect instituţional: „Ce périodique annuel est l'organe d'un Institut qui n'existe pas encore". Planul lui Pârvan a trebuit să aştepte încă trei decenii, până la transformarea M.N.A. într-un veritabil institut academic (1956) şi până la reapariţia revistei *Dacia, Nouvelle Série* (1957), la zece ani după întreruperea seriei vechi, odată cu tomul XI–XII, 1945–1947. În acest interval de timp, începând cu anul 1950, rostul revistei *Dacia*, ca „organ al unui institut care nu există încă", avea să fie preluat de o revistă nou creată, *Studii şi cercetări de istorie veche* (SCIV, din 1974 SCIVA – *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*), tipărită exclusiv în limba română, în condiţii tehnice mult inferioare faţă de cele întâlnite în *Dacia* din deceniile trecute. Cum era şi de aşteptat, primul număr al revistei (I, 1950, 1, p. 13), în *Cuvântul înainte* al redacţiei, conţine mesajul „mobilizator" al epocii staliniste: „La baza cercetărilor noastre ne străduim să punem concepţia marxist-leninistă, având mereu în faţă exemplul creator al celei mai avansate ştiinţe istorice – ştiinţa sovietică". Nu este de mirare nici faptul că acest prim număr debutează, înainte de orice, cu portretul lui I.V. Stalin şi cu mesajele adresate acestuia de comuniştii români, cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani. Ca şi în atâtea alte domenii ale culturii şi ştiinţei, calea arheologiei sub regimul comunist se anunţa a fi una dură, puternic supusă influenţelor negative ale factorului politico-ideologic, birocraţiei, cenzurii şi controlului poliţienesc. În timp, sovietizării şi marxismului rudimentar i-au urmat, după o scurtă destindere în a doua parte a anilor '60, presiunea şi abuzurile regimului naţional-comunist întruchipat de Nicolae Ceauşescu. Se recunoaşte inevitabilul efect al acestei presiuni, chiar şi atunci când redacţia revistei a căutat prin diferite mijloace să reducă la un minim consecinţele compromisului făcut cu „stăpânirea" sub

amenințarea unor sancțiuni grave, directe sau indirecte, pentru autori, pentru revistă, pentru institut şi, în general, pentru cercetarea arheologică românească. Un exemplu sugestiv în acest sens îl reprezintă editorialul scris de membrii Comitetului de redacție şi publicat odată cu sumarul general, indexat, al revistei pe primii 35 de ani (SCIVA 36, 1985, 1–2, p. 3–29); făcând formale referiri la „ideile luminoase" şi la „îndemnurile şi indicațiile tovarăşului Nicolae Ceauşescu", acest material creiona, înainte de toate, o imagine concentrată, actuală, corectă, a câştigurilor arheologiei româneşti din deceniile precedente şi oferea totodată cititorilor un prețios instrument de lucru rezultat din indexarea celor aproape 2000 de titluri (respectiv 21000 de pagini) publicate în revistă până la acea dată.

Efectele benefice ale căderii regimului ceauşist aveau să se reflecte nemijlocit în paginile revistei noastre în anii ce au urmat. Într-un document din 28 decembrie 1989, care astăzi ne apare stângaci formulat şi purtând titlul „Plan de măsuri al Comitetului din Institutul de Arheologie din Bucureşti al Frontului Salvării Naționale" (SCIVA 41, 1990, 1, p. 3–6), întâlnim un set de propuneri menite „să asigure recuperarea celor pierdute, îndreptarea stărilor negative şi, mai ales, pregătirea activității viitoare". Cele mai multe dintre aceste propuneri au fost transpuse în fapte şi constituie astăzi, după mai mult de două decenii, realități curente, indiscutabile: revenirea Institutului de Arheologie, purtând acum numele înaintaşului Vasile Pârvan, ca entitate cu personalitate juridică în cadrul Academiei Române; revizuirea structurii interne, cu sectoare şi colective; restabilirea statutului aparte al M.N.A. în cadrul Institutului; recuperarea bibliotecii Institutului, temporar afiliată la Biblioteca Centrală Universitară.; reînființarea anuarului *Materiale şi cercetări arheologice* (MCA), ca publicație a Institutului; recrutarea cu prioritate a unor tineri cercetători; acordarea dreptului de a organiza Doctoratul în institut; activizarea Şcolii de la Roma etc. Alte propuneri şi deziderate, formulate în atmosfera de entuziasm revoluționar din decembrie 1989, s-au dovedit a fi naive şi au fost curând depăşite de evoluția vieții politice (de ex., rolul atribuit unui ipotetic comitet FSN în Institut) sau de rezistența birocratică la diferite niveluri (participarea Institutului la reorganizarea învățământului superior de specialitate în cadrul unei Catedre de arheologie sau chiar al unei Facultăți de arheologie; asimilarea gradelor din cercetare cu acelea din învățământul superior; reorganizarea Comisiei Arheologice, care ar fi trebuit să funcționeze pe lângă Institutul de Arheologie; plata drepturilor de autor; organizarea sau afilierea la un sindicat liber al oamenilor de ştiință). La fel ca şi aceste din urmă deziderate, a rămas fără urmări concrete, din păcate, şi apelul lansat de cercetătorii din Institut pentru înființarea unei Societăți Române de Arheologie (anunț în SCIVA 41, 1990, 3–4), care să reunească pe cercetătorii din institutele Academiei Române, pe universitari şi pe arheologii din rețeaua muzeelor şi pe cei din firme private, indiferent de granițele şi formele de organizare departamentală; acestora ar fi urmat să li se alăture iubitorii de arheologie, lipsiți de o calificare profesională adecvată, dar inspirați de pasiune, de spirit de răspundere şi de inițiativă în acțiunea de identificare, valorificare ştiințifică şi protecție a patrimoniului arheologic al țării.

A trecut deja un sfert de veac de la evenimentele din decembrie 1989, care au schimbat faţa României. Schimbările, şi, desigur, progresele înregistrate de institutul nostru sunt şi ele evidente. În primul rând se cuvine a rememora cu regret şi neostenită recunoştinţă pe acei devotaţi slujitori ai ştiinţei şi instituţiei noastre, cu toţii colaboratori activi, de valoare, ai revistei SCIV/SCIVA, care ne-au părăsit în acest interval, unii la vârste venerabile, alţii, din păcate, prematur, încă în plină forţă creatoare. Îi amintim aici, în ordinea vârstei şi în bună măsură ţinând seama de amploarea şi calitatea contribuţiei ştiinţifice şi instituţionale personale, pe: Vladimir Dumitrescu, Dionisie M. Pippidi, Dumitru Berciu, Ion Barnea, Bucur Mitrea, Corneliu N. Mateescu, Vlad Zirra, Eugen Comşa, Constantin Preda, Eugenia Zaharia, Gheorghe Diaconu, Sebastian Morintz, Petre Diaconu, Gheorghe Bichir, Petre Alexandrescu, Nubar Hamparţumian, Maria Comşa, Alexandrina D. Alexandrescu, Alexandru Păunescu, Suzana Dolinescu-Ferche, Mihai Sâmpetru, Gheorghe Poenaru-Bordea, Radu Popa, Catrinel Domăneanţu, Alexandru Suceveanu, Niculae Conovici, Silvia Baraschi, Mihai Şimon.

Locul lor a fost preluat treptat de o nouă generaţie de cercetători – tineri arheologi, epigrafişti şi numismaţi – cei mai mulţi absolvenţi sau chiar doctori ai Universităţii din Bucureşti, prezenţi tot mai vizibil în reuniunile ştiinţifice şi în paginile revistei noastre. Într-o bună tradiţie, care o continuă pe aceea a anilor ’50–’70, după 1989 Institutul a contribuit din nou, tot mai mult, la formarea noilor cadre, fie prin acei cercetători chemaţi ca profesori la universitate (Petre Alexandrescu, Alexandru Vulpe, Constantin C. Petolescu, Alexandru Barnea, Mircea Babeş, Alexandru Avram), fie prin antrenarea eficientă a studenţilor în cercetările de teren şi de cabinet ale membrilor Institutului. Din rândurile foştilor studenţi s-a recrutat în aceşti ultimi ani o nouă pleiadă de valoroşi cercetători.

În acest fel, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române îşi reafirmă vocaţia de veche şi nobilă tradiţie de forţă activă, avansată, în câmpul arheologiei româneşti şi europene. Acesta este un motiv suplimentar ca, la acest moment aniversar, să privim cu încredere, cu temeinic optimism, pespectivele revistei noastre în anii care vin.

Mircea Babeş,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”; e-mail: mirceababes11@yahoo.com.

GRIGORIE TOCILESCU ŞI PROBLEMA SCITICĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

ALEXANDRA GHENGHEA*

Rezumat: În secolul al XIX-lea, singurul istoric român care s-a ocupat de problema scitică şi a prezentat-o în întreaga sa complexitate a fost Grigorie Tocilescu. Deşi este recunoscut în istoriografie ca un deschizător de drumuri în studiul istoriei, multe dintre ideile sale nu sunt în prezent pe deplin puse în valoare. În acest articol sunt tratate structura argumentării sale şi perspectiva prin care a analizat teoriile asupra originii sciţilor. După prezentarea critică şi nu lipsită de ironie a diferitelor ipoteze, Tocilescu se opreşte la teoria iraniană, considerând-o singura ce îndeplineşte toate rigorile ştiinţifice. Scopul acestei lucrări este sublinierea adevăratei contribuţii în problema originii scitice a fondatorului disciplinei istorice în mediul academic românesc.

Cuvinte-cheie: Grigorie Tocilescu; Herodot; *ethnos*; sciţi; originea iraniană; *Stammbaumtheorie*; etnografie.

I. INTRODUCERE

Unul dintre cele mai dezbătute subiecte istoriografice din sec. XIX, care a animat spiritele filologilor, istoricilor şi etnografilor, este cel al provenienţei diferitelor naţiuni şi popoare moderne. Sciţii şi originea lor au fost multă vreme un puzzle greu de întregit, fiind încadraţi în dezbateri ce fie căutau descendenţa naţiunilor moderne, suprapunându-le ethnosului herodoteic, fie încercau să explice apartenenţa şi înrudirea acestora cu alte popoare din Antichitate. Încă din 1913, Ellis Minns[1] arăta diversitatea de opinii şi numeroasele dispute pe marginea problemei originii sciţilor, anexând la lucrarea sa şi secţiunea *A short history of the Scythian question*, mărturisind totodată dificultatea de a strânge în întregime aceste contribuţii formulate de-a lungul timpului.

În spaţiul românesc, cel care s-a ocupat la acea vreme şi de problema scitică este, fără îndoială, Grigorie Tocilescu. El este iniţiatorul disciplinei istorice ştiinţifice în România. A studiat la Praga, fiind elevul lui Franz Miklosich şi al lui August Leskien, iar la Viena a lucrat sub îndrumarea istoricului Konstantin Höfler

* Doctorand al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: alexandraghenghea@yahoo.com.

[1] Minns 1913, p. 35.

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 201–217

şi a epigrafistului Otto Hirschfeld[2]. Şi-a susţinut teza de doctorat în 1876 în cadrul Secţiei Istorice a Facultăţii de Filosofie a Universităţii din Praga. Lucrarea sa, *Dacia înainte de romani: Cercetări asupra popoarelor care au locuit ţările române de-a stânga Dunării mai înainte de concuista acestor ţări de către imperatorul Traian*, a câştigat premiul „Alexandru Odobescu” al Academiei Române. Adevărata contribuţie a lui Tocilescu la problema scitică (primele şase capitole ale părţii a doua, intitulată *Etnografia Daciei*) a fost umbrită de prestigiul urmaşilor săi şi de interesul său, de mai târziu, pentru epigrafie şi arheologia clasică. Imaginea sa în istoria cercetării este mai degrabă aceea a unui promotor al ştiinţei istorice în mediul românesc, însă trebuie subliniată adevărata însemnătate a contribuţiei sale în cazul problemei scitice.

Ne vom referi, în cele ce urmează, prin termenul de „sciţi” (Σκύθαι) la „scoloţii” (Σκόλοτοι) herodoteici, sens pe care şi Tocilescu îl preferă în tratarea problemei scitice[3]. În cazul de faţă, formula de „limbă scitică” va avea un sens mai degrabă convenţional, pentru a denumi termenii iranizaţi transmişi în sursele scrise, cu precădere în cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot, aparţinând populaţiilor din apropierea coloniilor greceşti şi nu vom suprapune acesteia limba tuturor grupurilor din largul spaţiu eurasiatic ce au fost încadrate în vasta „cultură scitică”.

Prezentarea ipotezelor propuse în rezolvarea acestei chestiuni, a argumentaţiilor fiecărei teorii, ce au stimulat o luptă aprinsă de idei, se regăseşte în opera lui Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, în subcapitolul *Opiniunile moderne emise până acum despre originea sciţilor* (p. 112–120) şi în secţiunile următoare, autorul definindu-şi modul de abordare referitor la opiniile istoriografice care au fost formulate de-a lungul timpului, în contextul discuţiei despre „naţionalitatea dacilor şi geţilor”: „Este de tot interesul de a analiza cu atenţiune toate aceste opiniuni, şi a întreba de argumentele pe care se întemeiază”[4]. Metodologia folosită de Tocilescu în analiza problemei scitice se diferenţiază în mod fundamental atât faţă de cea a urmaşilor săi din mediul ştiinţific românesc, cât şi faţă de cea a multor istorici contemporani din diverse centre academice europene, partizani ai uneia sau alteia dintre ipoteze. Pe de o parte, tratarea problemei scitice în complexitatea sa este aproape absentă la istoricii care îi succed lui Tocilescu în mediul academic românesc[5]. Pe de altă parte, diferenţa dintre analiza lui Tocilescu şi metoda de

[2] Vezi Vulpe 1959, p. 607; Mecu, Barnea 2010, p. 53–78.

[3] Tocilescu 1880, p. 109: „Mai întâi căutam să precizăm că avem aici a ne ocupa cu poporul scitic luat în sensul restrâns, cu Scoloţii, cum se numeau singuri, cu poporul real adică ce a locuit în nordul Mării Negre, contra căruia Dariu întreprinse expediţiunea sa peste Dunăre, şi pe care popor Herodot cel dintâi îl preciză, defini şi descrise fidel, separându-l de toate popoarele vecine, fie acestea străine, fie înrudite cu sciţii şi-i circumscrise teritoriului său propriu”. Acest punct de vedere a fost adoptat şi dezvoltat recent de Alexandru Vulpe (2012a, p. 27–66; 2012b, p. 47–75).

[4] Tocilescu 1880, p. 152.

[5] Analiza direcţiilor istoriografice dezbătute de Gr. Tocilescu privind chestiunile scitică şi agathyrsă, precum şi cele formulate mai târziu, este prezentată în repetate rânduri de A. Vulpe, cel mai recent în cele două lucrări deja menţionate.

lucru adesea folosită la acea dată constă în faptul că, din studiul său, concluziile nu reies ca un fapt deja asumat şi nu sunt echivalate cu ipoteza. Contribuția lui Tocilescu la cercetarea problemei scitice nu a fost până în prezent în mod relevant evidențiată, iar unele dintre ideile sale rămase fără ecou sau fără posibilitatea de a fi continuate sau verificate la acea dată, luând în considerare nivelul ştiințific al epocii în care autorul şi-a redactat lucrarea, au fost, mult mai târziu, din nou elaborate. Viziunea lui Tocilescu este una de ansamblu, el critică o teză contrapunându-i-o pe cea antagonică, de multe ori folosindu-se de argumentele celui pe care-l critică pentru a construi contraargumente. El preia din ideile şi stilul autorilor pe care-i citează, uneori până la o relație de identificare (în cazul lui George Rawlinson sau al lui Alfred von Gutschmid), însă drumul concepției sale se bifurcă, perspectiva sa asamblându-se din numeroase teze şi idei, rezultând astfel o analiză cuprinzătoare şi complexă a chestiunii scitice.

Autorul a ales să prezinte mai întâi baza documentară pe care teoriile referitoare la originea sciților au fost construite. Cea mai semnificativă serie argumentativă este constituită de ceea ce Tocilescu numeşte „probe filologice". Este vorba de termenii scitici transmişi în *Istoriile* herodoteice şi de către alți autori antici, dar şi de glosarul de termeni ai inscripțiilor de la Olbia. Autorul nu face o separație a acestor două tipuri de surse după criterii cronologice şi tipologice, ci împarte termenii de origine scitică în funcție de cunoaşterea semnificației lor: „cuvinte transmise cu semnificațiunea lor" şi „cuvinte a căror însemnare nu s-a transmis de antichitate"[6]. Tocilescu aminteşte corupția etimologică ce rezultă în urma transliterării termenilor scitici la autorii greci şi latini, precum şi dificultatea produsă, de nenumărate ori, de necunoaşterea pe deplin a semnificației acestora de către autorii care i-au menționat. Aceasta este şi motivația alegerii sale de a clasifica glosarul scitic în termeni a căror semnificație este corect transmisă sau complet necunoscută, atrăgând totodată atenția, în cazul primei categorii, asupra fenomenului de grecizare a termenilor şi, în consecință, a posibilei lipse de autenticitate a acestora, precum şi a gradului de alterare a sensului, ce nu se poate stabili cu certitudine.

În continuare, autorul prezintă teoriile existente şi argumentele fiecăreia, arătând în final motivele pentru care se alătură variantei originii iraniene a sciților. Lucrarea sa apare la o dată la care se situează dezbaterea aprinsă în ceea ce priveşte chestiunea scitică, înainte ca direcția cel mai bine argumentată să se separe complet de celelalte şi înainte de a fi unanim acceptată în filologie. Tocilescu face analiza acestei probleme într-un mod ce mărturiseşte o rar întâlnită erudiție şi, în acelaşi timp, dă dovadă de o autentică onestitate ştiințifică, concluziile sale curgând astfel convingător pe parcursul firului său argumentativ. El pune în prim plan credibilitatea studiului filologic, pe care „îl întăreşte prin informațiunile historiografice procurate de scriitorii vechimei, de craniologia şi de operele de artă

[6] Tocilescu 1880, p. 119–121.

grece şi romane...”[7]. În continuare, îl critică pe Johann Gustav Cuno, cel care a încercat să înlocuiască veridicitatea teoriei iraniene cu cea leto-slavă şi care afirma despre ipoteza lui Johann Kaspar Zeuss că „Zeuss dehnt den skythischen stamm in das ungeheure aus”[8]. Ipoteza pe care Tocilescu o urmează în final, rezultând în urma analizei sale şi ca singura ce poate fi împărtăşită, s-a impus în literatura ştiinţifică[9], rezistând până în prezent. Drumul devenirii acesteia nu a fost însă unul lin, iar dezbaterile fervente dinaintea enunţării acesteia şi popularitatea teoriilor originii slave sau mongolice sunt astăzi doar parte a istoricului cercetării şi a începutului istoriografiei. Toate ipotezele au fost formulate pe baza unei singure baze documentare, aceleaşi argumente servind, în fiecare caz, la propunerea unor idei antagonice.

II. PRINCIPII ŞI CURENTE ÎN STUDIUL ISTORIEI

O privire în tradiţiile modului de a concepe istoria în sec. XIX ne deschide calea spre înţelegerea tratării originii sciţilor şi a limbii scitice la începuturile istoriografiei. Apariţia studiilor de lingvistică, descoperirea indo-germanisticii, avântul romantic urmat de entuziasmul naţionalist, precum şi aplicarea teoriei evoluţiei darwiniste pe plan social au influenţat abordările istorice, astfel încât o trecere în revistă a principalilor termeni folosiţi în istoriografie devine necesară. Metodologia, premisele şi obiectivele studiilor istoricilor sec. XIX sunt impregnate de ideile acestor curente ce au revoluţionat la acea vreme cunoaşterea, iar cei care se ocupau, în prima parte a sec. XIX, cu studiul antichităţilor şi monumentelor naţionale, au unit metodele arheologice şi istorice în efortul de a scrie o istorie naţională cuprinzătoare, ce se extindea până în timpurile „păgân” preistorice[10]. În evoluţia istoriografică se folosesc concepte derivate din gândirea filosofică şi filologică sau din cea a ştiinţelor naturale, fiind preluate şi de Tocilescu, precum: „cultură”, „rasă”, „popor”, „limbă” sau „naţiune”.

Apariţia termenului de „rasă” se observă concomitent în două direcţii de gândire diferite. Pe plan filosofic, tendinţele spre structurarea ierarhică a „raselor” umane se ivesc în opoziţie cu idealul iluminist conform căruia oamenii, indiferent de rasă şi origine socială, trebuiau să trăiască, în mod egal, într-o singură şi mare

[7] Tocilescu 1880, p. 4.

[8] Cuno 1871, p. 306.

[9] Vezi, mai recent, la Pinault 2008, p. 105–138, etimologiile iranice ale termenilor menţionaţi în cartea a IV-a; p. 106: „Malgré les limites objectives de cette documentation, il est désormais établi que ces langues se rattachent au groupe iranien des langues indo-européenes, et plus précisément qu’elles constituent la branche nord-est de la famille linguistique iranienne”; vezi Vulpe 2012a; 2012b, despre conceptul de „iranizare”. Deşi fundamentându-se pe un vocabular atât limitat, cât şi nesigur, din punct de vedere lingvistic, în categoria dialectelor iranice vechi este încadrat şi cel scitic (vezi Schmitt 1989, p. 92).

[10] Hakelberg 2001, p. 199.

familie[11]. Pe plan biologic, noul curent se defineşte în opoziţie cu ideea unei similarităţi intelectuale şi emoţionale a tuturor oamenilor, independent de apartenenţa etnică[12], termenul fiind preluat din domeniul zoologiei pentru clasificarea tipurilor umane. În prima parte a sec. XIX, termenul de „rasă” era utilizat de obicei în medicină şi ştiinţele naturale, iar istoricii încă foloseau concepte precum „popor”, „naţiune” sau „societate”[13]. Una dintre primele definiri ale termenului îi aparţine lui Immanuel Kant, el făcând şi prima clasificare a tipurilor de rase umane[14]. Raţiunile politice ale primelor întreprinderi filosofice de ierarhizare a raselor umane se pot cu uşurinţă deduce. Una dintre aceste prime încercări îi aparţine lui Joseph Arthur de Goubineau, în lucrarea sa *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1855), unde prezintă trei grupe ale raselor umane: albă, galbenă şi neagră, propunându-şi, în capitolul XVI al primei cărţi, intitulat *Récapitulation; caractères respectifs des trois grandes races; effects sociaux des mélanges; supérorité du type blanc et, dans ce type, de la famille ariane*, să arate superioritatea tipului alb asupra celorlalte şi, în cadrul acestuia, al familiei ariene[15]. Întrepătrunderea dintre termeni precum „popor” şi „rasă” creează termenul de „Volksrasse”, rasa devenind astfel, în mod apodictic, o caracteristică a naţiunii. Sebastian Brather arată cum tendinţele latente de a folosi noţiunile de „popor”, „naţiune” şi „rasă” ca echivalente capătă un impuls la jumătatea secolului al XIX-lea, odată cu dezvoltarea filologiei şi fundamentarea domeniului indo-germanisticii, pe fondul studiului limbii şi literaturii sanscrite. Descoperirea mitului arienilor ca un popor suveran, „das Herrenvolk”, apărut pe fondul aspiraţiilor romantice în cercetarea limbii şi culturii sanscrite, reprezintă, de asemenea, un punct important al ideologizării metodelor ştiinţifice din timpul secolului al XIX-lea[16]. Dezvoltarea metodologică a filologiei reprezintă un pas definitoriu în argumentarea istorică şi arheologică, însemnând o demarcare decisivă între definirea unor noi teorii şi puncte de vedere mai vechi. Acum se pun bazele marilor grupe lingvistice (germanică, romanică şi slavă) care vor fi folosite ca instrument în discursurile naţionale. Se introduce în circulaţia ştiinţifică formula „familiilor de limbi”, ce se va suprapune grupelor de popoare, acestea provenind dintr-o proto-limbă (*Ursprache*), respectiv dintr-un proto-popor (*Urvolk*). Începând cu acest moment fundamental în evoluţia lingvisticii, se construiesc înrudirile între limbi ce se

[11] Seidler 1985, p. 315.

[12] Trigger 2006, p. 167.

[13] Brather 2004, p. 78.

[14] Seidler 1985, p. 318.

[15] Goubineau 1853 (Livre premier, Chapitre XVI), p. 199: „C'est là ce que nous apprend l'histoire. Elle nous montre que toute civilisation découle de la race blanche, qu'aucune ne peut exister sans le concours de cette race, et qu'une société n'est grande et brillante qu'à proportion qu'elle conserve plus longtemps le noble groupe qui l'a crée et que ce groupe lui-même appartient au rameau le plus illustre de l'espèce. Pour exposer ces vérités dans un jour éclatant, il suffit d'énumérer, puis d'examiner les civilisations qui ont régné dans le monde, et la liste n'en est pas longue”.

[16] Brather 2004, p. 81.

suprapun grupurilor de popoare, iar noțiunile de „popor” şi „limbă” devin, la rândul lor, echivalente semantic, aceasta fiind una dintre trăsăturile cele mai vizibile ale operelor istorice începând cu jumătatea secolului al XIX-lea. Această perspectivă era plauzibilă la acea vreme, în absența unor date care să stabilească relația dintre biologia grupurilor etnice şi apartenența lingvistică a acestora. Astfel, în mod logic, fiecare popor avea limba sa, iar granițele acestuia erau bine definite în raport cu alte popoare, propunându-se şi o înrudire „de sânge”. Această viziune se proiecta în trecutul îndepărtat şi motiva căutarea originilor şi descendenței națiunilor.

În dezbaterea despre originea şi limba sciților, criteriul lingvistic a avut un rol decisiv, iar metodele filologiei au condus la stabilirea teoriei celei mai plauzibile din istoriografie, rămânând şi cea mai cunoscută. De exemplu, Zeuss afirmă, printre altele, în primul capitol al lucrării sale, *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837), că „Kelten, Germanen und Wenden, seit sie erscheinen, mächtig in den Gang der Weltereignisse eingreifende, in Masse und Ausbreitung die ersten Völker in Europa, sind von den Nachbarvölkern und unter sich verschiedene Stämme, unter sich zwar gleicher Körperbildung und Lebensweise, doch deutlich getrennt in den wesentlichen Merkmalen der Individualität der Stämme, der Sprache und dem Götterglauben. Diesen drei großen Völkern gehören die drei größen Sprachstämme in Mitteleuropa”[17]. Ideea unei relații intrinseci, naturale dintre limbă şi popor, deşi nu constituia o descoperire a secolului, a influențat covârşitor cercetarea istorică şi arheologică, pe fondul direcțiilor şi ideologiilor noi, expuse anterior. Teoria evoluționismului darwinist a fost introdusă astfel şi în filologie, în definirea fundamentelor sale preluându-se concepte ale ştiințelor naturii, prin care s-a dezvoltat o direcție biologistică în domeniul lingvistic[18]. Limba a fost considerată asemenea unui organism, guvernat de legi anatomice ce trebuiau în mod necesar aflate, putând fi cercetate prin metode ce țin de sfera biologică. Având drept model chiar natura, caracteristicile limbii sunt acelea ale unui organism: ea se naşte, evoluează şi, la un moment dat, se stinge. Unul dintre obiectivele ştiințifice, care va fi clar enunțat în majoritatea lucrărilor acestei perioade, este căutarea originilor populațiilor statelor moderne.

Pe lângă studiul lingvistic, a doua metodă fundamentală ce s-a aplicat în scopul aflării originilor popoarelor moderne a fost cea a antropologiei, şi anume compararea resturilor umane, în special a varietății tipurilor craniale, crezându-se că astfel se putea determina înrudirea dintre diferite populații şi proveniența acestora. Argumentul influenței climei în diferențele rasiale a fost înlocuit în sec. XIX de apariția ideii de „selecție naturală” care implica o ierarhie a structurării raselor, idee derivată din operele lui Charles Darwin şi dezvoltată de Herbert Spencers, în convingerea căruia societatea nu este nimic altceva decât o expresie a evoluției biologice[19]. O contribuție substanțială şi influentă în această direcție, prin

[17] Zeuss 1837, p. 17.
[18] Fischer 1985, p. 385.
[19] Seidler 1985, p. 320–321.

care au fost puse bazele social-darwinismului în cercetarea arheologică, este cea a lui John Lubbock[20] care, aplicând teoria „selecţiei naturale" în cazul naturii umane şi al societăţii, foloseşte datele arheologice pentru a demonstra teoriile darwiniste. Autorul consideră că există o diferenţiere ierarhică a grupurilor umane, atât din punct de vedere cultural, dar şi prin capacitatea lor de a folosi cultura.

Toate aceste elemente se regăsesc în istoriografia europeană ce tratează problema scitică, iar Tocilescu, bun cunoscător al direcţiilor de cunoaştere ale domeniilor pe atunci conexe ale istoriei, dă o importanţă aparte argumentelor lingvistice în rezolvarea problemei scitice, considerând că acestea prevalează prin gradul lor de certitudine. În „precuvântarea" volumului său, afirmă că, în a doua parte a lucrării, „se cercetează, prin probe lingvistice, psihologice şi etologice, căror rase şi grupe de popoare aparţin locuitorii anteriori colonizării romane a Daciei: sciţi, agatirşi, geţi şi daci"[21]. De asemenea, în viziunea lui Tocilescu, existenţa limbii primordiale indo-europene reprezintă un fapt ştiinţific dovedit de noile teorii filologice[22], el urmându-l pe F. Bopp şi fiind un partizan al *Stammbaumtheorie*.

III. ANALIZA CHESTIUNII SCITICE

1. Teoria originii mongolice

Prima dintre teoriile discutate de Grigorie Tocilescu este cea a provenienţei mongolice. El analizează argumentele pe baza cărora această teorie a fost fundamentată de Paul Joseph Schafarik, Barthold Georg Niebuhr, Rasmus Christian Rask, Karl Neumann, Connop Thirlwall şi Friedrich Max Müller.

[20] Una dintre lucrările sale cele mai influente este *Pre-historic Times, As Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, 1865, fiind la un scurt interval de timp urmată de *On the Origin of civilisation and the Primitive Condition of Man*, 1870. Efectul şi beneficiile acţiunii procesului de „selecţie naturală" asupra naturii umane sunt explicit enunţate în capitolul final din lucrarea *Pre-historic Times*, 1865, p. 491–492: „The great principle of natural selection, which in animals affects the body and seems to have little influence on the mind; in man affects the mind and have little influence on the body. In the first it tends mainly to the preservation of life; in the second to the improvement of the mind and consequently to the encrease of happiness.(...) The future happiness of our race, which poets hardly ventured to hope for, science boldly predicts. Utopia, which we have long looked upon as synonymous with an evident impossibility, which we have ungratefully regarded as *too good to be true*, turns out on the contrary to be the necessary consequence of natural laws, and once more we find that the simple truth exceeds the most brilliant flights of the immagination".

[21] Tocilescu 1880, p. 4.

[22] Tocilescu 1880, p. 105: „Deslegarea chestiunii: despre cea mai veche populaţiune a Daciei se ţine în legătură strânsă cu problema cea mare asupra patriei şi limbii primitive a Indo-Europeilor. Deodată ce ştiinţa filologiei comparative a dovedit derivaţiunea tuturor limbilor indo-europene dintr-o limbă comună primitivă, prin urmare existenţa unei singure limbi şi unui singur popor indo-european, s-a cerut de la dânsa a determina locul unde a fost acel popor, şi timpul când a început el a se ramifica etnografic şi geografic".

Niebuhr[23] îi consideră pe sarmaţi slavi şi pe sciţi mongoli, afirmând despre descendenţa sciţilor, fără a lăsa nicio posibilitate de îndoială, următoarele: „Sie waren ein mongolisches Volk: das entscheiden die Darstellungen der großen Zeitgenossen ohne einigen Zweifel”. Astfel, Tocilescu identifică trei categorii de argumente în teza lui Niebuhr:

1. Evidenţele fiziologice, aparenta corespondenţă a fizionomiei mongolilor şi a trăsăturilor fizice ale sciţilor prezentate de Hippocrate;
2. Evidenţele etnologice, moravurile şi obiceiurile sciţilor descrise de Herodot, ce corespund popoarelor mongolice;
3. Comparaţiile etimologice între cuvinte scitice transmise de Herodot şi limba mongolă.

Autorul combate fiecare dintre aceste trei fundamente ale teoriei mongolice. În legătură cu fiziologia mongolică, el contrapune însemnările naturalistului german Peter Simon Pallas (foloseşte citarea renumitului etnolog şi antropolog britanic predarwinist James Cowles Prichard[24], care-l urmează pe Pallas) şi ale lui de Hell (după citarea lui Rawlinson[25]), rezultate ale observaţiilor reale din timpul călătoriilor acestora în ţinuturile asiatice şi care prezintă prea puţine elemente comune cu descrierile transmise de Hippocrate. El arată exact diferenţele dintre caracteristicile fizice, ce apar în însemnările etnografice şi de călătorii despre mongoli şi în datele lui Hippocrate despre triburile sciţilor. În ceea ce priveşte asemănările întâlnite – părul rar, asemănarea generală între indivizi şi grosimea obrajilor –, este de părere că acestea nu constituie indicii clare în stabilirea unei identităţi etnice între rase. Dă exemple, în acest sens, de alte popoare la care se regăsesc aceleaşi trăsături şi urmează ideea lui Hippocrate, conform căreia există caracteristici generale ce se regăsesc la popoare diferite. Cât despre cel de-al doilea argument, Tocilescu acceptă că mongolii ar fi putut avea moravuri şi obiceiuri asemănătoare cu cele ale sciţilor, însă această constatare nu duce, în schimb, la concluzia că ar fi vorba despre o identitate etnică. El urmează direcţia lui Rawlinson şi îi combate astfel pe Niebuhr şi pe Neumann. Tocilescu oferă două argumente în sprijinul poziţiei sale: multe popoare pot avea obiceiuri comune, acestea aflându-se la distanţă unele de altele; la popoarele învecinate se poate constata o asemănare în obiceiuri ca urmare a legăturilor dintre ele, fără ca acestea să fie în vreun fel înrudite. Până la un punct, el preia linia lui Rawlinson, atât exprimarea, cât şi firul argumentativ fiind izbitor de similare: „1. A large number of the best scholars of Germany, among them the great historian Niebuhr, have maintained that the Scythians of Herodotus were a Tatar or Mongolian race, the earliest specimen known to us of that powerful people which, under the name of Huns, Bulgarians, Magyars, and Turks, has so often carried desolation over Europe, and which in Asia, as Mongols, Calmucks, Eleuths, Khirgis, Nogais,

---

[23] Niebuhr 1828, p. 361.
[24] Prichard 1813, p. 554.
[25] Rawlinson 1859, p. 193.

Turcomen, Thibetians, and (perhaps) Chinese, extends from the steppes of the Don to the coasts of the Yellow Sea. This opinion has also been adopted by the most eminent of our own historians, who regard it as certain, or at least as highly probable, that the Scythians were a Mongol nation”[26]. Deşi Tocilescu urmează fidel linia lui Rawlinson, referitor la analiza şi critica fundamentelor teoriei mongolice, în cele care urmează se desprinde de scepticismul autorului britanic[27], devenind partizanul teoriei iraniene.

În ceea ce priveşte cea mai sigură posibilitate, considerată pe atunci, de a arăta o înrudire între popoare, şi anume argumentul lingvistic, Tocilescu discreditează în mod irevocabil etimologiile propuse de Neumann. Acesta reia în lucrarea sa *Die Hellenen im Skythenlande. Ein Beitrag zur alten Geographie, Ethnographie und Handelsgeschichte* (1855) teoria originii mongolice şi încearcă cu avânt să dărâme argumentaţia lui Karl Müllenhoff. El îl urmează pe Niebuhr şi îi susţine teza, care fusese combătută încă dinainte de apariţia teoriei iraniene, mai ales din motive ce ţin de evidenţa istorică, cum ar fi faptul că mongolii abia în sec. XIII au pătruns în Europa: „Namentlich hat Klaproth mit der ihm eigenen Zuversichtlichkeit die Behauptung, dass Mongolen erst im dreizehnten Jahrhundert, Türken erst im fünften oder sechsten nach Europa vordrangen, als ein unumstössliches Dogma, nach welchem alle ethnographischen Fragen regulirt werden müssten, wiederholt ausgesprochen, und seltsamer Weise haben sogar einige denkende Männer diesen Satz wie ein wichtiges Orakel mit ehrerbietiger Scheu nachschrieben.”[28]. Tocilescu replică ironic la propunerile etimologice ale lui Neumann, afirmând că nu se poate accepta ca în decursul unei perioade de timp atât de îndelungate (dintre existenţa limbii scitice şi a celei mongole) să nu se simtă nicio alterare a formelor cuvintelor, cu atât mai mult în cazul unor limbi vorbite de popoare ce împărtăşesc un stil de viaţă nomad şi despre care se ştie că sunt predispuse la schimbări semantice mai mult decât cele vorbite de populaţii sedentare. Folosind acest argument, el îl urmează pe filologul Friedrich Max Müller[29], faimos lingvist şi orientalist german, ale cărui studii despre evoluţia limbii şi gramatica comparată rămân de bază până în ziua de azi şi pe geograful german Oscar Ferdinand Peschel[30].

---

[26] Rawlinson 1859, p. 192. A se compara cu Tocilescu 1880, p. 112.

[27] Rawlinson ezită să se pronunţe în legătură cu identitatea etnică a sciţilor, 1859, p. 204: „...We must not therefore be led away by doubtful etymologies to identify the Scythians with any special Indo-European race. They were probably a branch of this ethnic family as distinct from all other branches as Celts, Germans, and Slaves from one another.” Trebuie menţionat că lucrarea lui Rawlinson apare înainte ca studiul critic al lui Müllenhoff (1866) să fie publicat; autorul ar fi putut probabil cunoaşte pe cel al lui Schiefner (1856), dar şi lucrarea lui Zeuss (1837); pe plan lingvistic, îi urmează pe Grimm şi pe Donaldson, fiind de acord că, p. 203: „...that the Scythians were not Mongolians, but members of the Indo-Germanic race. Language...is the only sure test; and language pronounces unmistakeably in favour of the Indo-European and against the Mongol theory ”.

[28] Neumann 1855, p. 141.

[29] Cu lucrarea *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, 1866.

[30] Peschel 1874.

2. Teoria originii iraniene

În ceea ce priveşte gama de teorii propuse după momentul constatării apartenenţei la familia de limbi indo-europene a limbii scitice, după expunerea acestora, Grigorie Tocilescu se raliază la varianta originii iraniene, urmându-i pe Kaspar Zeuss şi pe Karl Müllenhoff. El expune argumentele formulate mai întâi de Zeuss: că popoarele ce vorbeau limbi medo-persice împărtăşeau adesea un stil de viaţă nomad; religia scitică are corespondenţe cu cea a popoarelor medo-persice şi termenii scitici păstraţi sunt comparabili cu echivalentele lor din limbile vorbite de acestea. El înţelege însemnătatea demonstraţiei lui Müllenhoff care întăreşte şi completează printr-o varietate de exemple poziţia lui Zeuss şi atestă corespondenţe clare cu limbile persană veche şi zend, afirmând că această contribuţie are rolul de a fi „dezlegat pentru totdeauna chestiunea despre poziţiunea etnografică a sciţilor şi a sarmaţilor”[31]. Urmând curentul prin care se tratau legăturile dintre limbă şi ethnos, caracteristice cercetării problemei scitice şi a studiului originii popoarelor în general la acea dată, pentru Tocilescu corespondenţa dintre ethnosul scitic şi poporul iranic este deductibilă, în urma demonstraţiei apartenenţei lingvistice a limbii scitice.

Teoria iraniană este, mai întâi, o reacţie la cea mongolică, fundamentele acesteia şi argumentele etimologice fiind vehement criticate şi considerate neştiinţifice. Teoria mongolică este combătută pentru prima dată în mod ştiinţific de către Zeuss, în lucrarea *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837), prin propunerea unei alte teze. Autorul expune două motive principale: 1) corespondenţa (identitatea) dintre numele zeităţilor scitice şi ale celor medo-persice şi 2) concordanţa completă sau parţială dintre nume proprii persice/iraniene şi cele scitice. Teza originii iraniene a sciţilor s-a stabilit neîndoielnic în istoriografie, mai ales prin contribuţia lui Müllenhoff[32] despre „originea şi limba sciţilor şi sarmaţilor pontici”, ale cărui exemple etimologice sunt mult mai elaborate şi mai convingătoare decât ale lui Zeuss, folosind şi o gamă mult mai largă de termeni. Tocilescu arată cele două direcţii prin care comparaţia cu limba mongolă devine o încercare eşuată de a explica provenienţa limbii scitice. Îi citează pe Franz Anton Schiefner[33], cu studiul *Sprachliche Bedenken gegen das Mongolenthum der Skythen*, apărut în „Bulletin de la classe des Sciences historiques, philologiques et politiques de l’Academie Impériale de St. Petersbourg” (1856), erudit turcolog care a demonstrat că termenii scitici nu au corespondenţă în limba mongolă şi pe Müllenhof, al cărui studiu, *Über die Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten* (1866) din „Monatsbericht der Königlich Preußischen Akademie”, completează direcţia lui Schiefner, arătând cu convingere adevărata corespondenţă a termenilor scitici şi, astfel, înrudirea cu limbile iraniene. Tocilescu constată că această linie de cercetare

[31] Tocilescu 1880, p. 117.
[32] Müllenhoff 1866.
[33] Schiefner 1856.

este cea mai verosimilă dintre toate şi afirmă, în consecinţă, că lucrarea lui Müllenhoff „a sfărâmat în mod decisiv orice năzuinţă de a mai mongoliza sciţii lui Herodot”[34], amintind ironia lui A. Schiefner care denumea comparaţiile etimologice ale lui Neumann nu altfel decât „linguistische Taschenspielerei” şi criticând faptul că falsele legături cu termeni mongolici au fost incluse chiar în ediţii ale textului herodoteic. În studiul său despre *Die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten*, Müllenhoff[35] îl urmase la rândul său pe Schiefner, criticând ideile avansate de Neumann şi propunând o descendenţă arică a scoloţilor, motivând că aceasta este singura variantă posibilă şi neîndoielnică[36].

3. Teoria originii slave

După critica ideilor ce susţineau o provenienţă mongolică, autorul discută argumentele pe care se bazează teoria originii slave a sciţilor, citând studiul faimosului Paul Joseph Schafarik[37], *Slawische Alterthümer* (ediţia din limba germană, 1843), principalul fondator al slavisticii. El expune, mai întâi, poziţia lui Schafarik, care consideră că sciţii erau un popor slav, care se afla deja de veacuri în Europa. În opinia lui, slavii se întindeau, în sec. V î.Chr. şi până în sec. IV d.Chr. de la Marea Baltică până la Marea Neagră, din Carpaţi până la Don şi Volga până la Novgorod, cunoscuţi pe atunci sub numele de vendi şi serbi. În această amestecătură de *ethne*, Schafarik îi include şi pe sciţii plugari şi agricoli menţionaţi de către Herodot. Joseph Gustav Cuno va critica, la rândul său, netemeinicia teoriei lui Schafarik, considerând că nu poate fi posibil ca un popor atât de numeros precum cel slav să fie supus de „o mână de mongoli”[38]. Pentru Schafarik, aceste popoare slave erau stăpânite de un alt trib foarte numeros de sciţi, de această dată de neam mongolic, care domnea în Pontul Euxin şi mai ales, în regiunea Olbiei. Schafarik însuşi recunoaşte originea din limbile iraniene ale antroponimelor scitice[39] menţionate de Herodot, însă explică acest fapt prin relaţionarea dintre sciţi, mezi şi perşi pe vremea când sciţii locuiau în Asia, prin vecinătatea cu sarmaţii, în care vede un neam medic, producându-se astfel un schimb de moravuri şi o alterare lingvistică. După ce expune punctul de vedere al eruditului slavist, Tocilescu precizează punctual motivele pentru care consideră că respectiva teorie nu se poate accepta, analizând fiecare argument pe care aceasta se întemeiază. În privinţa poporului slav, condus de către mongoli şi despre a căror existenţă istoria nu oferă

---

[34] Tocilescu 1880, p. 114.
[35] Müllenhoff 1866, p. 551.
[36] Müllenhoff 1866, p. 550.
[37] Schafarik 1843.
[38] Cuno 1871, p. 308.
[39] Schafarik 1843, p. 283: „Es ist zum Bewundern, dass man bei einiger Kenntniss des Zend, der persischen und medischen Sprache, in diesen Wörtern offenbare Verwandschaft mit der persischen und medischen bemerkt”.

date de la Hesiod la Iordanes, i se pare inadmisibil ca aceştia să fi fost timp de atâtea secole nepomeniţi în surse. El urmează în acest caz critica aspră a lui Eduard von Wietersheim[40] din *Excurs-ul A*: „Über Schafarik's Meinung: dass Slaven die ersten Bewohner des Landes zwischen den Karpathen und dem Adriatischen Meere gewesen seien", din *Zur vorgeschichte Deutscher Nation*. În continuare, Tocilescu invocă preferinţa lui Schafarik pentru izvoare mai târzii şi răstălmăcirea informaţiilor vagi, cum ar fi cele provenite de la cronicarul Nestor, în detrimentul autorilor antici care ar avea astfel o prioritate cronologică în studierea de *ethne* ale sec. V. î.Chr. În al treilea rând, Tocilescu scrie, folosind un ton acid, că a vedea cum termenii scitici tind spre o înrudire iraniană, dar a explica acest fapt prin rezultatul unui produs de vecinătate între mongoli şi popoare iraniene este „o consecinţă ce are în sine şi contradicţiunea sa, căci dacă tot ce ştim din limba scitică sunt împrumuturi medo-persice, din ceea ce nu ştim rezultă că limba scită ar fi fost o limbă mongolă ?"[41].

Tocilescu prezintă traseul prin care problema provenienţei limbii scitice a fost dezlegată. Mai întâi, el arată cum s-a observat că aceasta este o limbă indo-europeană, idee pe care însuşi Schafarik o susţine şi urmează demonstraţia filologului britanic John William Donaldson şi, mai ales, pe cea a lui Jacob Grimm[42], în *Geschichte der deutschen Sprache* (1848). Pornind de la această constatare, Tocilescu arată evoluţia teoriilor privind atribuirea limbii scitice uneia dintre familiile de limbi indo-germanice, sciţii fiind consideraţi de neam germanic (la Grimm), apoi predecesori ai slavilor, lituanilor şi ai germanilor, înainte de a se separa din familia lingvistică ca un grup aparte (la August Schleicher), slavi (la Friedrich Ludwig Lindner[43], Cuno), sau de origine iraniană (la Zeuss şi Müllenhoff). Se observă în evoluţia problemei scitice două etape: teoriile propuse înainte de stabilirea clară că limba scitică se înscrie în familia de limbi indo-europene şi istoriografia ce succede acestui moment, delimitare pe care Tocilescu o include în prezentarea acestei chestiuni. Există teoria originii slave de dinaintea acestei constatări (expusă de Schafarik) şi o nouă teorie leto-slavă, propusă ulterior de Cuno, pe care Tocilescu o analizează deopotrivă, criticând-o în mod categoric. Acest moment istoriografic este, neîndoielnic, legat de evoluţia studiilor lingvistice de la jumătatea sec. XIX, de importanţa acordată cercetării limbii sanscrite, ale cărei similitudini cu limbile greacă şi latină au fost pentru prima dată clar evidenţiate în 1878, în studiile orientalistului Sir William Jones, şi de entuziasmul produs în urma fondării indo-germanisticii. După introducerea primelor metode filologice ştiinţifice de către Rasmus Christian Rask şi Grimm, s-a dezvoltat direcţia de studiere a înrudirii limbilor, dezvoltată de Franz Bopp în celebra sa lucrare *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in*

[40] Wietersheim 1852.
[41] Tocilescu 1880, p. 116.
[42] Grimm 1848.
[43] Lindner 1841.

Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache (1816) şi, mai ales, în lucrarea apărută în trei volume *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen* (1833–1852; 1857–1861; 1868–1870), acestea fiind la scurt timp urmate de introducerea faimoasei *Stammbaumtheorie* de către Schleicher, prin ale cărei aspiraţii se căuta reconstruirea ipoteticei limbi proto-indo-germane (*Urindogermanische*). Lucrarea[44] sa, *Compendium der vergleichenden Grammatik indogermanischen Sprachen* (1861), propune un model al tipurilor de limbi şi o teorie a sistemului de înrudire a acestora, cu concepte asemănătoare ştiinţelor naturale.

4. Joseph Gustav Cuno şi teoria originii leto-slave

În continuare, Grigorie Tocilescu prezintă teoria originii leto-slave a sciţilor, promovată de Cuno în lucrarea *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde* (1871) şi despre care spune că a fost „susţinută cu multă cheltuială de erudiţiune", citând apoi recenzia foarte dură a lui von Gutschmid[45] la lucrarea lui Cuno, publicată în „Literarisches Centralblat für Deutschland". El analizează în detaliu premisele şi fundamentele teoriei avansate de Cuno, arătând de ce aceasta nu rezistă unei chestionări atente. Cuno porneşte discuţia printr-un raţionament „apagogic": ce puteau fi sciţii, dacă nu erau slavi? Astfel, prin demonstrarea absurdităţii contrariului ideii postulate, Cuno susţine că sciţii nu puteau fi decât slavi, pentru că în sec. VI d.Chr. nu se pomeneşte numele de slav (fiind numiţi la acea dată sciţi), că întinderea Sciţiei devine mai amplă la autorii antici ce-l succed pe Herodot. Tocilescu arată că lipsa menţionării în sursele scrise a slavilor nu implică faptul că aceştia erau identici sciţilor şi observă că numele de „scit" în sursele târzii nu corespunde unei realităţi etnice, fiind mai degrabă explicabil printr-un nume colectiv prin care erau denumite popoarele nomade de la est şi nord, urmând datele lui Plinius cel Bătrân. Stilul lui Tocilescu în contrazicerea tezei lui Cuno capătă nuanţe sarcastice: „cu asemenea dogmatice proposiţiuni stabilite *a priori*, Cuno pe toate le execută; tălmăceşte şi răstălmăceşte mărturiile pentru a opera cu ele sau fără ele"[46], amintind, în cele ce urmează, comparaţiile etimologice lipsite de fundament ştiinţific pe care Cuno le promovase, încercând să demonstreze o înrudire a termenilor scitici cu limbile slave. De exemplu, pentru explicarea termenului de „scoloţi", Cuno arătase o legătură cu termenul vechi slav „skala" (stâncă). Cu multă erudiţie şi îndemânare în construirea şi dărâmarea argumentelor, el arată naivitatea consideraţiei prin care cimmerienii sunt

[44] Pe care Thomsen (1927, p. 75) o denumeşte „...epochenmachendes Hauptwerk...".

[45] Gutschmid 1871, p. 1025–1029. A se compara recenzia cu subcapitolul *Cuno asupra sciţilor* din Tocilescu 1880, p. 117–118.

[46] Tocilescu 1880, p. 118.

identificaţi cu sciţii şi consideraţi, în virtutea aceluiaşi raţionament, neîndoielnic slavi[47]. Cuno invocă tăcerea izvoarelor scrise pentru a dovedi că sciţii pontici nu au putut fi perşi, iar Tocilescu îi contraargumentează teza folosindu-se de propriul său principiu: „dar oare această tăcere a scriitorilor n-ar fi cu mult drept o puternică dovadă pentru neslavicitatea sciţilor?" El îl urmează de asemenea pe August Fick, care arată în lucrarea sa *Die ehemalige Spracheinheit der Indo-germanen Europas* (1873) caracteristicile lingvistice ale transformărilor limbilor slave pe parcursul timpului şi invalidează astfel corespondenţele etimologice susţinute de Cuno. La final, propune ca alternativă a acestui excurs etimologic varianta lui Müllenhoff, a cărui demonstraţie o menţionase înainte de expunerea criticii la adresa lui Cuno, arătând că „puţina valoare a etimologiilor lui Cuno reiese mai bine punându-le în comparaţiune cu ale lui Müllenhoff"[48]. De asemenea, atunci când prezintă glosarul termenilor scitici, el expune atât variantele etimologice ale lui Zeus şi Müllenhoff, cât şi pe cele ale lui Cuno, semnificaţia corectă reieşind din prezentarea concomitentă a ambelor ipoteze.

IV. CONCLUZII

Cât despre propria abordare asupra identităţii descendenţilor sciţilor, Tocilescu nu vede în aceştia nici germanici, nici slavi. În critica argumentaţiei apagogice a lui Cuno, el consideră că poporul scitic s-a stins, fără a lăsa urmaşi lumii moderne: „Sciţii puteau prea bine să se stingă, cum s-au şi stins, răspândindu-se în regiunile depărtate şi necunoscute din nordul Asiei şi Europei sau contopindu-se în parte cu poporul get"[49].

În descrierea „instituţiunilor şi credinţei religioase" a sciţilor şi comparaţia acestora cu cele iraniene, Tocilescu îl urmează pe Spiegel, comparând legenda lui Targitaos, din logosul scitic, cu mitologia iraniană[50], ipoteză prezentată mai târziu în mod convingător de Askold Ivantchik[51]. De asemenea, modul de abordare inovativ expus de Ivantchik[52], în căutarea elementelor herodoteice în situaţiile

---

[47] Cuno 1871, p. 249: „Von solchen Ansichten gingen wir aus als wir die Slawen der alten Zeit in den Skythen suchten, zu dieser Ansicht wurden wir hingedrängt als sich uns die Frage aufdrängte was aus der großen skythishen Nation geworden sein"; p. 90: „Was ist denn noch aus diesem großen, nicht zum geringen Teile seßhaften und ackerbautreibenden Volke, wenn es nicht das Slawische war? Und wenn die Skythen nicht Slawen waren, wo saßen denn zur Zeit des Herodot die Slawen? Sollten diese dennoch einmal in Europa eingewandert sein, in historischer Zeit wenigstens ist dies nicht geschehen".

[48] Tocilescu 1880, p. 119.

[49] Tocilescu 1880 p. 118, nota 48.

[50] Tocilescu 1880, p. 136.

[51] Ivantchik 1999.

[52] Pentru a vedea dacă există concordanţe între descrierea ritualului funerar în însemnările lui Herodot şi înregistrările arheologice: Ivantchik 2011, p. 71–106.

arheologice funerare şi prin care a arătat că descrierile *Istoriilor* lui Herodot referitoare la obiceiurile de înmormântare ale sciților „regali” au corespondențe clare în cultura materială (preferă în această comparație tumulii „regali” din teritoriul nord-pontic), a fost sugerat de Tocilescu prin concepția sa asupra izvoarelor. Acest mod de abordare se deosebeşte de eforturile majorității arheologilor, care şi în prezent aplică formula inversă, căutând să confirme datele arheologice prin detalii culese din textul herodoteic[53]. În capitolul VI, intitulat *Antichități*, Tocilescu expune modul în care vede raportul dintre izvoarele literare şi materialul arheologic: „ele vin a completa şi confirma mărturiile literare, adesea foarte superficiale despre antichitate, şi merită dreptul de a se pune în capul fontanelor istorice”[54]. De exemplu, după ce descrie gestul scitic al brațelor ridicate şi întoarse, ca semn de implorare, el dă exemple arheologice în care acest semn este reprezentat[55]. Pentru obiceiurile funerare ale sciților oferă analogii etnografice înregistrate de călătorii europeni în regiunile populate de tătari. O constatare importantă este cea a obiceiului prezentat de Herodot, al mutilării voluntare a sciților cu ocazia morții regelui, a cărui corespondență o găseşte pe reprezentările vaselor de la Kerch. Acest exemplu este în detaliu discutat de Ivantchik, analogii arheologice pentru această informație transmisă de Herodot regăsindu-se astăzi frecvent. Trebuie menționat că această linie de analiză a concordanței[56] dintre textul herodoteic şi materialul arheologic nu putea fi dezvoltată în epoca lui Tocilescu, luând în considerare puținătatea descoperirilor arheologice de pe atunci, precum şi stadiul incipient de cercetare al iranisticii.

GRIGORIE TOCILESCU AND THE SCYTHIAN DEBATE DURING THE 19th CENTURY

ABSTRACT

Grigorie Tocilescu is the only Romanian historian who, during 19th century, dealt with the Scythian debate and thoroughly presented it. Although within historiography he is known as the forerunner of historical studies, many of his ideas are not properly acknowledged nowadays. In this paper the structure of his thinking together with his view upon theories of Scythian origin are being treated. In a critical and ironic manner, Tocilescu points out the different hypotheses, considering that the Iranian theory is the only one that outstandingly reaches its scientific expectations. This paper aims to underline Tocilescu’s proper contribution to the Scythian debate as founder of the historical discipline within Romanian academic environment.

Keywords: Grigorie Tocilescu; Herodot; *ethnos*; Scythians; Iranian origin; *Stammbaumtheorie*; ethnography.

[53] Ivantchik 2011, p. 76.
[54] Tocilescu 1880, p. 143.
[55] Tocilescu 1880, p. 136, vezi şi nota 47.
[56] Referitor la descrierea ritualurilor funerare.

BIBLIOGRAFIE

Brather 2004	Brather, S., 2004, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin, New York.
Cuno 1871	Cuno, J.G., *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. I. Die Skythen*, Berlin.
Fick 1873	Fick, A., *Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas. Eine sprachliche Untersuchung*, Göttingen.
Fischer 1985	Fischer, G., *Sprache und Biologismus. Vom Umgang mit biologistischen Metaphern und Modellen*, în Ehalt, H.Ch. (ed.), *Zwischen Natur und Kultur. Zur Kritik biologistischer Ansätze*, Wien, p. 383–395.
Grimm 1848	Grimm, J., *Geschichte der deutschen Sprache*, erster Band, Leipzig.
Gutschmid 1871	von Gutschmid, A., recenzie: *Cuno, Joh. Gust., Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde.1.Theil*, Literarisches Centralblat 41, p. 1025–1029.
Hakelberg 2001	Hakelberg, D., *Deutsche Vorgeschichte als Geschichtswissenschaft-Der Heidelberger Extraordinarius Ernst Wahle im Kontext seiner Zeit*, în *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*, Berlin, New York, p. 199–310.
Ivantchik 1999	Ivantchik, A., *Une légende sur l'origine des Skythes (HDT. IV, 5–7) et le problème des sources du Skythicus Logos d'Hérodote*. REG 112, p. 141–192.
Ivantchik 2011	Ivantchik, A.I., *The funeral of Scythian kings: the historical reality and the descriptions of Herodotus (IV, 71–72)*, în Bonfante, L. (ed.), *European Barbarians*, Camdridge, p. 71–106.
Lindner 1841	Lindner, F.L., *Skythien und die Skythen des Herodot und seine Ausleger*, Stuttgart.
Lubbock 1865	Lubbock, J., *Pre-historic Times, As Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, London.
Mecu, Barnea 2010	Mecu, M., Barnea, A., *Grigorie Tocilescu (1850–1909), inițiatorul arheologiei clasice științifice în România*, în Barnea, A. (coord.), *Primul secol de arheologie în România*, București, p. 53–78.
Minns 1913	Minns, E., *Skythians and Greeks*, Cambridge.
Müllenhof 1866	Müllenhof, K.V., *Über die Herkunft und die Sprache der Scythen und Sarmaten*, Monatsbericht der Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin.
Müller 1866	Müller, F.M., *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, Leipzig.
Neumann 1855	Neumann, K., *Die Hellenen im Skythenlande. Ein Beitrag zur alten Geographie, Ethnographie und Handelsgeschichte*, Berlin.
Niebuhr 1828	Niebuhr, B.G., *Untersuchungen über die Geschichte der Skythen, Geten und Sarmaten (nach einem 1811 vorgelesenen neu gearbeitet 1828)*, Kleine historische und philologische Schriften, Bonn.
Peschel 1874	Peschel, O., *Völkerkunde*, Leipzig.
Prichard 1813	Prichard, J.K., *Research into the physical history of man*, London.
Rawlinson 1859	Rawlinson, G., *Essay* II. *On the ethnography of the European Scyths*, în *The Histories of Herodotus,* vol. III, London.
Pinault 2008	Pinault, G.-J., *La langue des Scythes et le nom des Arimaspes*, CRAI 1, p. 105–138.

Schleicher 1861	Schleicher, A., *Compendium der vergleichenden Grammatik indogermanischen Sprachen*, Weimar.
Seidler 1985	Seidler, H., *Rassistische Ansätze in Geschichte und Gegenwart. Aspekte des Problemfeldes*, în Ehalt, H.Ch. (ed.), *Zwischen Natur und Kultur. Zur Kritik biologistischer Ansätze*, Wien, p. 315–347.
Schiefner 1856	Schiefner, A., *Sprachliche Bedenken gegen das Mongolenthum der Skythen*, Bulletin de la classe des Sciences historiques, philologiques et politiques de l'Academie Impériale de St. Petersbourg, Mélanges Asiatiques, Sankt Petersburg.
Schmitt 1989	Schmitt, R., *Andere altiranische Dialekte*, în *Compendium Linguarum Iranicarum*, p. 86–94, Wiesbaden.
Shafarik 1843	Shafarik, P.J., *Schlawische Alterthümer. I*, Leipzig.
Thomsen 1927	Thomsen, V., *Geschichte der Sprachwissenschaft bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. Kurzgefasste Darstellung der Hauptpunkte*, trad. H. Pollack, Bern, a doua ediție, 1979.
Tocilescu 1880	Tocilescu, G., *Dacia înainte de romani. Cercetări asupra poporeloru carii au locuitu tierile române de a stâng'a Dunării, mai înainte de concuista acestoru tieri de cotra Imperatoriulu Traianu*, Bucureşti.
Trigger 2006	Trigger, B.C., *A history of archaeological thought*, second edition, Cambridge.
Vulpe 2012a	Vulpe, A., *Sciți şi Agathyrsi în spațiul carpato-dunărean*, SCIVA 63, 1–2, p. 27–66.
Vulpe 2012b	Vulpe, A., *Herodot and the Scythian problem in Romania*, Dacia N.S. 61, p. 47–75.
Vulpe 1959	Vulpe, R., *Un pionnier des sciences archéologiques en Roumanie: Grigorie G. Tocilescu (1850–1909)*, Dacia N.S. 3, p. 607–616.
Wietersheim 1852	Wietersheim, ..., *Über Shaffarik's Meinung: dass die Slaven die ersten Bewohner des Landes zwischen den Karpathen und dem Adriatischen Meere gewesen seien (Beilage A.)*, în *Zur Vorgeschichte deutscher Nation*, Leipzig.
Zeuss 1837	Zeuss, K., *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Münich.

PRECURSORII ARHEOLOGIEI PROFESIONISTE DIN TRANSILVANIA. GÁBOR TÉGLÁS

ERWIN GÁLL*

Motto:

„..Cu cât aflăm mai mult despre lume, cu cât aprofundăm cunoştinţele noastre, cu atât mai conştientă, mai limpede şi mai bine conturată este ştiinţa noastră despre ceea ce nu ştim, ştiinţa noastră despre neştiinţă. Sursa principală a neştiinţei noastre se află în faptul că ştiinţa noastră nu poate fi decât limitată, în timp ce neştiinţa noastră este în mod necesar nemărginită."

K.R. Popper

Rezumat: Activitatea lui Gábor Téglás[1] se integrează ultimei perioade a epocii arheologiei anticare central-europene, caracterizate prin modul de-a scrie istorie educativă sub impulsul romantismului naţionalist. Dar această epocă se caracterizează şi printr-o evoluţie lineară a structurilor arheologice spre (ceea ce denumim uneori mecanic) profesionalism, prin răspândirea modelului de asociaţie istorico-arheologică şi înfiinţarea muzeelor, acestea fiind, începând cu anii '80 ai secolului al XIX-lea, legate de structurile statului.

Téglás a început să se ocupe de arheologie, fără a avea studii în domeniu, sub influenţa Zsófiei Torma, la rândul ei amatoare, respectiv a fratelui acesteia, Károly Torma. Oarecare metode arheologice a învăţat, probabil indirect, de la Flóris Rómer. În anii '70–80 ai secolului al XIX-lea, modul său de-a face arheologie corespundea spiritului epocii, însă, cu timpul, a devenit demodat. Din varii motive, Téglás nu a ţinut pasul, nu a progresat, rămânând, în domeniul arheologiei, doar un diletant pasionat, total indiferent faţă de dezvoltarea metodologiei arheologice, a importanţei contextualizării descoperirilor, cerinţă primordială a Şcolii arheologice de la Cluj, condusă de Béla Pósta. Această atitudine a determinat generaţia de arheologi crescuţi la Budapesta şi Cluj să nu-l mai ia în serios pe arheologul originar din Braşov. Pe lângă faptul că arheologia a fost a doua sa ocupaţie, el având şi o carieră în pedagogie, stagnarea sa profesională a fost determinată şi de împrejurarea că Téglás a publicat într-un număr uriaş diferite variante ale scrierilor sale despre arheologie.

Activitatea publicistică a lui Gábor Téglás este de-a dreptul impresionantă, în cei aproape 40 de ani publicând 355 de articole legate de arheologie, tratând de la preistorie până la epoca medievală.

Opera şi activitatea lui Téglás, în pofida amatorismului, au influenţat, într-o oarecare măsură, dezvoltarea cercetării arheologice din Transilvania, dovedindu-se reuşite mai ales cercetările în

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: ardarichus9@gmail.com.

[1] Pentru varianta scurtă, redactată în 2000–2001, a analizei activităţii lui Téglás, cu grafice simpliste şi cu unele opinii – determinate de vârstă – prea idealiste, vezi: Gáll 2010a, p. 89–103. Dorim să exprimăm calde mulţumiri domnului István Bajusz pentru cele trei fotografii puse la dispoziţie, precum şi pentru discuţiile despre Gábor Téglás. O analiză a activităţii lui Téglás a realizat şi Imola Boda (2013, p. 377–392).

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 219–293

domeniul mineritului şi repertoriile sale. Totuşi, trebuie să spunem că nu a putut depăşi un anumit nivel, determinat de mulţi factori. Figura lui, entuziasmul de care a dat dovadă, rămân un exemplu elocvent al unei perioade dominate de romantismul târziu.

Cuvinte-cheie: monarhia austro-ungară (K.u.K.), Zsófia Torma, Şcoala arheologică de la Cluj, Béla Pósta, preistorie, „sciţi”, tezaure „dacice”, epoca romană, mineritul preistoric şi roman, băile romane

Introducere

Secolele XVIII–XIX nu au însemnat numai „epoca luminilor”, „veacul naţiunilor”, perioada *inventării termenului de stat naţional*[2], ci, în strânsă legătură cu acestea, şi fundamentarea etapizată a bazelor instituţiilor muzeale, respectiv a arheologiei profesioniste[3], atât a instituţiilor de cercetare, cât şi a instituţiilor de învăţământ. Procesul a avut loc mai întâi în zona vestică şi nordică a continentului[4], extinzându-se apoi spre estul continentului. Acest fenomen poate fi urmărit şi pe teritoriul fostului Regat Maghiar, unde „epoca reformelor” („a reformkor”) (1830–1846)[5] a propus, potrivit concepţiei caracteristice romantismului european, creşterea prestigiului spiritualităţii naţionale, a istoriei şi a literaturii în cadrul mişcării politice. Transilvania nu aparţinea Ungariei din punct de vedere politico-administrativ, dar, prin elita sa (nobilimea)[6], regiunea fusese legată printr-o multitudine de conexiuni de aceasta. Acest fenomen de dualitate se dezvoltă în „epoca reformelor”, când opoziţia faţă de puterea vieneză fusese condusă atât în Transilvania, cât şi în Ungaria, de către una dintre figurile-cheie ale generaţiei de reformişti, Miklós Wesselényi[7]. Izvorul cultural şi mental al reformelor, care, potrivit romantismului epocii, a determinat şi „patriotismul nemeşesc”, are o cauzalitate mult mai complexă şi mult mai veche. Germenii acestuia se regăsesc în „revoluţia secolului al XVI-lea”[8], şi anume în reformele religioase declanşate de Martin Luther şi Jean Calvin, respectiv în consecinţa acestora asupra Transilvaniei, principatul care, în cursul secolului al XVI-lea, a devenit un pol important al protestantismului[9]. Un rol foarte important l-a jucat actul din 1568, de la Turda[10], în care se recunoaşte pentru prima oară în lume, contrar fenomenului de intoleranţă

[2] În acest sens, vezi, de exemplu, Brown 2002, p. 457–469.

[3] Dezvoltarea arheologiei, până la începutul secolului al XX-lea, este abordată de Adolf Michaelis (1906).

[4] Trigger 1990^2, p. 65–67, 70–103.

[5] Gergely 1987; Trócsányi 1970; Szabad 1977.

[6] În acest caz, trebuie să amintim o eroare perpetuată în istoriografia naţionalistă, şi anume faptul că, în tratatul din 1437, se specifică termenul de *„maghiari”*. De fapt, în tratatul menţionat se specifică termenul de „nobil”. În acest sens, vezi Miskolczy 2005, p. 59–60.

[7] Despre biografia lui Miklós Wesselényi, vezi Veress 1983; Egyed 2001.

[8] Miskolczy 2005, p. 61; Lukacs 2013.

[9] Despre răspândirea protestantismului, respectiv apariţia religiilor protestante în Transilvania, vezi Pokoly 1904, vol. I; Zoványi 2004; Buzogány 2006.

[10] Privind dieta şi legea adoptată la Turda (6–13 ianuarie 1568), vezi Benda 1994, p. 1–4.

religioasă din toată Europa[11], libertatea de alegere religioasă, care nu a fost anulată nici de Contrareforma din secolul următor. Una dintre cele mai importante consecinţe ale reformelor religioase din secolul al XVI-lea a fost introducerea limbilor materne în celebrarea liturghiei, care a determinat în timp dezvoltarea culturii în limbile naţionalităţilor din Transilvania, ducând direct spre mişcarea patriotică şi naţională romantic-naţionalistă timpurie[12]. Aceasta a continuat în perioada numită Contrareformă, deschizând o nouă etapă în evoluţia naţionalităţilor din Transilvania.

Mişcarea reformatoare a fost reprezentată de bisericile reformate, care au devenit pioni importanţi ai mişcărilor naţionale, încă din secolele XVII–XVIII, iar acest fenomen nu a fost estompat de „jocurile" Vienei din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cu toate că absolutismul luminat a început să pună accent pe dezvoltarea sentimentelor naţionale, în vederea contracarării intereselor nobilimii[13]. Paralel cu conflictele politice, s-au desfăşurat fenomene culturale de amploare în urma cărora s-au trasat, evident total artificial, culturile naţionale moderne.

Procesul politico-social al epocii romantice, numită „epoca reformelor", se baza puternic pe componente culturale, rezultatele fiind înfiinţarea instituţiilor de cultură, cu scopuri multiple. Astfel, la începutul secolului trecut, în anul 1802, a fost înfiinţat, sub impulsul lui Ferencz Széchenyi, Muzeul Naţional Maghiar (Magyar Nemzeti Múzeum)[14]. Peste două decenii, în anul 1825, a fost înfiinţată, ca for coordonator al ştiinţei şi culturii, de către fiul său István Széchenyi, Academia Maghiară de Ştiinţe (Magyar Tudományos Akadémia)[15]. Această activitate de înfiinţare a instituţiilor cultural-ştiinţifice, paralel cu alte iniţiative reformatoare (editarea cărţilor *Világ* şi *Stadium*), s-a resimţit imediat şi în Transilvania geografică (Bazinul Transilvaniei), respectiv în zonele *Partium*-ului, aflate într-un regim separat.

Astfel, în cazul mişcării culturale a epocii romantice în Transilvania, putem observa trei caracteristici importante:

1. una general-europeană, legată de mişcările şi ideologiile politice din epocă;
2. relaţiile sale foarte apropiate, putem spune ca sursă de lansare, cu mişcarea culturală-politică din Ungaria, pe de o parte, şi zona germană, pe de altă parte;
3. evoluţia şi tradiţia mai veche, internă.

În anul 1760, Péter Bod, istoric-preot, care a studiat la Leiden[16], a propus organizarea unei asociaţii ştiinţifice, propunere reluată în anul 1781 de către Ignác

[11] Thomas Edwards credea că *libertas conscientiae* este invenţia Satanei (Benda 1994, p. 1).
[12] Miskolczy 2005, p. 80.
[13] Gudor 2008, p. 51–73.
[14] Înfiinţarea muzeului se datorează lui Ferenc Széchenyi (1754–1820), care şi-a donat proprietatea pe care se află şi azi instituţia respectivă (Fraknói 2002).
[15] Primul ei preşedinte a fost sătmăreanul József Teleki (17 noiembrie 1830 – 15 februarie 1855). În privinţa istoriei academiei, vezi Kónya 1994. În ceea ce priveşte importanţa academiei în evoluţia arheologiei, este de menţionat activitatea desfăşurată până în zilele noastre de către Comisia de Arheologie a Academiei Maghiare de Ştiinţă (1858). Pentru importanţa academiei în ceea ce priveşte evoluţia arheologiei, vezi Bálint 2003a, p. 415; Bálint 2003b, p. 426–428.
[16] Pentru rolul Ţărilor de Jos în cultura transilvăneană a secolului al XVII-lea, vezi Gudor 2008, p. 94–110.

Batthyány[17]. Astfel că, în 1814, sub influenţa lui Ferencz Kazinczy[18], Gábor Döbrentei a înfiinţat revista „Muzeul Ardelean” (Erdélyi Múzeum)[19]. Însă o societate cu scop asemănător a funcţionat câţiva ani mai înainte sub conducerea lui György Arankai *(*Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*)*[20], al cărei ţel, printre altele, a fost cercetarea Antichităţii, editarea textelor şi dicţionarelor limbilor antice, precum şi cultivarea limbii şi literaturii maghiare[21].

Figurile culturale din prima parte a secolului al XIX-lea alternează încă între cosmopolitismul iluminist şi naţionalismul romantic. O perioadă de timp, concepţiile filosofice cosmopolite ale epocii luminilor au fost folosite paralel cu concepţiile herderianismului naţionalist timpuriu, pentru ca acestea din urmă să câştige teren, mai ales începând din anii '30 ai secolului al XIX-lea[22]. După părerea noastră, această perioadă reprezintă nu doar perioada pre-romantică, naţionalistă, ci şi perioada în care în Transilvania începe să se producă cu adevărat scindarea naţionalităţilor, cu diferite scopuri politice şi consecinţe istorice.

Epoca şi evoluţia *nation-building*-ului modern maghiar s-a concretizat prin actul de lichidare a iobăgiei în anul 1848[23], consecinţa acestuia fiind, pe de o parte, integrarea acestui strat social în *„naţiunea modernă”* maghiară, iar pe de altă parte, contribuţia decisivă în definirea naţiunilor moderne din Europa Centrală (românii transilvăneni[24], slovacii din Regiunea de Sus, sârbii din Ungaria sudică), cu toate consecinţele istorice de mai târziu.

Epoca ulterioară Revoluţiei din 1848–1849 va însemna, pe lângă multe alte fenomene de ordin politic, social, cultural, care au reprezentat practic ieşirea Transilvaniei din epoca medievală şi naşterea, prin instituţiile de cultură, este adevărat mai încet şi cu o importanţă periferică, a arheologiei transilvănene.

A. Arheologia şi structurile arheologice din Transilvania la sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea. Procesul de creare a instituţiilor arheologice

Fără îndoială, în Transilvania propriu-zisă, geografică (Bazinul Transilvaniei), studierea şi practicarea arheologiei este consecinţa creării infrastructurii şi dezvoltării arheologiei, pe de o parte sub influenţa dinspre Buda, pe de altă parte sub influenţa dinspre Viena, respectiv a zonelor de influenţă germană (aceasta era

[17] Szabó T. 1942, p. 6–10.
[18] Privind rolul lui Ferencz Kazinczy, vezi Szinyei 1897.
[19] Despre Gábor Döbrentei, printre ultimele analize, cu literatura aferentă, vezi Kiss 2006, p. 8–13.
[20] Szabó T. 1942, p. 8–10.
[21] Jancsó 1955.
[22] Miskolczy 1988, p. 1263–1280.
[23] http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5276;http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5277; http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5279; http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5281.
[24] Mitu 1997.

importantă mai ales în cazul saşilor). Aşa cum nota regretatul Gábor Vékony, arheologia maghiară şi, în general, ştiinţa maghiară, au crescut din sistemul ştiinţific unitar al imperiului, iar ca antecedente un rol important l-au jucat oamenii de ştiinţă din rândurile clerului, mai ales iezuiţii[25]. La Buda funcţiona de la mijlocul secolului al XVIII-lea o catedră de antichităţi (Antiquaria et Numismatica) condusă de Johann Ferdinand Miller şi István Schoenwiesner[26]. În prima fază, dacă lăsăm la o parte antecedentele medievale legate de numele lui Simon Kézai sau P. Magister sau de umaniştii din secolele XV–XVI (de exemplu, István Szamosközy)[27], catedra condusă de Schoenwiesner a efectuat primele săpături arheologice în Piaţa Flórián din Budapesta – Districtul III (în perioada aceea Óbuda) în anul 1778, dezvelind baia romană, pe care a şi publicat-o în lucrarea *De Ruderibus Laconici Caldariique Romani. Liber unicus* (Budae, 1778)[28]. După părerea lui Vékony, cercetarea de teren arheologică propriu-zisă (în afară de anul 1834 când a fost descoperit mormântul din secolul al X-lea de la Ladánybene –Benepuszta) ar începe în anul 1846, când, la Muzeul Naţional Maghiar, a fost angajat János Luczenbacher, a cărui activitate de teren în perioada următoare este continuă, el încercând totodată să o integreze în cercetarea internaţională (în 1847 a recenzat opera lui Christian Jürgensen Thomsen, care, în lucrarea sa din 1836, a împărţit epoca preistorică în trei mari perioade)[29].

Activitatea lui Luczenbacher (devenit Érdy după 1850) a fost continuată de Flóris Rómer (într-o perioadă episcop romano-catolic la Oradea), a cărui activitate reprezintă, fără îndoială, începutul arheologiei profesioniste. De numele său se leagă înfiinţarea Comisiei de Arheologie a Academiei Maghiare de Ştiinţă (1858), a revistei de arheologie Archaeológiai Értesitő (1868), organizarea în anul 1876 la Budapesta a Congresului Internaţional de Pre- şi Protoistorie (ediţia a VIII-a)[30]. Activitatea lui Rómer a fost continuată de Ferenc Pulszky şi József Hampel, perioadă care a însemnat şi trecerea de la arheologia asociaţiilor la arheologia desfăşurată sub egida instituţiilor statului[31]. Opera lui József Hampel din anul 1905 reprezintă, fără îndoială, rezultatul palpabil al acestei schimbări de paradigmă în gândirea arheologică din K.u.K.

[25] „Similarly to Hungarian scholarship in general, Hungarian archaeology grew out of imperial scholarship, first of the Holy Roman Empire and, later, of the Austro-Hungarian Monarchy. National movements played an important role in the emergence of archaeology as an independent discipline, but neither should we neglect the role of ecclesiastic scholars, most importantly of the Jesuits, who played a significant – often an exclusive – role in the early years of university education... Hungarian archaeology of the 1870s and 1880s can be described as having been relatively 'modern' even from a 20th century perspective, owing to its fruitful collaboration with the natural sciences". Vékony 2003, p. 15.

[26] Kalla 2003, p. 421–423; Langó 2007, p. 29.

[27] Vékony 2003, p. 15–17.

[28] Vékony 2003, p. 17.

[29] Vékony 2003, p. 17. Despre Thomsen, vezi Trigger 1990^2, p. 73–79.

[30] Vékony 2003, p. 17.

[31] Hampel 1880, p. 261–267.

Practicarea „arheologiei”[32] în Transilvania[33], mai ales prin organizarea colecţiilor de antichităţi particulare (colecţia lui Bruckenthal de la Feleac, respectiv a lui Pap Mihály Szathmári), a beneficiat şi de o dezvoltare internă „oficială”[34], având în vedere că, în anul 1726, a fost înfiinţată, în cadrul Colegiului Reformat de la Aiud, *Raritatum et Rerum Naturalium Museum*[35], iar mai târziu, în anul 1817, la Sibiu, Muzeul Bruckenthal[36]. În această perioadă nu putem vorbi de cercetare arheologică propriu-zisă, dar, totuşi, nu trebuie să uităm contribuţia consilierului Johann Ehrenreich Fichtel[37], a inginerului minier Müller von Reichenstein[38], care a lăsat descrierea vechilor exploatări de la Roşia Montană[39], a lui Johann Michael Ackner[40], J. F. Neigebaur sau Carl Gooß[41].

Un moment important în dezvoltarea spiritului ştiinţific în Transilvania l-a constituit crearea, în anul 1842, a asociaţiei „Verein für Siebenbürgische Landeskunde”, de către istoricul Johann Filstich, preotul medieşean Josef Samuel Fabini, Daniel Gräser şi Samuel Gräser, iar mai apoi, în anul 1859, sub conducerea lui Imre Mikó, a asociaţiei Erdélyi Múzeum Egyesület şi, în anul 1861, a asociaţiei Astra. La prima vedere am putea spune ca aceste asociaţii au fost ale „saşilor”, „ungurilor” şi „românilor”, însă aceste afirmaţii ar fi total false. Asociaţia Verein für Siebenbürgische Landeskunde a avut printre membrii săi pe mai mulţi membri ai familiei Barcsai, pe Sámuel Brassai, Márton Debreczeni, grof Lajos Gyulay, baronul Sámuel Kemény, István Teleki, József Kemény, Imre Mikó, George Bariţ, iar printre ţelurile sale, se enunţa ca asociaţia să fie a „prietenilor ştiinţelor transilvănene”[42]. La fel, din asociaţia înfiinţată la Cluj în anul 1859, au făcut parte arhiepiscopii, ortodox şi greco-catolic, Andrei Şaguna şi Alexandru Sterca

[32] Cuvântul apare prima oară la Tucidide (*Istoria războiului peloponeziac*, I. 8). Aşa cum nota Sándor Eckhardt, în Regatul maghiar medieval, Simon Kézai a fost primul care a folosit în interpretările sale istorice şi observaţii de ordin arheologic, cum ar fi *curgane* (ulterior dovedite din epoca fierului – cele de la Százhalombatta), ruinele oraşelor şi taberelor militare romane sau aprecierile privind locul mormântului căpeteniei hunice, *Cuve*, sau spadele cu care ungurii ucideau soldaţii din armata lui Henric al III-lea în 1051 etc. Vékony 2003, p. 15–16.

[33] Nu am integrat în cadrul arheologiei studierea epigrafiei, care are un trecut mult mai îndelungat – de aproape 1000 de ani – fiind mai ştiinţifică decât abordarea naivă a „cercetărilor” arheologice. Printre primii epigrafişti transilvăneni, îi amintim pe Marcus Antonius Bonfini (1434–1503), Nicolaus Olahus (1493–1568), Ioannes Mezerzius (1470–1517), Stephanus Taurinus (1485–1519), Michael Sigler (1535–1585), Jacques Bongars (1554–1612), Georgius Reichersdorffer, Wolfgangus Lazius, Stephanus Zamosius (1565–1612) etc. Bodor 1995, p. 56–65.

[34] Pentru prezentarea situaţiei sociologice şi politice din secolul al XVIII-lea, vezi Gudor 2008, p. 24–50.

[35] Bodor 1995, p. 73.

[36] http://www.brukenthalmuseum.ro/istoric/01.htm.

[37] Csíky 2004.

[38] Szabadváry 1997, p. 372–373.

[39] Wollman 1996, p. 16: nota 16.

[40] Ackner 2001; Wollmann 1982.

[41] Wollmann 1983.

[42] Jakó 1992, p. 150.

Șuluțiu[43], iar din asociația „Astra” au făcut parte maghiari şi saşi laolaltă. Este de amintit faptul că Imre Mikó, prieten bun cu Andrei Şaguna, a oferit o sumă importantă de bani pentru asociația nou înființată[44]. Aceste date sunt importante, deoarece ne arată că naționalismul romantic nu trebuie să fie înțeles sub imperativul naționalismelor vulgare actuale.

Entuziasmul oamenilor acestei epoci pentru ştiinţă şi, în general, pentru cultură este una dintre caracteristicile timpului, societatea umană dorind şi sperând să rezolve toate problemele prin intermediul ştiinţei. Groful Imre Mikó a donat pentru asociaţia Erdélyi Múzeum Egyesület o grădină de 10 ha şi o vilă în Cluj, iar Samu Jósika a oferit 10 000 de forinţi de aur (o sumă uriaşă în epocă[45]). Asociaţia a fost interesată de o gamă largă de domenii, de la ştiinţa istorică până la ştiinţele naturii, iar sub conducerea lui Sámuel Brassai, anuarul asociaţiei, Erdélyi Múzeum, s-a bucurat de o largă răspândire[46]. Evident, înfiinţarea acesteia în anul 1859 a însemnat şi un act politic (însă cererea privind înfiinţarea unei asociaţii muzeale dăinuia mai demult, dinainte de momentul 1848–1849). În ceea ce priveşte diferendele politice ale elitelor maghiare (retrase în pasivitate politică după revoluţia din 1848–1849) cu Habsburgii, acestea au dispărut după anul 1867, astfel că şi-au putut păstra rolul important în vederea dezvoltării viitoare a ştiinţei.

Odată cu întemeierea Asociaţiei Muzeului Ardelean, cercetarea a avut instituţia care să facă posibilă investigarea arheologică, mai ales a epocii antice. Importanţa ocupată de istoria antică în mentalitatea elitei intelectuale din perioada respectivă ne este arătată şi de faptul că, la prima şedinţă a asociaţiei, a fost prezentată lucrarea lui Károly Torma, *Urmele romanilor în zonele nordice ale Transilvaniei*[47].

Arheologia, mai ales arheologia clasică, se înscrie fără îndoială în spiritul epocii, fiind o preocupare în cadrul unor excursii, un mod de a petrece timpul liber. Strâns legată de „moda” epocii, adică a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub imboldul romantismului târziu, din ce în ce mai mulţi profesori, parlamentari, ofiţeri de armată, judecători etc. au început să se intereseze de „ştiinţa nobiliară”.

Practic, pe drumul abrupt spre profesionalism al cercetării epocii romane (a Daciei romane) un moment important poate fi socotit anul 1861, deoarece în lucrarea lui Torma se găseau urme ale spiritului critic, ale profesionalismului, care lipseau cu desăvârşire din lucrările anterioare.

Printre pionierii arheologiei transilvănene, care s-au manifestat puternic după crearea asociaţiei, trebuie să menţionăm numele lui Henrik Finály[48], care se ocupa de epoca preistorică şi romană, apoi numele lui Károly Torma[49], care a

[43] Kántor 1930, p. 109–112.
[44] Kántor 1930, p. 110.
[45] Szabó T. 1942, p. 21.
[46] György 1939.
[47] Rajka 1937, p. 4.
[48] Szinnyei 1897: http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/f05595.htm.
[49] Szinnyei 1897: http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/t/t28068.htm.

propus ca temă de investigaţie urmele romanilor în părţile din nordul Transilvaniei, luând parte şi la comisia care lucra pentru *Corpus Inscriptionum Latinarum*, condusă de Theodor Mommsen.

În zonele de sud-vest ale Transilvaniei, o contribuţie esenţială pentru dezvoltarea arheologiei a avut, în al treilea sfert al secolului al XIX-lea, Zsófia Torma[50], care, sub influenţa lui Flóris Rómer[51], a renunţat la cercetarea geologiei, pentru a se dedica cercetării arheologice a epocii preistorice şi romane.

Fratele lui Gábor Téglás, István Téglás, a cercetat cu predilecţie antichităţile preistorice şi romane din zona oraşului Turda[52]. A investigat pe lângă Turda o necropolă (sau porţiune de necropolă), oferind o descriere destul de sumară a acesteia, pe care autorul sintezei din volumul I al *Istoriei Transilvaniei* a interpretat-o drept cimitir din secolele X–XI[53], însă datele publicate de István Bajusz, în jurnalul lui István Téglás[54], ne arată că este vorba de fapt despre o necropolă din epoca bronzului. Acestei generaţii îi aparţine şi Béla Cserni[55], care a fost arheolog la Alba-Iulia, cu preocupare mai ales pentru epoca romană. Acestui grup, interesat de istoria anterioară epocii medievale, i se alătură şi specialişti interesaţi de perioade mai recente: Károly Herepey[56], profesor şi arheolog-numismat, care a reuşit să investigeze prima necropolă a *„epocii cuceririi”* de la Gâmbaş[57], respectiv János Bodrogi[58]. Aceste persoane aparţin mediului de arheologi amatori, iar cu excepţia lui Károly Herepey, nu au avut studii propriu-zise de arheologie.

Până în anul 1898, arheologia a ajuns la statutul profesionist, din păcate mai mult în teorie decât instituţional şi infrastructural, ca urmare a semnării de către împăratul Franz Iozef, pe 12 octombrie 1872, a proiectului de lege *Articolul XIX pe 1872*[59] privind crearea Universităţii din Cluj, care continua Academia de Drept şi Institutul de Medicină[60]. Cu această ocazie, Asociaţia Muzeului Ardelean a predat toate fondurile sale, iar administratorii acestor fonduri au devenit profesori universitari. De acum încolo, activitatea asociaţiei se îmbină cu cea a universităţii, tipărind în fiecare an un anuar în patru fascicole.

În privinţa creării structurilor arheologice în părţile estice ale monarhiei bicefale, remarcăm dezvoltarea importantă a acestei ramuri ştiinţifice în cadrul

---

[50] László 1992, p. 8; Roska 1941.

[51] Privind rolul lui Rómer, vezi: Fraknói 1891, p. 177–199; Papp 2006, p. 73–90.

[52] Orosz 1915.

[53] Bóna 1988, p. 218.

[54] Bajusz 2007.

[55] Nu cunoaştem o analiză privind viaţa şi activitatea lui Béla Cserni. În orice caz, a fost unul dintre arheologii care a activat şi a avut contribuţii arheologice în oraşul Alba Iulia.

[56] E. P. 1906, p. 404–405.

[57] Privind această problemă: Gáll 2010b, p. 298–299.

[58] http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/b.htm#BodrogiJános.

[59] 1000 év törvényei: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5553 (accesat pe data de 28.10.2013).

[60] Gaal 2001: http://mek.oszk.hu/01800/01864/01864.htm#2.

Universității clujene, mai ales în anii ’80 ai veacului al XIX-lea, sub imboldul lui Flóris Rómer şi, mai ales, al lui Ferenc Pulszky[61]. După modelul pestan, bazat pe cel german, a fost înființată catedra de arheologie, care deținea bibliotecile şi fondurile documentare predate de Asociația Muzeului Ardelean, respectiv de institutul denumit Muzeul Național Ardelean de Arheologie şi Numismatică (Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára). Aceasta însemna că liderii arheologiei din monarhie şi-au dat seama că, pe un teritoriu atât de întins, sistemul arheologic nu putea fi centralizat după schema lui Flóris Rómer. Cercetarea arheologică a catedrei a fost sau ar fi trebuit să fie susținută de muzeele teritoriale din Bazinul Transilvaniei, înființate, sub influența lui Rómer, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea: Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe (1875), Muzeul Orăşenesc Alba-Iulia (1888), Muzeul din Deva (înființat de însuşi Téglás în 1882). Un rol important l-au jucat asociațiile istorice, cum au fost Asociația de Istorie şi Arheologie din Comitatul Hunedoara sau cea din Alba. Din păcate, în primii 25 de ani de ființare a catedrei, paralel cu activitatea lui Téglás, nu putem vorbi de profesionalism, dat fiind faptul că Henrik Finály avea multe alte activități în paralel (şi el a fost un istoric şi filolog clasicist). Mai degrabă, putem aprecia această perioadă drept una de „proto-profesionalism”.

După o stagnare de aproape două decenii, activitatea catedrei a fost impulsionată de unul dintre personajele de marcă ale arheologiei din monarhia bicefală, Béla Pósta, denumit arheologul-călător, care a efectuat de mai multe ori cercetări în Rusia[62]. El a fost numit în fruntea catedrei de arheologie a Universității din Cluj în anul 1898 (câştigând concursul în detrimentul lui Téglás). Sub conducerea lui vor fi create structurile profesioniste şi o generație de excepție, prima generație de arheologi profesionişti din Transilvania[63].

În acest cadru politic şi cultural, determinat de schimbările ample de după anii 1867–1868[64], Gábor Téglás şi-a continuat activitatea arheologică, pe lângă cea pedagogică, în Transilvania, până în anul 1904 când s-a stabilit, după pensionare, la Budapesta.

---

[61] Langó 2007, p. 78–79.

[62] Pósta 1905.

[63] Despre activitatea şi şcoala arheologică numită convențional „Béla Pósta”, cu întreaga literatură, vezi Gáll 2010b, p. 284–287.

[64] Acordul dintre Casa de Habsburg şi elita maghiară (1867), acordul elitelor maghiare şi croate, respectiv legea naționalităților (1868). În acest sens, vezi ediția on-line a legilor emise între 1000–1990: *1000 év törvényei:* http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5313; http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5352. (accesat pe data de 10.09.2013). Din această perspectivă, îmbinând şi cu Legea Naționalităților din 1868 (http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5366, accesat pe data de 10.09.2013), este cel puțin ciudată opinia profesorului Lucian Boia că imperiul bicefal „este un stat național clasic” (Boia 2005, p. 63). Dorim să atragem atenția că elementele legislative care dominau legislația monarhiei sunt exact inverse celei pe care o numim convențional „de tip național” (statul național este un idealism politizat, fără baze reale), K.u.K.-ul de fapt îl putem categorisi ca un stat liberal clasic. Privind monarhia K.u.K., vezi de exemplu: Szekfű 1934; Gratz 1934; Fejtő 1988; Deák 2000, p. 59–80; Somogyi 2007, p. 109–122. Despre statele naționale, vezi Vincent 2002.

B. Biografia lui Gábor Téglás (23 martie 1848 – 4 februarie 1916)

Gábor Téglás s-a născut la Braşov, pe data de 23 martie 1848. Tatăl lui, Gábor Téglás senior, s-a născut în 1818, în localitatea Fülöpszállás din zona Kiskunság (azi în Republica Ungară). De aici a ajuns la Braşov, unde a învățat meseria de lăcătuş şi s-a căsătorit, în 1844, cu Anna Csergeő (Szabó) din Lăzarea (azi în județul Harghita), născută în 1825 (părinții: József Csergeő şi Magdolna Pál). Potrivit tradiției familiale, în timpul Revoluției din 1848–1849, Téglás senior a lucrat în atelierul lui Áron Gábor din Odorheiu Secuiesc, unde se fabricau tunuri pentru revoluție. După înfrângerea revoluției, familia s-a stabilit la Sfântu Gheorghe, primăria oraşului angajând-o pe doamna Téglás, datorită cunoştințelor sale de limbă germană şi română, pe post de traducător. Calitățile profesionale ale tatălui sunt demonstrate şi de faptul că în anul 1853 a fost ales meşter al Breslei Unite a Tâmplarilor şi Lăcătuşilor. Amândoi părinții au murit la Sfântu Gheorghe şi au fost înmormântați tot acolo, Anna Csergeő în ianuarie 1890, iar Gábor Téglás senior în acelaşi an, în septembrie. În afară de Gábor, şi ceilalți trei băieți au avut cariere meritorii. István Téglás (1853, Sfântu Gheorghe – 1915, Turda) a fost învățător, inspector şcolar al comitatului Turda–Arieş, arheolog „amator", folclorist, a scris o mulțime de publicații. József Téglás (1857, Sfântu Gheorghe – 1917, Cluj) a predat la Şcoala de Meserii din Sfântu Gheorghe, Szeged şi Cluj. Károly Téglás (1863, Sfântu Gheorghe – 1916, Budapesta) a fost silvicultor, consilier ministerial, directorul Direcției Generale de Silvicultură, cavaler al Ordinului Leopold.

Gábor Téglás şi-a terminat studiile elementare şi secundare în oraşul natal, în anul 1864, continuând studiile gimnaziale la Colegiul Bethlen din Aiud, unde l-a avut profesor pe Károly Herepey, un entuziast colecționar de antichități, directorul colecției muzeale a colegiului (cea mai veche colecție oficială din Transilvania). După Aiud, a continuat studiile la Pesta (Budapesta actuală, rezultată din unirea în 1873 a celor trei oraşe – Buda, Óbuda, Pesta), urmând Facultatea de Litere şi Arte, aici terminând şi o specializare în geologie (care va avea consecințe importante în cariera sa, dar şi în interpretările sale arheologice).

După efectuarea studiilor, se întoarce în Transilvania, în anul 1871, devenind profesor secundar la Şcoala Regală Maghiară Superioară Reală din Deva (Dévai Magyar Királyi Állami Főreáliskola). Din anul 1883 devine directorul şcolii, funcție deținută până la pensionarea sa, la sfârşitul anului 1903. A fost membru al Societății Carpatine Ardelene (Erdélyi Kárpát-Egyesület), membru corespondent al Societății Geografice (Földrajzi Társulat), membru al conducerii Societății Naționale de Antropologie şi Arheologie (Országos Embertani és Régészeti Társulat) şi al Societății Maghiare de Etnografie (Magyar Néprajzi Társulat) [65].

[65] Bajusz István: http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=86. (accesat pe data de 10.09.2013).

Fig. 1. Gábor Téglás (probabil anii ’70–80 ai secolului al XIX-lea).

Anul 1888 a fost un an important în viaţa lui Gábor Téglás, când a devenit membru corespondent al Academiei Maghiare de Ştiinţe (Magyar Tudományos Akadémia). În anul 1896 a devenit şi membru al Consiliului Naţional al Educaţiei (Országos Közoktatási Tanács) şi director general. Tot de numele lui se leagă şi participarea în comisia din care au mai făcut parte Pál Király, Béla Cserni, Károly Torma şi Grigorie Tocilescu, comisie care, sub conducerea lui Theodor Mommsen, lucra la volumul al treilea al *corpus*-ului de inscripţii din Bazinul Dunării mijlocii.

Provenind dintr-o familie numeroasă, a avut la rândul său o familie numeroasă. Cu prima soţie, Netti Hidvégi (care a decedat de timpuriu), a avut mai mulţi copii: Gábor, Béla, Géza, Dezső şi Ödön, iar cu cea de-a doua, Irén Mangesius, unul singur, Sándor.

Neavând la dispoziţie documente, nu putem să ne pronunţăm asupra orientărilor sale ideologico-politice. În orice caz, numărul important de articole de profil arheologic scrise în ziare precum Pesti Napló, Budapesti Napló, Budapesti Hírlap, Fővárosi Lapok (cele mai multe în secolul al XIX-lea), dar şi poziţia sa din

învăţământ, ne îngăduie să credem că a fost de orientare liberală, apropiat concepţiilor lui Ferenc Deák, liderul politicii maghiare din anii ’60–70 ai secolului al XIX-lea, care a condus tratativele privind realizarea uniunii austriaco-maghiaro-croate[66]. La aceasta se adaugă şi unele observaţii ale sale, de exemplu referitoare la *„naţionalismul de tinereţe”*[67] al lui Tocilescu, antipatia manifestată în scrierile sale faţă de miturile secuilor în ceea ce priveşte cetăţile „hunilor” din Secuime (cu toate că a inventat la rândul său alte mituri, de exemplu în cazul cetăţii de la *Tartód*[68]), respectiv faţă de denumirile moderne, ca aceea de „Troian/Traian”, considerate de el „naţionaliste”[69]. La rândul său atestă tot o poziţie moderată, critică faţă de naţionalismele romantice, de cele mai multe ori inventate în secolul al XIX-lea. Cu toate acestea, în scrierile sale (arheologice, epigrafice) nu găsim nicio referire clară la ideologia de care se simţea apropiat.

Fig. 2. Gábor Téglás (probabil anii ’80–90 ai secolului al XIX-lea, după 1883).

[66] Vezi *infra*, nota 71.

[67] Lista bibliografică G. Téglás nr. 320.

[68] Lista bibliografică G. Téglás nr. 182. Aici putem observa simpatia sa faţă de poziţia lui Pál Hunfalvy (susţinătorul originii fino-ugrice a maghiarilor, respectiv a limbii maghiare), aflat în dispută cu Ármin Vámbéry (susţinătorul originii turcice a maghiarilor). Disputa între cele două tabere este cunoscută în literatură drept „războiul ugro-turcic”.

http://enc.phil-inst.hu/1enciklopedia/fogalmi/nyelvtud/ugortorok.htm.

[69] Lista bibliografică G. Téglás nr. 136.

A avut contacte cu instituții şi personalități din diferite zone ale Europei, printre care menționăm Muzeul Saint Germain, Muzeul Etnografic din Berlin sau pe Horace Sanders, renumitul specialist în minerit.

Fig. 3. Gábor Téglás în 1896.

Ca membru al Consiliului Național al Educației, după moartea lui Henrik Finály, în anul 1898, a concurat pentru postul deținut de către acesta în cadrul Universității din Cluj. Nu cunoaştem absolut nimic despre acest concurs, în afara unor amintiri de familie. În orice caz, proiectul propus de Béla Pósta a ieşit învingător, iar Téglás a suferit prima mare înfrângere personală. Potrivit amintirilor sale, relațiile sale cu Pósta au fost reci, neprietenoase.

Ieşind la pensie la sfârşitul anului 1903, se mută pentru ultimii ani ai vieții în una dintre capitalele monarhiei bicefale, la Budapesta. Din acel moment, activitatea sa se rezumă doar la publicistică. A cumpărat o casă frumoasă la Budapesta, pe strada Villányi (districtul XI), unde locuieşte şi acum nepotul său[70].

Se poate pune întrebarea de ce s-a mutat în capitală la o vârstă înaintată. Colegul Gy. Szabados, cercetător la Academia Maghiară de Ştiință – Centrul de Cercetări Umaniste, mi-a explicat că, în perioada amintită, era o modă printre intelectuali să se mute în capitală, probabil şi datorită înlesnirii accesului în biblioteci. La aceasta se pot adăuga şi relațiile personale. Nu excludem nici faptul

[70] Mulțumim pentru informații domnului profesor István Bajusz.

că mutarea sa la Budapesta putea servi probabil şi scopului său de a deveni membru plin al academiei, în acest sens propunând acestui for ştiinţific, în memorandumul din anul 1905, proiectul *Limes*

Gábor Téglás a murit la Budapesta, pe data de 4 februarie 1916, fiind înmormântat de Academia Maghiară de Ştiinţe în cimitirul de la Rákospalota, locul de veci al savanţilor. În perioada dictaturii lui Mátyás Rákosi (Rosenfeld) (1947–1956), mormântul său a fost distrus. La Deva, şcoala de limbă maghiară înfiinţată în 2005 îi poartă numele (Centrul Şcolar Gábor Téglás), în semn de recunoaştere a meritelor sale de pedagog şi de om de ştiinţă. Tot acolo i-a fost dezvelit în 2008 şi un bust[71].

C. Activitatea organizatorică a lui Gábor Téglás

Una dintre sferele activităţii lui Gábor Téglás a fost organizarea structurilor ştiinţifice, muzeale, mai ales arheologico-istorice din zona Hunedoarei. Figura lui devine proeminentă în această activitate nu mult după ce soseşte la Deva, în anul 1871. Naturalist cu specializare în geologie, după cum reiese din publicistica sa, încă de la venirea în Deva organizează, mai ales în sudul Transilvaniei, dar şi în alte zone (Banatul montan, valea Târnavelor), expediţii de teren cu scop geologic, iar mai târziu, şi de arheologie, probabil sub influenţa Zsófiei Torma. Aşa cum notează în articolul său din anul 1882[72], cercetările preistorice sistematice[73] au debutat în anul 1876. Apetitul său privind cercetarea de teren, în limbajul modern *periegheze*, uneori cu săpături de mici dimensiuni (din care însă de multe ori a tras concluzii mai complexe decât era cazul, evident în spiritul epocii), l-a determinat să-i critice mai târziu pe colegii săi: „távolról sem olyan künnyű munka, aminőhöz a könyvtárak és múzeumok puha kényelmében combinálgató szaktársak szokva vannak” („nici pe departe nu este o muncă aşa de uşoară, în contrast cu confortul moleşitor cu care sunt obişnuiţi colegii în muzee şi biblioteci”)[74]. Putem vorbi de primul „conflict” în Transilvania între arheologii de teren şi „teoreticienii” breslei?

Fără îndoială, printre primele sale activităţi organizatorice legate de răspândirea în scris a rezultatelor arheologice (între altele, pe lângă geologie) în zona Hunedoarei, trebuie socotită editarea, începând cu anul 1876/1877 a anuarului Şcolii superioare regale de la Deva, la care devine redactor-şef, publicând articole privind epoca preistorică (*DMKÁFTÉ*)[75].

Gábor Téglás a avut o contribuţie importantă în crearea „Asociaţiei de Istorie şi Arheologie din Comitatul Hunedoara” („Hunyadvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat”), înfiinţată în 1880. În societatea condusă de Géza Kuun, din care făceau

[71] Bajusz: http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=86. (accesat pe data de 10.09.2013).

[72] Lista bibliografică G. Téglás nr. 7.

[73] Evident din punctul său de vedere, pentru că săpăturile din anul 1876 nu pot fi caracterizate drept sistematice.

[74] http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=86. (accesat pe data de 10.09.2013).

[75] Lista bibliografică G. Téglás nr. 3, 72, 137, 213.

parte ca vicepreşedinte dr. Ferencz Sólyom-Fekete, secretar Róbert Kun, bibliotecar Pál König (Király), casier Gergely Lengyel şi jurist Petcu Lazăr, Gábor Téglás devine membru al Comitetului director, alături de Tivadar Bornemissza, Zsófia Torma, dr. Zsigmond Reichenberger, dr. László Lészay, Lajos Jósika[76]. Printre membrii asociaţiei, Victor Şuiaga aminteşte şi pe Gheorghe Bariţiu/George Bariţ[77]. Până în anul 1916, asociaţia a strâns 1264 de cărţi, 54 de reviste, 4000 de documente, 9627 de materiale arheologice, 434 de piese etnografice, la care se adaugă şi cele 702 de piese aparţinând ştiinţelor naturii. Asociaţia a organizat întâlniri anuale ale membrilor săi („conferinţe" în termeni moderni), la care au participat uneori şi invitaţi externi de marcă, cum ar fi cea din data de 29 mai 1893, la care au luat parte nume importante din acele vremuri, de la Budapesta, Cluj, Leipzig şi Viena: Károly Torma, dr. Otto Benndorf, Dezső Csánky, Henrik Finály, József Hampel, Sándor Márki, dr. Franz Sttidnitzki, Károly Szabó, Lajos Szádeczky, Sándor Szilágyi[78].

După înfiinţare, începând cu anul următor, societatea a editat şi anuarul care a apărut în 22 de volume, redactorii acestor volume fiind, în ordine cronologică, Róbert Kun, Oszkár Mailand, Endre Veress, Indár Bartos.

Activitatea organizatorică a lui Gábor Téglás cunoaşte o nouă dimensiune odată cu anul 1882, când este înfiinţat, în cadrul asociaţiei, Muzeul din Deva. Fără să avem date, ne întrebăm, totuşi, care au fost motivele înfiinţării muzeului, după doi ani de la fondarea societăţii? Acest fapt a fost probabil determinat de nevoia organizării patrimoniului arheologic, având în vedere rezultatele săpăturilor începute, cu sprijinul asociaţiei, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, respectiv materialele adunate de către Téglás şi Zsófia Torma începând din anii '70 ai secolului al XIX-lea.

Acestei realităţi locale i se adaugă una generală, în ceea ce priveşte infrastructura arheologiei din cadrul K.u.K. După anul 1872 (anul în care demisionează din fruntea revistei), Rómer predă treptat ştafeta unei noi generaţii, condusă de revoluţionarul, reîntors din exil, francmasonul Ferenc Pulszky, acesta având o viziune nouă asupra arheologiei. Schimbarea de paradigmă a lui Pulszky, care, în emigraţia sa de după anul 1849, a avut contacte cu şcoala anglo-saxonă, a

[76] *„Care a fost arhitectura dacilor şi modul de decorare a obiectelor create de ei? Care au fost pretenţiile statului şi ale gospodăriilor lor, cum arătau ritualurile lor religioase? Am cercetat corespunzător puţinele rămăşiţe ale limbii lor? Răspunsurile la aceste întrebări sunt tot atâtea îndatoriri pe care le punem în faţa cercetărilor noastre arheologice şi istorice… Cum putem explica asemănările ce apar între obiectele găsite în aşezările neolitice din comitatul nostru şi descoperirile corespunzătoare de la Troia?"* Discursul lui Géza Kuun la înfiinţarea asociaţiei pe data de 13 mai 1880. Téglás 1902, VII.

[77] „Societatea de istorie şi arheologie a comitatului Hunedoara" („Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság") s-a înfiinţat în 1880 ca o societate maghiară (sic!), dar avea şi membri români, între care se număra şi Gh. Bariţiu" (Şuiaga 2010, p. 132). Dorim să menţionăm că, în statutul societăţii, nu se menţionează că aceasta „..este [sau mai rău: trebuie să fie] maghiară", Şuiaga probabil a înţeles greşit sau nu a citit acest statut (deşi era cunoscător al limbii maghiare!). Logic: o societate de istorie şi arheologie este ştiinţifică şi nu „naţională". În acest sens, vezi şi nota anterioară.

[78] Téglás 1902, VIII–X.

reprezentat epoca în care „arheologul anticar” devine „om de ştiinţă specializat”[79]. Însuşi Pulszky a predat Muzeului Naţional colecţia sa arheologică şi numismatică. În concepţia de organizare arheologică a lui Pulszky, Muzeul Naţional trebuia să fie forul care se situează deasupra muzeelor locale, ajutând însă munca acestora şi făcând schimburi de antichităţi între ele, creând baza de date a arheologiei în vederea alcătuirii unor lucrări de sinteză (de exemplu, cea a lui Hampel, din anul 1905). Această concepţie a fost înţeleasă rapid de către Téglás, care, în anul 1882, a pus bazele Muzeului din Deva, devenind, din anul 1883, primul director al muzeului din oraş, funcţie pe care o va ocupa până în anul 1903.

Ca membru al asociaţiei, Gábor Téglás va avea misiunea să fie redactorul *Monografiei Comitatului Hunedoara* (din preistorie până la „epoca cuceririi” [896]), apărută, în anul 1902, la Budapesta, care sintetizează date adunate şi publicate, provenite din diferite epoci de pe teritoriul comitatului Hunedoara[80] şi care trebuia să apară încă din anul 1896. Astfel, monografia[81] este un fel de sinteză a preocupărilor sale ştiinţifice de pe teritoriul comitatului, din perioada 1875–1900.

În concluzie, îl putem socoti pe eruditul Téglás, prin aceste încercări de organizare a infrastructurii arheologiei, drept unul dintre pionierii arheologiei profesioniste din Transilvania. Muzeul organizat de Téglás este, fără îndoială, un succes al culturii secolului al XIX-lea, care, însă, până în anii primului deceniu al secolului al XX-lea, a devenit „demodat”, nu a mai corespuns cerinţelor timpurilor, generaţiei noi de arheologi profesionişti formaţi la Cluj, în şcoala lui Béla Pósta. Aşa se explică faptul că, în anul pensionării lui Téglás, 1904, Márton Roska a fost trimis de către Béla Pósta la Deva, pentru a face ordine în colecţiile muzeului. Scrisoarea pe care i-a adresat-o lui Béla Pósta, privind haosul din muzeul lui Téglás, este edificatoare[82]. Şi aceasta ne arată că generaţia epocii romantice poate fi aşezată între amatorism şi profesionalism.

D. Activitatea arheologică a lui Gábor Téglás

Dimensiunea activităţii sale de arheolog s-a desfăşurat pe foarte multe planuri, care au cuprins cercetări de teren şi publicarea materialului rezultat, precum şi lucrările sale teoretice despre diferite aspecte, foarte variate: arheologice, epigrafice şi istorice.

D. 1. Activitatea de teren

La începutul activităţii sale, în cadrul unor excursii[83], al căror principal scop a fost mai mult recreerea decât ştiinţa propriu-zisă, îşi descoperă, probabil sub influenţa unor factori externi, vocaţia de a se ocupa de unul dintre „sporturile”

---

79 Marosi 2002, p. 13.
80 Téglás 1902, XVIII.
81 Prezentarea monografiei: Lukinich 1902, p. 352–354.
82 Vincze 2005, p. 9.
83 Şi mai târziu, în mai multe articole, prezintă rapoarte, denumindu-le „excursii” („kirándulások”). Vezi lista bibliografică G. Téglás nr. 13, 23, 27, 61.

nobiliaro-burghezo-intelectuale de atunci[84], arheologia. După câţiva ani de la sosirea sa la Deva, unde a primit postul de profesor secundar, în mod sigur sub influenţa personală a Zsófiei Torma, aşa cum am prezentat anterior, îşi începe perieghezele şi expediţiile, la început împreună cu ea. Evident, acestea erau la început simple excursii în natură, o modă care se răspândea la elita vremii (profesorii gimnaziali atunci reprezentau elita). Totodată, în primii ani, probabil tot sub influenţa Zsófiei Torma, s-a ocupat exclusiv de geologie. Aşa cum notează în articolul său din 1882, din revista „Archaeologiai Értesítő” (acesta reprezentând şi debutul său la această revistă), cercetările arheologice sistematice (putem traduce cu termenul „mai serioase”) în comitatul Hunedoara au început în anul 1876. Impulsul a venit din Budapesta. Sub influenţa prietenului său, Flóris Rómer, Zsófia Torma a abandonat geologia şi a început să se ocupe exclusiv de arheologia preistorică, colecţionând un număr impresionant de materiale din zona Mureşului mijlociu[85].

Dacă parcurgem paginile în care Téglás descria cercetările sale, de multe ori este greu de făcut diferenţa între expediţiile pe teren care au fost simple *periegheze* (în care a strâns materiale arheologice) şi cele în cursul cărora a executat şi săpături arheologice. Trebuie să precizăm şi faptul că nu ne putem aştepta la săpături arheologice de nivelul secolului al XXI-lea, doar vorbim de anii ’70 ai secolului al XIX-lea! Cetăţile, băile romane, locurile, în care a crezut că au existat exploatări miniere sau peşterile au fost cercetate şi măsurate, realizându-se, la nivelul acelor timpuri, şi ridicarea topografică. Mai ales în prima parte a activităţii sale de teren, Téglás nu a descris decât foarte vag stratigrafia siturilor, oferind în schimb o descriere amănunţită a descoperirilor, mai ales a ceramicii. Pentru amfiteatrul de la Sarmizegetusa s-a realizat şi o reconstituire. În arheologia din Ungaria, în anul 1870 s-a introdus metoda planimetriei în cazul cercetării unei necropole, prin care au fost ilustrate scheletele înmormântate unul lângă altul (Hugyaj), de către András Jósa[86]. Din păcate, nici după 20 de ani, cu ocazia săpăturilor sale de la Corabia şi Boteşti, Téglás nu a preluat această metodă, deşi, pentru mormintele din tumuli, a realizat planuri stratigrafice şi orizontale, dar se poate observa că acestea nu sunt desene de tip tehnic (vezi fig. 13). Numărul siturilor arheologice (peşteri, amfiteatre, băi, fortificaţii, zone de exploatare minieră, aşezări simple) cercetate sau identificate de Téglás este de 244, ceea ce arată că eruditului i-a plăcut enorm cercetarea de teren, descoperirea de noi situri şi dovezi arheologice, socotind cercetarea de teren unul dintre scopurile de bază ale arheologiei. Totodată, trebuie să remarcăm un lucru: încă de la începuturile activităţii sale de teren a adunat materiale arheozoologice, identificând (probabil cu ajutorul unui medic) provenienţa acestora, observaţiile sale fiind astfel mult mai complexe (modul de viaţă, organizarea economică, tipurile de hrană consumată etc.). Un alt lucru pozitiv la Téglás este faptul că nu a interpretat descoperirile, în majoritatea cazurilor, sub imperativul istoriei politico-militare (din păcate, atunci când analizează cetăţi, reconstituie mereu evenimente istorice). Astfel,

[84] Mazsu 1997b, p. 426–433.
[85] László 1992, p. 8.
[86] Langó 2007, p. 92, fig. 56.

în cursul săpăturilor sale, urmele bordeielor incendiate nu le-a pus mecanic pe seama conflictelor militare (şi nu le-a legat de evenimente „istorice”, cum se obişnuieşte), ci, de cele mai multe ori, de cauze cotidiene şi nespectaculoase, cum ar fi condiţiile de igienă. În cursul cercetărilor de teren, fără îndoială s-a folosit foarte mult de cunoştinţele sale de geologie, în care era specializat, fapt care a determinat, totuşi, unele concluzii deplasate. Una dintre marile sale probleme a rămas neîndemânarea în ceea priveşte desenul tehnic, dar şi faptul că a evitat să înveţe mânuirea aparatului de fotografiat. În privinţa aceasta, de multe ori a fost ajutat de bunul său prieten, Gábor Szinte, de fratele său, István sau de fiii săi, Géza şi Dezső.

Activitatea arheologică de teren a lui Téglás poate fi împărţită în trei perioade:

1. Perioada 1875–1882, a cercetării peşterilor (urme preistorice) şi a aşezărilor la mare altitudine (Josan, Valea Nandrului, Dealul Petricelii, „La Piatra cu lapte”, Dealul Cucului, Ardeu, Godineşti, Crăciuneşti), pe care o putem numi arheologia montanistică. Este perioada sa de „debut” în arheologie, fiind un fel de asistent al Zsófiei Torma, însă o parte a acestor cercetări le-a condus personal. Astfel, trebuie să precizăm că Téglás nu a fost doar familiarizat cu arheologia montană, dar a şi trasat unele direcţii şi metode critice de cercetare.

2. Perioada 1882–1890 a însemnat atât diversificarea cercetărilor sale arheologice, pornind de la participarea la săpăturile de la Grădişte[87], cât şi lărgirea interesului privind cercetările de teren din punct de vedere geografic, de la cercetările micro- la cele macroregionale, mai ales în sud-estul imperiului. Însă în această perioadă, tot în microzona Devei îşi continuă în cea mai mare parte cercetările:

2.1. Cercetarea centrelor urbane romane, prin identificarea şi săparea primului amfiteatru, a unui *mithraeum* şi a unui templu sirian (la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*/Grădişte), împreună cu Gábor Szinte, István Téglás, Oszkár Majland[88].

2.2. Cercetarea siturilor epocii romane, cu un interes special pentru mineritul roman, a culturii materiale provenite din săpături şi periegheze (1882–1889) (Băiţa, Bucova, Cheile Turzii, Deva – Bejan, Lunca Mureşului, Ruda – Brad). Fără îndoială, este pionierul cercetării arheologice a mineritului roman din Dacia.

2.3. Efectuarea primelor cercetări în necropolele epocii romane (1885), la Boteş (35 de morminte), Corabia (nu precizează clar numărul mormintelor săpate de el, după săpăturile din anul 1878, ale lui Béla Lukács, fostul ministru al comunicaţiilor din K.u.K.[89]).

2.3. Cercetarea, respectiv identificarea cetăţilor epocii La Tène (Cetatea Bolii).

2.4. Continuarea cercetării peşterilor (Petros).

2.5. Periegheze pe teritoriul Transilvaniei. În cursul verilor anilor 1881–1887, împreună cu fratele său, ca „desenator şi asistent”, au făcut periegheze pe

[87] Primul care a identificat Grădiştea cu *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* a fost Ioannes Mezerzius (1470–1517). Bodor 1995, p. 57.

[88] Lista bibliografică nr. 225: Téglás 1902, p. 21.

[89] Szinnyei 2006: http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09677.htm. În privinţa descoperirilor funerare de la Boteş, vezi: Lukács 1879a, p. 14–19; Lukács 1879b, p. 350–355.

cursul Mureşului mijlociu şi inferior, în zona Carpaţilor Meridionali, zona Arieşului, Caraş-Severin, Ţara Sării şi în Trei Scaune (aici a participat şi directorul Muzeului Naţional Secuiesc, Géza Nagy), reuşind să strângă foarte multe informaţii privind preistoria zonelor (atât de pe teren, cât şi informaţii de la muzeele din Aiud, Cluj, Sibiu, Sfântu Gheorghe, Târgu Mureş şi de la colecţionari, ca Ferencz Kovács, Endre Bak, Zsófia Torma)[90]. Trebuie să menţionăm şi faptul că perieghezele şi călătoria de studiu din anul 1887 au fost finanţate de către Societatea Muzeului Ardelean[91].

3. Perioada anilor 1891–1903 poate fi sistematizată, din punctul de vedere al intereselor sale legate de cercetare de teren, în mai multe etape. Pe de o parte, îşi continuă cercetările mai vechi (cu predilecţie în zonele de minerit din epoca romană), pe de altă parte, descoperă posibilitatea de a investiga şi alte tipuri de situri arheologice. Astfel, îşi extinde aria acestor cercetări spre graniţa estică a imperiului, până la Râşnov şi Breţcu.

3.1. Continuarea cercetării siturilor legate de organizarea structurilor mineritului roman, prin săpături şi periegheze (Roşia Montană, Almaşu Mare, Zlatna – mina Vulkoj/Dealul Vâlcoi, *Potaissa*–Turda, *Porolissum*–Moigrad).

3.2. Continuarea cercetării peşterilor, dar şi extinderea cercetărilor în valea Crişului Alb, respectiv în zona Munţilor Apuseni.

3.3. Iniţierea săpăturilor băilor romane de la Călanu Mic şi Odorheiu Secuiesc.

3.4. Începerea perieghezelor şi săpăturilor arheologice legate de delimitarea *limes*-ului estic al Daciei romane (castrul de la Râşnov).

3.5. Efectuarea de ridicări topografice şi de cercetări arheologice în zona Banatului sudic, respectiv dintre Dunăre şi Tisa (Grebenăţ, Oreşaţ, Dupljaja).

3.6. Efectuarea de periegheze pe teritoriul Transilvaniei (mai ales valea Târnavelor), în zona Banatului (zona sudică a acestuia), respectiv pe teritoriul dintre Dunăre şi Tisa (mai ales în zona oraşului actual, Subotica).

După ieşirea la pensie, mutându-se la Budapesta, s-a ocupat mai mult de publicarea materialelor arheologice descoperite, salvate în cursul activităţii sale (uneori sunt republicate contribuţiile sale din anii petrecuţi la Deva). În lucrările privind *limes*-ul roman din Pannonia şi Dacia, foloseşte mai mult cercetările şi expediţiile sale de teren anterioare anului 1904.

D. 2. A. Activitatea publicistică

Scopul cel mai important al lucrării noastre rămâne analizarea rezultatelor activităţii publicistice a lui Gábor Téglás în domeniul arheologiei, deoarece acesta, fiind un adevărat învăţat/*polihistor* al vremurilor sale (cu aplecare specială asupra domeniului amintit), semnează, la începutul activităţii la Deva, şi articole de geologie, iar, mai târziu, la începutul secolului al XX-lea, de economie. Lucrările

[90] Lista bibliografică G. Téglás nr. 104.
[91] Lista bibliografică G. Téglás nr. 104.

sale de etnografie, îmbinându-se în mare măsură cu probleme legate de arheologie, au putut fi încadrate în grupa articolelor sale cu acest specific (arheologic).

În încercarea de a sistematiza datele privind activitatea sa în publicaţiile de natură arheologică, am împărţit-o în perioade, epoci şi teme de cercetare şi am realizat o analiză cu privire la concepţia sa istorică/despre istorie în general şi arheologie.

Astfel, prima perioadă este cuprinsă între 1871 (practic 1876) –1882, a doua între 1883 (când devine directorul muzeului nou înfiinţat) –1888, an în care a fost ales membru corespondent al Academiei Maghiare de Ştiinţă. Următoarea perioadă este 1889–1903 (data pensionării şi plecării sale din Deva, când Téglás s-a mutat la Budapesta), iar ultima etapă este şi ultima perioadă a vieţii sale, 1904–1916.

D. 2. A. I. Perioada 1871–1882. Începuturile

Începutul activităţii publicistice a lui Téglás se datorează influenţei Zsófiei Torma, care l-a încurajat să scrie. Cercetările arheologice ale acesteia din anul 1876, aşa cum am amintit deja, au fost susţinute prin intermediul presei de către Téglás. Astfel, în două ziare, unul de cultură şi literatură de orientare liberală şi altul politic, apărute zilnic la Budapesta, Fővárosi Lapok[92] şi Pesti Napló[93], în anul 1876 (în august şi septembrie), Téglás a publicat articole de popularizare a săpăturilor Zsófiei Torma[94]. Trebuie să punem întrebarea de unde a beneficiat de asemenea relaţii, deoarece cunoscătorii istoriei presei maghiare ştiu foarte bine că aceste două publicaţii reprezentau vârful piramidei ziaristicii şi publicisticii maghiare a imperiului bicefal. Fără documente scrise la dispoziţie[95], putem face doar presupuneri (logice), şi anume:

1. cel mai probabil: relaţia de prietenie a Zsófiei Torma cu Flóris Rómer[96], unul dintre componenţii triadei arheologiei maghiare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (alături de Ferenc Pulszky şi József Hampel)[97], a facilitat publicarea acestor articole;

2. mai puţin probabil: relaţiile personale ale lui Téglás, din anii petrecuţi la Pesta, până în anul 1871, cu ziarişti ai acestor cotidiene liberale. Menţionăm că Téglás a rostit de mai multe ori că este mândru pentru că s-a născut în anul libertăţii (1848); astfel, apropierea sentimentală de unul dintre curentele ideologice, iacobinismul liberal al secolului al XIX-lea şi al anului 1848, era naturală[98].

---

[92] http://hu.wikipedia.org/wiki/F%C5%91v%C3%A1rosi_Lapok.

[93] Buzinkay 2008.

[94] Lista bibliografică G. Téglás nr. 1–2.

[95] Din păcate, corespondenţa lui Téglás, păstrată în MOL (Magyar Országos Levéltár/Arhiva Naţională Maghiară), nu conţine date în acest sens.

[96] Szinyei 1906: http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/r/r21951.htm (accesat pe data de 30.10.2013). Participant la revoluţia din 1848–1849, avea o influenţă uriaşă în cultura din imperiu şi putea să aibă influenţe serioase şi la aceste ziare cotidiene.

[97] În acest sens, vezi şi monumentul celor trei din grădina Muzeului Naţional Maghiar: Langó 2007, p. 81, fig. 46.

[98] Bajusz: http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=86. (accesat pe data de 10.09.2013).

În orice caz, apetitul pentru scris i-a venit prin aceste două articole mici. Astfel, în anul 1877 publică, în anuarul şcolii reale din Deva, înfiinţată chiar de el, un repertoriu, intitulat *Urmele omului preistoric din comitatul Hunedoara*[99], mai ales pe baza cercetărilor Zsófiei Torma. Din punct de vedere al psihologiei personale, fără îndoială aceste publicaţii nu numai că au însemnat foarte mult, dar probabil i-au dat şi încredere lui Téglás, alături, nu în ultimul rând, de sprijinul din partea Zsófiei Torma. Acest lucru s-a materializat în publicaţile sale din anul 1880, când au apărut primele sale articole în „Természettudományi Közlöny”[100], în care relua discuţiile privind preistoria zonei, aşezările omului preistoric din zona Devei şi peştera de la Nandru, aşezările preistorice de la Ardeu şi Turdaş[101], precum şi două articole în al doilea număr al prestigioasei reviste „Archaeologiai Értesitő”[102], din anul 1882, refondată, având un nou format, A4 (cea apărută între 1868–1880 a avut format B5) şi având ca redactor-şef pe Károly Pulszky[103], fiul lui Ferenc Pulszky. Scrieri ale lui Téglás au mai apărut în prestigioasa revistă de cultură budapestană, care apărea, ce-i drept cu întreruperi, din anul 1840, „Budapesti Szemle”[104], unde a publicat un articol despre peştera de la Aggtelek (azi în Republica Ungară)[105], semn că cercetările sale urmau să se extindă şi în alte zone geografice în domeniul peşterilor. Anul 1882 reprezintă şi anul publicării primului său articol de specialitate în limba germană, deoarece socotea importantă cunoaşterea cercetărilor sale şi în zonele de limbă germană ale imperiului (şi nu numai)[106].

Astfel, putem observa mai multe caracteristici ale acestei perioade a anilor '70 şi începutul anilor '80 ai secolului al XIX-lea, care vor fi decisive în activitatea publicistică ulterioară a lui Téglás:

1. Iniţierea în publicistica arheologică s-a produs în urma colaborării sale cu Zsófia Torma, care l-a sprijinit pe tânărul Téglás (în 1877 avea doar 29 de ani) în vederea publicării materialelor din propria sa săpătură de la Turdaş. Nu exagerăm dacă o numim „naşa” arheologică a tânărului Téglás.

2. În anul 1880, activitatea lui Téglás începe să devină independentă atât în cercetarea de teren, cât şi în publicaţii.

3. În perioada anilor 1876–1882, îşi dezvoltă propriul sistem de relaţii în ceea ce priveşte publicarea în reviste şi ziare, de la cele de specialitate legate de academie, la cele de popularizare.

4. Articolele sale din această perioadă se concentrează doar pe arheologia peşterilor şi a aşezărilor situate la mare altitudine.

---

[99] Lista bibliografică G. Téglás nr. 3.

[100] http://www.termeszetvilaga.hu.

[101] Lista bibliografică G. Téglás nr. 4–5.

[102] Fülep 1968, p. 3–5; Oroszlán 1969, p. 7–13.

[103] Szinnyei 1906: http://mek.niif.hu/03600/03630/html/p/p20779.htm (accesat pe data de 30.10.2013).

[104] http://hu.metapedia.org/wiki/Budapesti_Szemle.

[105] Lista bibliografică G. Téglás nr. 10.

[106] Lista bibliografică G. Téglás nr. 11.

5. Comunicarea cu arheologii de limbă germană este socotită foarte importantă, prin articolul său din anul 1882 din revista MAG şi prin prezentările de carte şi recenziile din revista arheologică „Archaeologiai Értesitő”, în care urmărea evoluţia arheologiei din zona vestică a imperiului sau din Imperiul German. Strâns legat de aceasta, punea bazele sistemului său de relaţii la Viena. În această perioadă putem lega de numele lui 11 articole publicate în diferite reviste de specialitate din Deva, Budapesta sau Viena.

D. 2. A. II. Perioada 1883–1888. Consacrarea. Repertoriile

Aceşti ani vor fi decisivi în consacrarea ştiinţifică a lui Téglás. După părerea noastră, cele mai importante studii ale sale din această perioadă sunt repertoriile, în care a adunat enorm de multe informaţii şi care vor fi utilizate (şi) mult mai târziu, mai ales de către Márton Roska, în volumul său din anul 1942[107].

Perioada 1883–1888 reprezintă pentru Téglás, în primul rând, reînnoirea strategiei de cercetare, respectiv de publicare, descoperind importanţa, dar şi posibilitatea consacrării prin editarea mai multor repertorii pentru diferite perioade arheologice şi istorice. Astfel, descoperă noi piste de cercetare în urma cărora devine nu numai o figură cunoscută a arheologiei din estul Imperiului austro-ungar, dar îşi atinge şi un ţel important: în anul 1888 devine membru corespondent al academiei înfiinţate de István Széchenyi. Totodată, îşi continuă cercetările în peşterile cu urme preistorice din zona Hunedoarei (Ardeu, Băiţa, Crăciuneşti, Godineşti, Petros, Râmetea)[108], concretizate în mai multe studii.

Descoperă noi căi de cercetare şi poate fi numit, fără exagerare, „pionierul” cercetării mineritului roman din Dacia[109]. De numele lui se leagă publicarea urmelor activităţilor de minerit de la *Ampelum*–Zlatna, Băiţa, Bucova, Ioneşti, Ruda – Brad[110], inclusiv în articole de sinteză[111] în care împarte această ramură de cercetare în mineritul aurifer, carierele de piatră şi de marmură[112], publicând totodată, cu veleităţi de studiu de istoria artei[113], urme ale culturii materiale legate de mineritul preistoric şi roman, cum ar fi statuete de mineri.

Printre cele mai importante publicaţii ale sale din anii 1883–1888 sunt repertoriile, realizate pe mai multe perioade şi de mai multe feluri, începând din epoca eneolitică până la cele din domeniul epigrafiei epocii romane. În această scurtă perioadă a realizat 14 repertorii: trei de epigrafie (două în limba germană, unul în limba maghiară)[114]; în patru publicaţii a repertoriat peşterile preistorice din

---

[107] Roska 1942.
[108] Lista bibliografică G. Téglás nr. 15, 29–30, 34, 40–42, 44, 62, 77.
[109] Pentru istoria cercetării arheologiei montane, studiului istoriei mineritului, importanţa activităţii lui Téglás, vezi Wollmann 2006, p. 14–20.
[110] Lista bibliografică G. Téglás nr. 12, 17, 23, 57, 61, 98.
[111] Lista bibliografică G. Téglás nr. 47–48, 54, 73, 105.
[112] Lista bibliografică G. Téglás nr. 60.
[113] Lista bibliografică G. Téglás nr. 14, 33.
[114] Lista bibliografică G. Téglás nr. 16, 55, 97.

Bazinul Transilvaniei, mai ales din zona Mureşului mijlociu[115]; în două a strâns date privind mineritul preistoric şi roman[116], respectiv câte unul despre buzdugane de piatră[117], piese de cupru[118], piese de metale „barbare" de pe teritoriul comitatului Hunedoara[119], un repertoriu mare despre arheologia preistoriei transilvănene[120], care a precedat monografia lui Márton Roska (din anul 1942)[121], urmat, în anul 1888, de o completare a acestuia[122]. Trebuie să amintim neapărat repertoriul despre epoca preistorică din anul 1887, deoarece este primul de acest fel în arheologia transilvăneană, depăşind cu mult în volum (şi propunând mai multe perioade istorice) lucrarea privind epoca romană a lui Károly Torma[123]. Arheologul din Deva a realizat repertoriul în patru părţi, sistematizând zona în: I. valea principală a Mureşului, de la Zam până la Alba Iulia, respectiv văile laterale; II. zona Mureşului mijlociu, de la Ampoi până la Arieş; III. zona Arieşului; IV. zona Mureşului Superior; V. zona Oltului până la Sibiu; VI. zona Târnavelor, a Nirajului şi văile conexe ale acestora până la Mureş şi zona Sibiului; VII. partea transilvăneană a văii Crişului Alb; VIII. valea Jiului; IX. regiunea de la nord de Mureş şi zonele celor două Someşuri; X. descoperirile cu provenienţă nesigură din Transilvania. Lucrarea conţine 71 de pagini, în care a repertoriat 340 de situri din neolitic până în secolul V. d.Chr. În opinia noastră, această lucrare a contribuit în mod esenţial la alegerea sa ca membru corespondent al Academiei Maghiare de Ştiinţă.

Perioada aceasta reprezintă şi debutul său în publicistica legată de epigrafie. Pe lângă repertoriile realizate, amintite anterior, mai trebuie să menţionăm publicarea unui izvor epigrafic de la Grădişte şi de la Strelthal[124]. De asemenea, privind epoca La Tène, după cercetări de teren, face observaţii legate de cetatea de la Dealul Bolii[125], apoi publică depozitele de bronzuri şi de aur de la Poşaga de Jos, Şpălnaca, Trei Scaune[126]. Urmele de redus minereul de fier de la Pădureni sunt interpretate ca preistorice, la fel şi dalta din aşezarea preistorică de la Cetea[127]. Activitatea publicistică arheologică a lui Téglás mai cuprinde şi studii legate de descoperiri izolate, adunate în cursul expediţiilor sale din Transilvania: coiful din epoca romană de la Lunca Mureşului, lampa „romană" de la Boroşneu Mare, oglinda „scitică" de la Păuca[128], precum şi o dezbatere, destul de greu înţeles,

[115] Lista bibliografică G. Téglás nr. 38, 45, 52, 63.
[116] Lista bibliografică G. Téglás nr. 60, 72.
[117] Lista bibliografică G. Téglás nr. 94.
[118] Lista bibliografică G. Téglás nr. 89.
[119] Lista bibliografică G. Téglás nr. 101.
[120] Lista bibliografică G. Téglás nr. 84.
[121] Roska 1942.
[122] Lista bibliografică G. Téglás nr. 104.
[123] Torma 1880.
[124] Lista bibliografică G. Téglás nr. 18, 32.
[125] Lista bibliografică G. Téglás nr. 22.
[126] Lista bibliografică G. Téglás nr. 56, 74–75.
[127] Lista bibliografică G. Téglás nr. 66, 88.
[128] Lista bibliografică G. Téglás nr. 90, 92–93.

privind locul de origine a pietrelor de moară utilizate de locuitorii din preistorie ai Daciei[129].

Activitatea prolifică din această perioadă mai cuprinde şi numeroase articole de popularizare în ziare (în limbile germană şi maghiară)[130], dintre care socotim drept cel mai important pe cel în care discută tezaurul de aur de la Crasna[131]. Totodată, a semnat mai multe recenzii şi prezentări de cărţi, rapoarte, mai ales în revistele „Archaeologiai Értesitő" şi „Budapesti Szemle"[132].

Nu putem să nu remarcăm totuşi faptul că, prin această activitate publicistică, greu de egalat, Téglás a încercat să-şi „popularizeze" numele, deoarece unele dintre articolele sale, publicate în aceeaşi limbă, se repetă. Cu toate aceste observaţii critice, în perioada 1883–1888, activitatea sa de teren, urmată de publicarea rezultatelor şi a observaţiilor, i-a adus faimă în domeniul cercetării arheologice, devenind un nume cunoscut al arheologiei preistorice şi romane transilvănene din cadrul monarhiei austro-ungare. Acest fapt este demonstrat şi de numărul studiilor publicate între 1883–1888, adică 94.

D. 2. A. III. Perioada aprofundării problemei mineritului şi primele publicaţii legate de orizontul funerar din Dacia romană

Perioada prodigioasă din punctul de vedere al publicaţiilor, după includerea sa pe lista membrilor corespondenţi ai Academiei Maghiare de Ştiinţe, consemnează şi cele mai durabile analize legate de minerit, care vor fi depăşite numai după un secol (!), de lucrarea lui Volker Wollmann[133]. Dar este şi perioada în care se va lansa pe noi piste de cercetare, devenind un pionier şi în domeniul analizei necropolelor epocii romane din zonele miniere. Totodată, o caracteristică principală în „strategia" de cercetare a lui Téglás a fost faptul că noile teme se leagă de cele vechi, dar în final toate temele abordate relaţionează cu problema mineritului, ca factor determinant al evoluţiei şi cauzalităţii cuceririi, înfiinţării şi existenţei Daciei romane, acesta fiind de fapt miezul interpretării sale legate de fenomenele arheologice. În acest sens, dintre cele 71 de studii publicate în această perioadă, mai mult de jumătate, 36, se ocupă de minerit (exploatarea pietrei, a aurului, a marmurei şi a sării)[134] şi de aspecte legate de minerit (băile romane din centrul de minerit de la Călanu Mic[135], necropolele minerilor din epoca romană[136], structurile de organizare administrativă a mineritului[137], tehnica exploatării[138],

[129] Lista bibliografică G. Téglás nr. 86.

[130] Lista bibliografică G. Téglás nr. 43, 46, 50, 53, 78–83, 95, 99, 100, 102–103.

[131] Lista bibliografică G. Téglás nr. 102.

[132] Lista bibliografică G. Téglás nr. 36–37, 58–59, 65, 67–70, 96.

[133] Până la apariţia cărţii lui Volker Wollmann (1996), lucrările lui Téglás au fost cele mai specializate în domeniul mineritului epocii romane din Dacia.

[134] Lista bibliografică G. Téglás nr. 106, 109–110, 114–115, 118, 120, 135, 138, 141–142, 157, 161–162, 175.

[135] Lista bibliografică G. Téglás nr. 150.

[136] Lista bibliografică G. Téglás nr. 125, 136, 158, 171, 174.

[137] Lista bibliografică G. Téglás nr. 126–127, 129, 133, 151–152, 155, 159–160, 163, 165.

[138] Lista bibliografică G. Téglás nr. 172.

realitățile „etnografice" din zonele de minerit[139]). Unele dintre articolele sale de epigrafie[140] sau de organizare militară[141] sunt legate, la rândul lor, de minerit[142] sau de topografie istorică[143]. Astfel, această perioadă este una a sintezelor şi a problemelor legate de istoria organizării sistemului de minerit pe teritoriul Daciei romane. Domeniului arheologiei epocii romane îi aparțin şi articole privind analiza statuilor romane reprezentând pe Jupiter şi Junona[144].

Activitatea publicistică din această perioadă mai cuprinde articole cu privire la valorificarea preocupărilor sale în domeniul cercetării peşterilor din comitatul Hunedoara, unde a descoperit noi situri preistorice[145], respectiv din perioada paşalâcului de la Buda[146]. Epocii preistorice îi aparțin şi articolele de sinteză – repertorii, de mai mică amploare, despre epoca eneolitică din Trei Scaune şi a zonelor limitrofe, respectiv o analiză generalizantă despre epoca preistorică în Transilvania şi despre istoria Daciei preistorice[147]. Epocii La Tène îi aparțin brățările cu capete de şarpe descoperite, după părerea lui Téglás, la Toteşd[148]; pentru un pandantiv din electron descoperit la Grădişte (Sarmizegetusa)[149], nu s-a putut determina cărei epoci îi aparține. De numele lui Téglás putem lega şi trei articole, apărute în anii 1889–1894, privind prezentarea muzeului de la Deva şi a rezultatelor societății de istorie şi arheologie[150]. De asemenea, prezintă într-un articol şi noul muzeu din Arad[151].

Téglás a rămas un personaj activ şi în domeniul popularizării arheologiei în diferite ziare, exclusiv budapestane şi vieneze[152], manifestând o atenție specială în ceea ce priveşte evoluția arheologiei din monarhia bicefală (şi nu numai), concretizată în diferite prezentări şi recenzii de cărți[153].

D. 2. A. IV. Perioada 1895–1903. Marile sinteze şi noi piste de cercetare. Primele semne ale apusului în cariera arheologică a lui Téglás

Între 1895–1903, publicațiile lui Téglás vizează două noi piste de cercetare. Astfel, dintre cele 64 de publicații, în 11 se ocupă de o temă nouă, şi anume de studierea sistemului *limes*-ului roman, în special cel estic şi sud-estic[154], de relațiile

[139] Lista bibliografică G. Téglás nr. 139, 147, 169.
[140] Lista bibliografică G. Téglás nr. 112–113, 116, 121, 128, 130, 140, 156, 167–168.
[141] Lista bibliografică G. Téglás nr. 155.
[142] Lista bibliografică G. Téglás nr. 174.
[143] Lista bibliografică G. Téglás nr. 122.
[144] Lista bibliografică G. Téglás nr. 123.
[145] Lista bibliografică G. Téglás nr. 132, 146, 154.
[146] Lista bibliografică G. Téglás nr. 119.
[147] Lista bibliografică G. Téglás nr. 148–149, 166.
[148] Lista bibliografică G. Téglás nr. 105.
[149] Lista bibliografică G. Téglás nr. 124.
[150] Lista bibliografică G. Téglás nr. 134, 137, 152–153.
[151] Lista bibliografică G. Téglás nr. 164.
[152] Lista bibliografică G. Téglás nr. 111, 117, 131, 143–145.
[153] Lista bibliografică G. Téglás nr. 108, 170, 176.
[154] Lista bibliografică G. Téglás nr. 180–181, 186, 194, 214–216, 220, 232.

sistemului de castre al limesului estic cu centrele de putere ale Daciei (*Apulum* şi *Sarmizegetusa*)[155], respectiv de noi date privind sistemul militar roman din Dacia şi topografia aşezării de lângă drumul militar a lui Aizis[156]. O altă temă nouă, dar strâns legată de activitatea lui Téglás privind sistemul *limes*-ului roman estic, o reprezintă problema cetăţilor dacice din comitatul Odorhei[157], în cazul cărora îi „alungă" din aceste cetăţi pe presupuşii huni în care credeau secuii din secolul al XIX-lea, înlocuindu-i cu daci sau romani[158]. Ambiţia lui Téglás de a pune problema unor noi teme de cercetare este lăudabilă, dar, în unele studii, din cauza lipsei metodei de săpătură, faptele concrete de pe teren au fost interpretate doar prin imaginaţia arheologului anticar, ceea ce ne arată şi limitele sale profesionale (castrul roman ipotetic de la Odorheiu Secuiesc, cetatea „dacică" de la Tartód etc.). Apariţia, în publicistica sa, a temei *limes*-ului estic, de inspiraţie germană, a fost probabil legată de scopul său de a ajunge membru deplin al Academiei. Interpretările sale de geografie istorică, pe baza dovezilor arheologice, sunt dezvoltate în mai multe studii[159].

Alături de aceste noi preocupări publicistice, continuă să fie preocupat şi de vechile teme, deşi se vede clar că a început să le epuizeze. Problema mineritului ocupă un loc important, dar în această perioadă abordează mai mult problematica legată de mineritul preistoric şi roman[160]. De asemenea, continuă publicarea izvoarelor epigrafice[161] şi abordează o singură dată problema peşterilor[162]. Are contribuţii privind descoperiri izolate din epoca bronzului şi cea romană[163], respectiv o contribuţie privind existenţa unui templu la *Ampelum*–Zlatna[164]. După cum putem observa, cercetarea perioadei preistorice a devenit mai puţin însemnată decât în perioada anterioară.

Fără îndoială, cea mai importantă contribuţie a acestei perioade o reprezintă sintezele din monografia Hunedoarei, care practic rezumă preocupările sale de-a lungul a 25 de ani de activitate pe teritoriul comitatului[165], precedate de o sinteză în albumul *Austro-Ungaria*[166] şi de o analiză separată a epocii romane din Dacia[167]. Într-un alt articol elogiază contribuţiile importante ale lui Károly Torma privind sistemul drumurilor romane[168], respectiv prezintă situaţia muzeului, a asociaţiei hunedorene şi a „Societăţii Carpatice din Ardeal"[169].

[155] Lista bibliografică G. Téglás nr. 203.
[156] Lista bibliografică G. Téglás nr. 200.
[157] Lista bibliografică G. Téglás nr. 182, 193, 218, 202, 225.
[158] Lista bibliografică G. Téglás nr. 182, 193.
[159] Lista bibliografică G. Téglás nr. 189, 206, 209–210, 213, 217, 219.
[160] Lista bibliografică G. Téglás nr. 184, 196–197, 201, 207, 212, 229–231.
[161] Lista bibliografică G. Téglás nr. 191, 198–199, 211.
[162] Lista bibliografică G. Téglás nr. 188.
[163] Lista bibliografică G. Téglás nr. 177–178, 192.
[164] Lista bibliografică G. Téglás nr. 227.
[165] Lista bibliografică G. Téglás nr. 224–225.
[166] Lista bibliografică G. Téglás nr. 218.
[167] Lista bibliografică G. Téglás nr. 223.
[168] Lista bibliografică G. Téglás nr. 195.
[169] Lista bibliografică G. Téglás nr. 228, 234.

În domeniul popularizării arheologiei în diferite ziare, remarcăm faptul că nu are multe contribuţii în ziarele pestane (numai una în Budapesti Hírlap), ci mai multe contribuţii în Transilvania, mai precis în ziarul local din Sfântu Gheorghe, Székely Nemzet[170]. Explicaţia este una foarte clară: Téglás a publicat mai ales în Fővárosi Lapok, ziar care a trecut printr-o criză severă în anii '90 ai secolului al XIX-lea şi a dispărut de pe piaţă în anul 1903[171]. Téglás are şi un număr important de recenzii în aceşti ani, nu numai despre lucrările apărute pe teritoriul monarhiei austro-ungare, dar şi de pe teritoriul Regatului României sau despre cercetările din Bosnia-Herţegovina[172]. În două publicaţii, respectiv într-o ediţie separată şi în anuarul asociaţiei, evocă personalitatea Zsófiei Torma[173].

D. 2. A. V. Perioada 1904–1916. Anii de pensie. Revenirea cercetărilor despre minerit, tezaurele „dacilor". Proiectul Limes. Apusul carierei

Ieşind la pensie, după o carieră profesorală şi arheologică, la sfârşitul anului 1903, se mută (din motive necunoscute încă) la Budapesta. În cei 12 ani petrecuţi în zona Buda (pe strada Villányi), Téglás rămâne la fel de prolific, publicând 112 studii, recenzii şi articole de popularizare în ziare. Putem observa că studiile sale nu numai că devin mai generalizatoare, dar se extind şi din punct de vedere geografic, abordând probleme ce se leagă de teritoriul Dobrogei, Pannoniei sau Hispaniei antice.

Activitatea sa vizează din nou, într-un număr impresionant de publicaţii (31), mineritul, socotit de el roman[174], „epoca migraţiilor"[175] şi cea medievală[176], unele analize teoretice despre structura mineritului roman şi austriac[177], cultura materială a mineritului preistoric, roman şi medieval[178], respectiv istoria cercetării mineritului[179]. Unele articole de istorie politico-militară şi economică sunt strâns legate de mineritul epocii romane[180]. Preocupările sale epigrafice în această perioadă se reduc la două articole[181]. Publică un templu sirian de la Grădişte, săpat încă în anul 1882, respectiv antichităţi din epoca romană (de exemplu, statuile de la Deva şi Baltica)[182]. Strâns legate de arheologie sunt încercările sale de a efectua analize etimologice şi etnografice (originea numelui oraşului Deva sau denumiri evreieşti de localităţi din Dacia Romană)[183].

Noi piste în activitatea de cercetare a lui Téglás, concretizate în articole, sunt legate de unele culte din Dacia Romană: al lui Mercurius, Mithras, *Virgo Caelestis*

[170] Lista bibliografică G. Téglás nr. 179, 205, 226, 240.
[171] http://hu.wikipedia.org/wiki/F%C5%91v%C3%A1rosi_Lapok.
[172] Lista bibliografică G. Téglás nr. 183, 185, 187, 190, 204, 208, 235, 237, 239.
[173] Lista bibliografică G. Téglás nr. 221–222.
[174] Lista bibliografică G. Téglás nr. 252–255, 281, 291–292, 307, 309, 312, 350, 352.
[175] Lista bibliografică G. Téglás nr. 268, 289.
[176] Lista bibliografică G. Téglás nr. 265, 344.
[177] Lista bibliografică G. Téglás nr. 266–267, 279, 313, 332, 342.
[178] Lista bibliografică G. Téglás nr. 308, 314, 323, 331, 333, 341.
[179] Lista bibliografică G. Téglás nr. 251.
[180] Lista bibliografică G. Téglás nr. 248–249, 271, 285, 316–318, 325, 328–329, 334, 337, 345.
[181] Lista bibliografică G. Téglás nr. 315, 326.
[182] Lista bibliografică G. Téglás nr. 241, 278, 321.
[183] Lista bibliografică G. Téglás nr. 257, 271–273, 311.

sau al Cavalerului trac[184], dar realizează şi două repertorii de o importanţă aparte. Dacă repertoriul despre oglinzile scitice din bronz este, în acest moment, depăşit cantitativ (deşi analiza metalografică a unor oglinzi poate fi folosită)[185], nu acelaşi lucru se poate spune despre repertoriul tezaurelor „dacice”, deoarece unele dintre informaţiile adunate de Téglás lipsesc azi din literatura de specialitate din România ori sunt greşit localizate[186]. La fel de actual este şi articolul său despre o colecţie veche, cea a lui Imre Botár, constând mai ales din piese din epoca romană[187].

Opera sa prezintă, în mai multe articole, evoluţia arheologiei în zona dobrogeană sau în Dacia sudică[188], conţinând şi o descriere, foarte importantă în unele aspecte, a călătoriei sale în Regatul României şi, pe larg, a Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti (actualul Institut de Arheologie „Vasile Pârvan”)[189]. Descrierea lui Téglás este foarte importantă din perspectiva arheologiei secolului al V-lea p.Chr., deoarece prezintă inventarul mormântului sau mormintelor de la Bivolari, aflat/aflate atunci în depozitele Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti[190].

Fig. 4. Plăci metalice, fără loc de descoperire, Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti (1)
şi de la Calma, Muzeul Naţional Maghiar (2)
(după Téglás 1909 – nr. 309 în lista bibliografică G. Téglás, p. 20, fig. 26).

Într-un număr important de articole se referă la cetăţile dacice, cărora urmărea să le restrângă datarea în jurul războaielor lui Traian cu Decebal[191] (tipic pentru metoda argumentării mixte). Şi în cazul acesta, Téglás datează cetăţile fără săpături arheologice, numai pe baza planurilor lor! Fără îndoială, nu trebuie

[184] Lista bibliografică G. Téglás nr. 283, 287, 296, 335, 348.
[185] Lista bibliografică G. Téglás nr. 338.
[186] Lista bibliografică G. Téglás nr. 322.
[187] Lista bibliografică G. Téglás nr. 336.
[188] Lista bibliografică G. Téglás nr. 250, 277.
[189] Lista bibliografică G. Téglás nr. 261.
[190] Este interesant că schiţele pieselor (cataramă, *spatha*) au fost publicate după un secol, în 2010, de către un arheolog din Budapesta, într-un volum de studii apărut la Bucureşti, în onoarea cercetătorului Radu Harhoiu (Prohászka 2010, p. 111–118).
[191] Lista bibliografică G. Téglás nr. 243–244, 262–264, 274–276, 351.

să zăbovim prea mult asupra acestui amatorism tipic pentru specialiştii din secolul al XIX-lea.

Marea lovitură ştiinţifică Téglás o aştepta de la articolele sale despre *limes*-ul roman publicate în *ÉTTK*, sub denumirea de *Studii de limes* (*Limes tanulmányok*), inspirate, fără îndoială, de arheologia germană, cu a sa Reichs-Limeskommision. Aceste studii despre Dacia, provincia pe care a cercetat-o toată viaţa, ar fi trebuit să constituie lucrări de referinţă ştiinţifică pe plan internaţional. În unele articole, publicate tot în *ÉTTK*, îşi anunţa deja articolul publicat în anul 1906[192]. Dezbaterea privind acest articol din 1906[193], considerat de Téglás un pionierat în studierea *limes*-ului roman, o vom realiza mai târziu, aici ne mărginim să amintim că aceasta s-a terminat cu un fiasco total pentru autor. Recenzia foarte dură din partea lui Gábor Finály a arătat exact aceleaşi probleme de cercetare de teren, pe care Téglás nu le-a rezolvat niciodată în viaţa lui[194]. Probabil această reacţie, din partea reprezentantului generaţiei mai tinere, l-a determinat pe vârstnicul Téglás ca, în afara unui răspuns publicat în „Archaeologiai Értesitő”[195] şi o încercare de studiu despre „demonstrarea *limes*-ului dacic”, în anul 1908[196], să nu mai semneze niciun articol despre problematica frontierei romane.

Activitatea lui prodigioasă din ultimii ani ai vieţii mai cuprinde un număr important de recenzii (14)[197], respectiv câteva articole de popularizare[198] şi necrologuri[199].

Aşadar, am încercat să ilustrăm în linii mari evoluţia publicistică a lui Gábor Téglás. Numărul impresionant al articolelor sale îl clasează în grupul celor mai prolifici arheologi maghiari. Însă ideile contribuţiilor sale nu au rezistat vremurilor, excepţie făcând cele din domeniul mineritului, care au devenit piloni ai cercetării din secolul al XX-lea.

D. 2. B. Sintetizarea publicisticii arheologice a lui Gábor Téglás

Fără îndoială, cariera lui Téglás rămâne una dintre cele mai prodigioase din generaţia de „arheologi anticari” din cadrul monarhiei bicefale. Această carieră nu a însemnat numai publicistică, ci şi activitate organizatorică a infrastructurii arheologice.

Aşa cum am putut constata, cariera lui publicistică poate fi împărţită în cinci mari perioade: I. 1876–1882; II. 1883–1888; III. 1889–1894; IV. 1895–1903; V. 1904–1916.

Dacă în prima perioadă (1876–1882) a publicat doar 11 studii, în următorii 34 de ani a publicat un număr însemnat de studii de arheologie sau în strânsă

[192] Lista bibliografică G. Téglás nr. 256, 258.
[193] Lista bibliografică G. Téglás nr. 284.
[194] Finály 1907, p. 173–175.
[195] Lista bibliografică G. Téglás nr. 288.
[196] Lista bibliografică G. Téglás nr. 293.
[197] Lista bibliografică G. Téglás nr. 246, 259, 269–270, 282, 286, 320, 327, 339, 343, 347, 349, 353–354.
[198] Lista bibliografică G. Téglás nr. 290, 294, 324, 340.
[199] Lista bibliografică G. Téglás nr. 247, 260, 330.

legătură cu arheologia. Pentru ilustrarea carierei publicistice a lui Téglás, prezentăm următorul grafic:

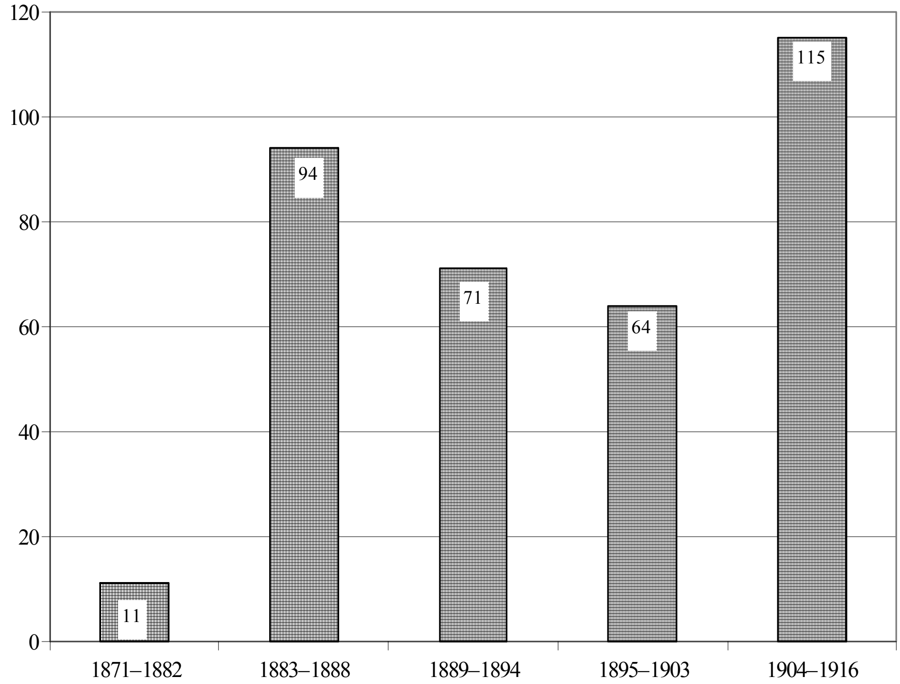

Fig. 5. Numărul studiilor, după reperele cronologice din viața lui Gábor Téglás.

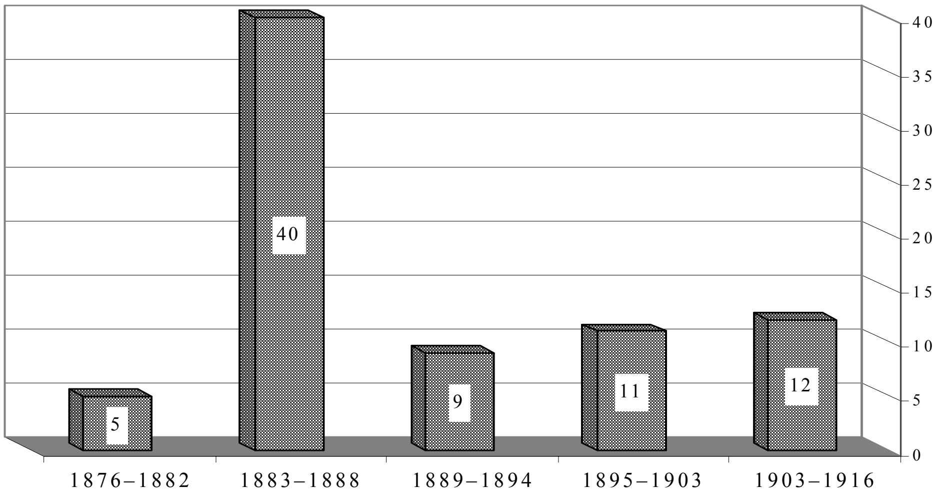
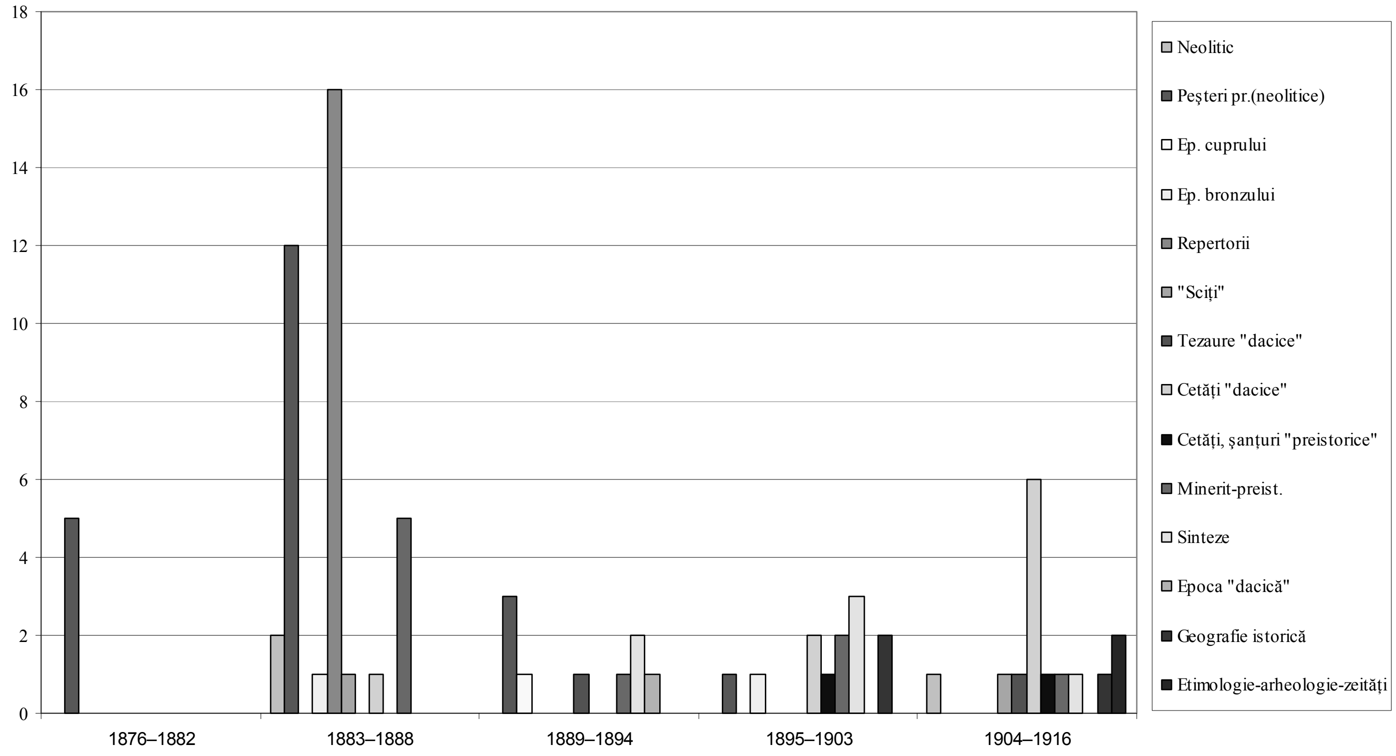
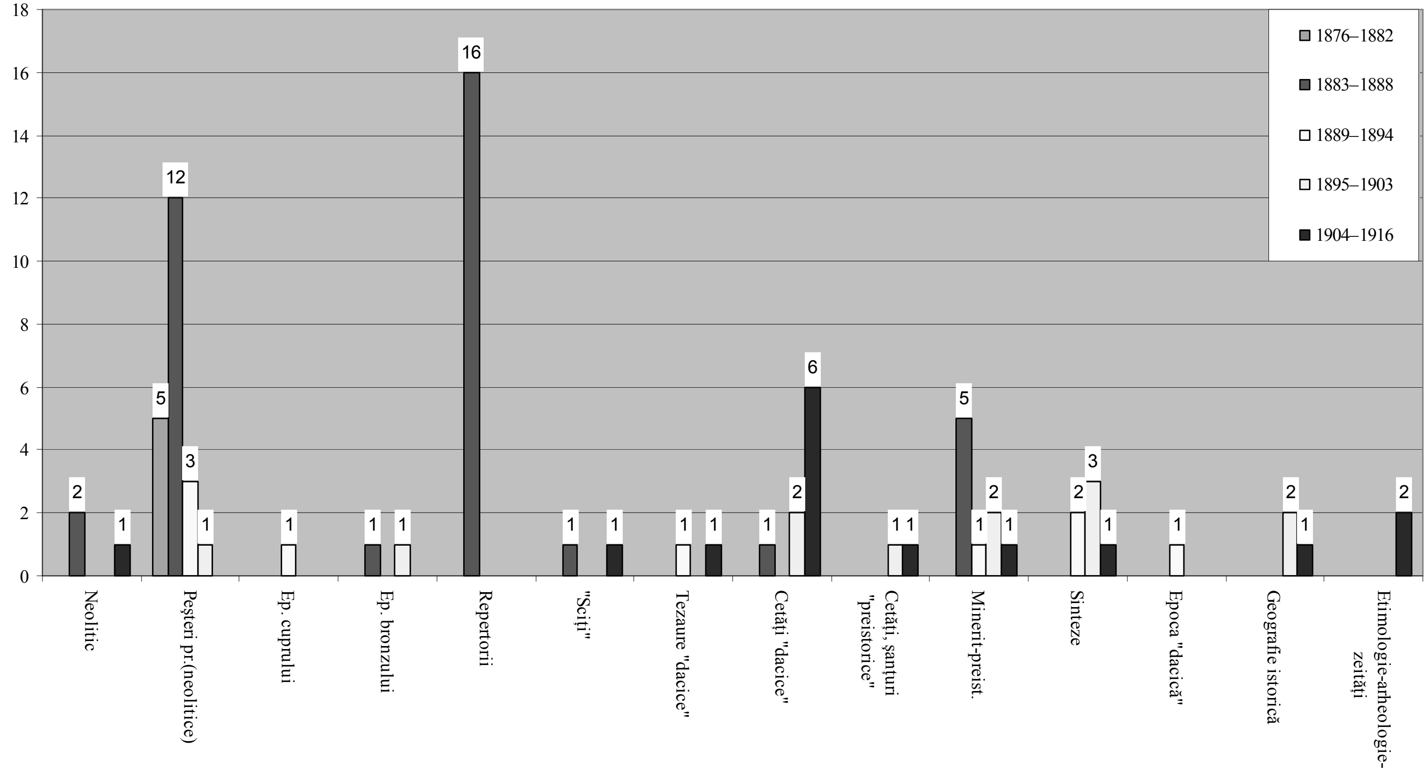

Fig. 6. Numărul studiilor privind epoca preistorică, pe baza reperelor biografice ale lui Gábor Téglás.

18
16
14
12
10
8
6
4
2
0
1876–1882
1883–1888
1889–1894
1895–1903
1904–1916
Neolitic
Peşteri pr.(neolitice)
Ep. cuprului
Ep. bronzului
Repertorii
"Sciţi"
Tezaure "dacice"
Cetăţi "dacice"
Cetăţi, şanţuri "preistorice"
Minerit-preist.
Sinteze
Epoca "dacică"
Geografie istorică
Etimologie-arheologie-zeităţi

18
16
14
12
10
8
6
4
2
0
1876–1882
1883–1888
1889–1894
1895–1903
1904–1916
Neolitic
Peşteri pr.(neolitice)
Ep. cuprului
Ep. bronzului
Repertorii
"Sciţi"
Tezaure "dacice"
Cetăţi "dacice"
Cetăţi, şanţuri "preistorice"
Minerit-preist.
Sinteze
Epoca "dacică"
Geografie istorică
Etimologie-arheologie-zeităţi

Perioada	**1876–1882**	**1883–1888**	**1889–1894**	**1895–1903**	**1904–1916**
Neolitic		3			1
Peşteri preistorice (neolitice)	5	12	3	1	
Epoca eneolitică			1		
Epoca bronzului		1		1	
Repertorii		16			
„Sciţi”		1			1
Tezaure „dacice”			1		1
Cetăţi „dacice”		1		2	6
Cetăţi, şanţuri „preistorice”				1	1
Minerit – preistorie		5	1	2	1
Sinteze			2	3	1
Epoca „dacică”			1		
Geografie istorică				2	1
Etimologie –arheologie – zeităţi					2

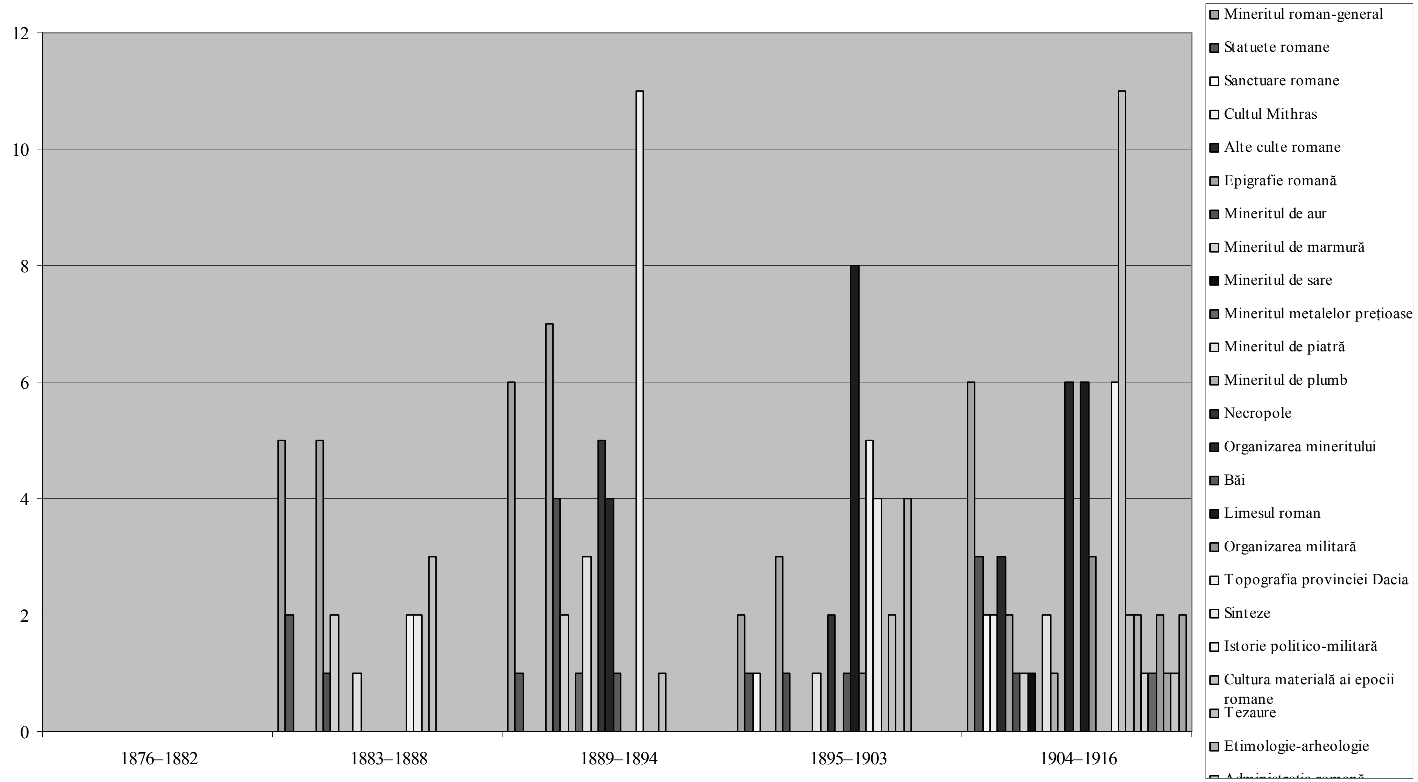
Fig. 7. a–c. Numărul studiilor lui Gábor Téglás privind epoca preistorică.

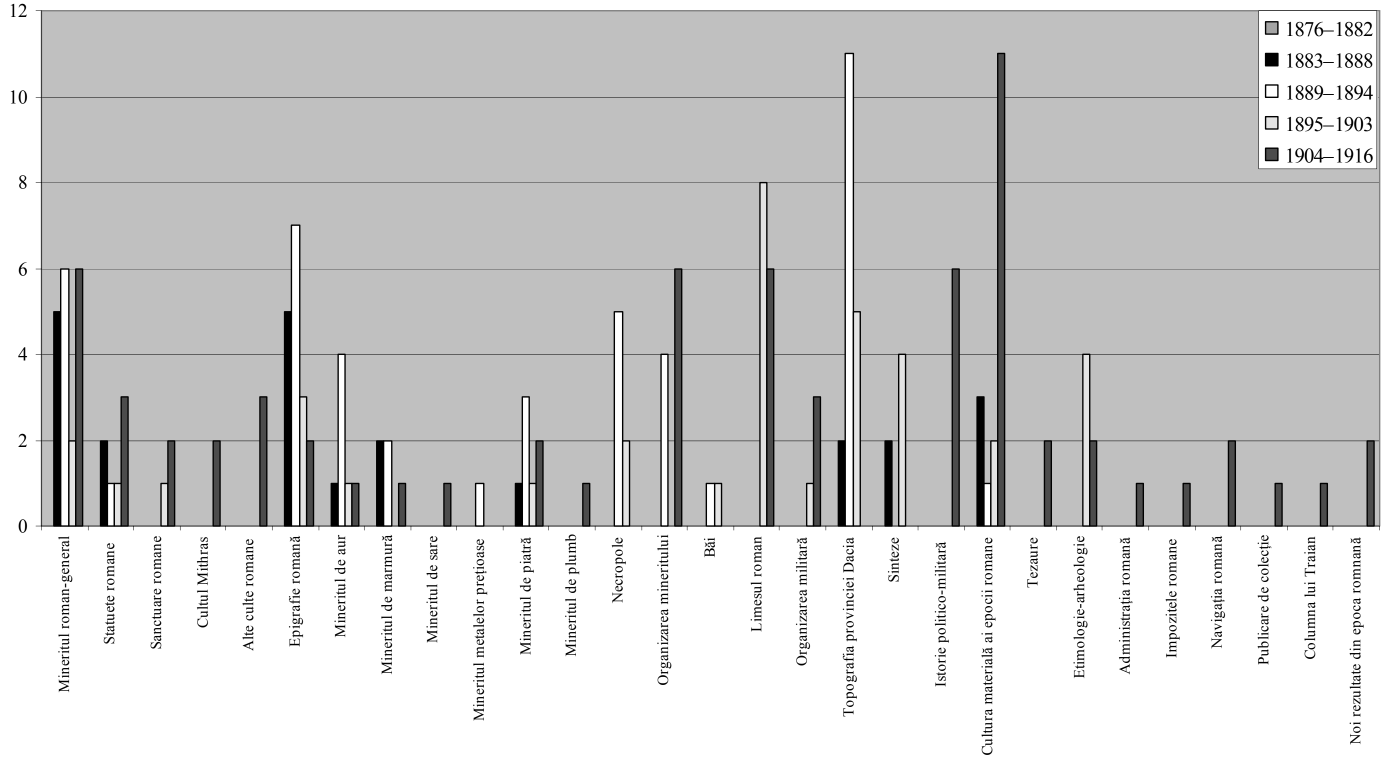
Putem observa astfel „productivitatea” anilor 1883–1903 (229 de studii în 20 de ani). În ceea ce priveşte studiile privind preistoria (încadrate prin raportare la istoria Daciei romane), graficul următor evidenţiază faptul că preocuparea sa cea mai intensă în acest sens s-a desfăşurat până în momentul în care a devenit membru al Academiei Maghiare de Ştiinţă.

În privinţa studiilor realizate despre epoca preistorică, cele mai multe se concentrează asupra epocii neolitice, având ca tematică, de cele mai multe ori, peşterile, respectiv epoca bronzului, dar spre anul 1900 şi în primii ani ai secolului al XX-lea a început să se ocupe intens de problematica cetăţilor dacice. Un număr important de repertorii de diferite naturi şi pentru diferite perioade îl realizează în perioada anilor 1883–1888.

Studiile sale privind epoca romană sunt extrem de greu de sistematizat, din cauza multitudinii temelor abordate chiar în aceeaşi lucrare. Astfel, descoperirile funerare aparţinând minerilor şi reprezentările lor au fost greu de introdus într-o singură categorie. În acest caz am ales, subiectiv fără îndoială, tema cea mai importantă sau cel mai intens abordată în lucrarea respectivă. Sinteza scrisă în albumul monarhiei austro-ungare despre antichităţile din diferite epoci a fost încadrată deopotrivă în preistorie, în epoca romană şi în aşa-zisa epocă a migraţiilor[200]; în acelaşi mod am procedat şi cu sinteza publicată în *Monografia Hunedoarei*[201].

[200] Lista bibliografică G. Téglás nr. 218.
[201] Lista bibliografică G. Téglás nr. 225.

12
10
8
6
4
2
0
1876–1882
1883–1888
1889–1894
1895–1903
1904–1916
Mineritul roman-general
Statuete romane
Sanctuare romane
Cultul Mithras
Alte culte romane
Epigrafie romană
Mineritul de aur
Mineritul de marmură
Mineritul de sare
Mineritul metalelor prețioase
Mineritul de piatră
Mineritul de plumb
Necropole
Organizarea mineritului
Băi
Limesul roman
Organizarea militară
Topografia provinciei Dacia
Sinteze
Istorie politico-militară
Cultura materială ai epocii romane
Tezaure
Etimologie-arheologie

12
10
8
6
4
2
0
1876–1882
1883–1888
1889–1894
1895–1903
1904–1916
Mineritul roman-general
Statuete romane
Sanctuare romane
Cultul Mithras
Alte culte romane
Epigrafie romană
Mineritul de aur
Mineritul de marmură
Mineritul de sare
Mineritul metalelor prețioase
Mineritul de piatră
Mineritul de plumb
Necropole
Organizarea mineritului
Băi
Limesul roman
Organizarea militară
Topografia provinciei Dacia
Sinteze
Istorie politico-militară
Cultura materială ai epocii romane
Tezaure
Etimologie-arheologie
Administrația romană
Impozitele romane
Navigația romană
Publicare de colecție
Columna lui Traian
Noi rezultate din epoca romnană

Perioada	**1876–1882**	**1883–1888**	**1889–1894**	**1895–1903**	**1904–1916**
Mineritul roman (în general)		5	6	2	6
Mineritul aurifer		1	4	1	1
Mineritul marmurei		2	2		1
Mineritul sării					1
Mineritul metalelor prețioase			1		
Mineritul pietrei		1	3	1	2
Mineritul de plumb					1
Statuete romane		2	1	1	3
Sanctuare romane				1	2
Cultul lui Mithras					2
Alte culte romane					3
Epigrafie romană		5	7	3	2
Necropole			5	2	
Organizarea mineritului			4		6
Băi			1	1	
Limes-ul roman				8	6
Organizarea militară				1	3
Topografia provinciei Dacia		2	11	5	
Sinteze		2		4	
Istorie politico-militară					6
Cultura materială a epocii romane		3	1	2	11
Tezaure					2
Etimologie – arheologie				4	2
Administrația romană					1
Impozitele romane					1
Navigația romană					2
Publicarea de colecții					1
Columna lui Traian					1
Noi rezultate privind epoca romană					2

Fig. 8. a–c. Numărul şi sistematizarea studiilor lui Gábor Téglás privind epoca romană.

Activitatea publicistică a arheologului transilvănean cuprinde şi o sumedenie de recenzii şi prezentări de cărți[202], mai ales despre lucrările apărute, în limbile germană şi maghiară, pe teritoriul monarhiei bicefale, a Kaiserreich-ului german, dar şi din Europa occidentală sau din Regatul României.

În altă categorie am inclus scrierile sale de popularizare, în limbile germană şi maghiară, apărute în diferite ziare din monarhia austro-ungară (mai ales la

[202] Lista bibliografică G. Téglás nr. 8, 19, 36–37, 68–70, 96, 108, 170, 176, 183, 185, 187, 190, 204, 208, 235, 237, 239, 246, 259, 269, 270, 282, 286, 310, 320, 327, 339, 343, 347, 349, 353, 355.

Budapesta şi Viena)[203]. Téglás a observat importanţa presei scrise (mai ales a ziarului Nemzet) în vederea impunerii părerilor sale pe scară socială mai largă, pentru a populariza numele său şi a avea acces la forurile ştiinţifice, ca de exemplu Academia de Ştiinţe. Interesant este faptul, care credem că susţine ceea ce am afirmat mai sus, că cele mai multe articole de presă au fost publicate între 1876–1888 (19 publicaţii)[204], dar, mai interesant, cele mai multe exact în anii 1887–1888 (11 publicaţii)[205], când devine al treilea academician arheolog din Transilvania (şi ultimul până în zilele noastre).

D. 2. C. Unele comentarii privind activitatea arheologică a lui Gábor Téglás

D. 2. C. 1. „Filosofia" arheologică, concepţia privind reconstituirea trecutului la Gábor Téglás

Pregătirea intelectuală pestană a lui Gábor Téglás a fost influenţată de marile schimbări politice din Imperiu, după pierderea bătăliei din anul 1866 de către Casa de Habsburg, de acordurile între elita politică maghiară, aflată în rezistenţă pasivă după 1848–1849, de elita austriacă şi cea croată, care a dus la sistemul politic creat în 1867/1868, rezultatul fiind poate cel mai liberal stat de pe continent. Aceste schimbări politice majore au fost resimţite şi în domeniul ştiinţelor, respectiv în domeniul învăţământului[206], inclusiv la Facultatea de Litere pe care o termina în 1871 tânărul Téglás. Atât perioada istorică cu schimbările respective, cât şi sistemul de învăţământ şi-au pus pecetea pe concepţia sa privind istoria. Astfel, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a răspândit, în toată Europa, o ideologie potrivit căreia istoria unei naţiuni trebuie ilustrată în termeni glorificatori şi dată ca exemplu pentru epoca contemporană[207]. În primă fază a carierei, această evoluţie a avut un rol hotărâtor pentru Téglás.

În cea de-a doua etapă a carierei, după ce a ajuns profesor la Deva, un rol important a avut Zsófia Torma, după cum ne lasă să înţelegem rândurile sale scrise în revista „Archaeológiai Értesitő", din 1882[208]. De fapt, în primii ani, această activitate arheologică era mai mult un simplu mod de a-şi petrece timpul liber prin excursii. Profesionalizarea arheologică a lui Téglás se petrece spre anii '80 ai secolului al XIX-lea, ca de altfel în întreaga branşă arheologică. Din anii '80 ai secolului al XIX-lea se înfiinţează la Deva binecunoscuta asociaţie istorică şi arheologică, respectiv muzeul, care reprezintă semnul profesionalizării arheologice în partea sud-estică a imperiului (evident sub influenţa centrului, mai ales a lui Rómer). În acest răstimp, Téglás a abandonat arheologia „de excursie" în favoarea

[203] Lista bibliografică G. Téglás nr. 1–2, 20, 28, 43, 46, 50, 53, 78–83, 95, 99–100, 102–103, 111, 117, 131, 143–145, 179, 205, 226, 240, 290, 294, 306, 324, 340.

[204] Lista bibliografică G. Téglás nr. 1–2, 20, 28, 43, 46, 50, 53, 78–83, 95, 99–100, 102–103.

[205] Lista bibliografică G. Téglás nr. 78–83, 95, 99, 100, 102–103.

[206] http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch15s06.html.

[207] Brather 2004, p. 15–20.

[208] Lista bibliografică G. Téglás nr. 7.

celei mai riguroase, ştiinţifice. Aceasta înseamnă că, în modelarea concepţiei istorice a lui Téglás, a jucat un rol, măcar indirect, Flóris Rómer[209], bun prieten cu Zsófia Torma, considerat unul dintre părinţii arheologiei maghiare, întemeietorul sistemului arheologic bazat pe asociaţiile arheologice şi al sistemului muzeal din monarhia austro-ungară[210]. Influenţa concepţiilor lui Rómer asupra lui Téglás o găsim în importanţa pe care acesta a dat-o analogiilor arheologice şi cunoaşterii literaturii străine de specialitate, respectiv contactului cu specialişti străini[211]. Numărul impresionant de recenzii şi prezentări de cărţi aparţinând lui Téglás nu este străin de această concepţie, foarte corectă, a lui Rómer. Totodată, căutarea de analogii potrivit unui mod mai superficial, specific timpului, poate fi urmărită încă din primele sale articole[212], însă, de obicei, foloseşte analogiile fără contextualitate clară.

În istoriografia contemporană, un lucru binecunoscut şi acceptat este că omul nu poate scăpa de realitatea cotidiană în care trăieşte şi nu se aseamănă într-adevăr cu presupuşii lui strămoşi, ci cu semenii contemporani. Privitor la multiculturalitatea şi diversitatea K.u.K.-lui, am făcut deja referiri înainte. Téglás a trăit în această lume foarte diversă. Concepţiile sale privind istoria despre care scria au fost influenţate în mod vădit şi de realităţile contemporane, iar părerile sale privind multiculturalitatea din Dacia romană sau difuzionismul cultural, diversitatea în general, sunt evident legate de realităţile eterogene culturale, etnice din monarhia bicefală.

Modul lui de gândire arheologică pare uneori surprinzător de „modern”: nu era prea mult interesat de forme, ci mai degrabă de utilitatea pieselor, respectiv de materialul din care au fost confecţionate (chestiuni pe care le dezbate îndelung, uneori greu de înţeles). Totodată, prin concepţia sa de a reconstitui vechiul habitat, propune practic o metodă nouă, dar pentru care în epoca respectivă nu avea încă posibilităţile de punere în aplicare, astfel că o face într-un stil de amator. Probabil, din această cauză, contemporanilor li se părea mai degrabă hazardat din punct de vedere ştiinţific. De concepţia „proto-profesionistă” se poate lega şi fantezia sa debordantă, cu un simţ critic, de cele mai multe ori, destul de redus.

Odată cu evoluţia în domeniul arheologiei, probabil şi sub influenţa cunoştinţelor sale geografice şi geologice, mineritul devine fundamentul concepţiei sale privind arheologia şi evoluţia societăţii umane în general (primele articole privind mineritul le semnează în anul 1885). În unele cazuri, a ajuns la păreri extreme în asemenea măsură încât considera mineritul drept fundamentul tuturor formelor economice, legând aproape orice fenomen de acest tip de activitate. Această concepţie şi-a păstrat-o până la sfârşitul vieţii, când, în ultimii ani, în

[209] Zsófia Torma îl cunoştea pe Rómer de la vârsta de 13 ani, tatăl ei, József Torma, fiind prieten bun cu acesta (László 1992, p. 8).

[210] Banner 1958, p. 8; Korek 1988, p. 45; Bodó 2002; Papp 2006, p. 78–82.

[211] Rómer 1871, p. 168: „Kitűnik ebből, mennyire szükséges, hogy a külföldi, főleg keleti irodalmat folytonosan szemmel tartsuk, ha a saját területünkön előforduló régiségeket meg akarjuk határozni”. („Reiese din aceasta cât de important este să cunoaştem literatura străină, în special estică, ca să putem determina antichităţile găsite pe teritoriul nostru” – traducerea noastră după textul original).

[212] Lista bibliografică G. Téglás nr. 9.

analizele conţinute de sinteze macroregionale de calitate şi documentare îndoielnice, presupunea că răspândirea mineritului a fost o influenţă sudică în Bazinul Carpatic, dinspre fenicieni, sau că ocuparea Daciei de către romani a avut ca scop principal exploatarea minieră a acesteia[213]. Nu este greu de observat că, în aceste opinii, a fost influenţat de teoria difuzionistă de la sfârşitul secolului al XIX-lea[214], a cărei figură distinsă a fost Oscar Montelius, deşi nu excludem ca în aceste teorii să fie şi influenţa arheologiei germane, a opozanţilor ideilor lui Montelius[215], apropiaţi de Téglás din punct de vedere al sistemului politic şi al realităţii cotidiene în care trăia acesta.

Descrierile sale, observaţiile făcute de el pe teren sunt foarte amănunţite, dar, de cele mai multe ori, nefiind ilustrate, destul de greu de urmărit.

Concepţiile evoluţioniste şi romantico-naţionaliste l-au influenţat în mod vădit pe Téglás în interpretările sale. Astfel, „hunii" apar la el ca turanici, respectiv în alte publicaţii pomeneşte de „sălbatici" sau de „ceramică primitivă" legată de „daci". Potrivit concepţiei sale istorice, lumea a fost împărţită în civilizaţi şi sălbatici, primitivi.

O caracteristică a interpretărilor arheologice ale lui Téglás (drept pentru care multe din descrierile sale trebuie privite cu reticenţă), ale căror cauze intelectuale nu le cunoaştem, este şi „preistoricizarea", „dacizarea" „romanizarea" celor mai multe descoperiri arheologice.

Prin aceste atitudini şi aptitudini, Téglás ne arată, pe de o parte, că a fost influenţat de Zsófia Torma, de Rómer, probabil şi de lucrarea de mare impact a lui Charles Darwin. Pe de altă parte, a reuşit să dezvolte în mod original noi teme de cercetare, având o filosofie arheologică care se integra într-un fel vremii sale, dar în alte privinţe a fost un deschizător de drumuri. Propunerea de noi căi de cercetare denotă originalitate în gândire. În concluzie, Téglás a fost un arheolog amator, de multe ori diletant, cu atitudini empirice, dar cu o pregătire clasicistă de excepţie (specifică timpului şi învăţământului din K.u.K.), originalitate în integrarea în cercetare a unor idei noi, a unor noi metode de a face arheologie, de a descrie altfel fenomene şi evoluţii din trecut. Nu trebuie să uităm faptul că modul alcătuirii aparatului critic a fost în marea majoritate a articolelor foarte superficial, potrivit stilului anilor '80 ai secolului al XIX-lea.

D. 2. C. 2. Observaţii ale lui Téglás privind rezultatele cercetării epocii preistorice

Aşa cum am amintit, debutul lui Téglás în arheologie s-a produs dintr-un motiv care este mult mai apropiat de materialismul cotidian decât de ştiinţă. Unul dintre sporturile „nobile" ale secolului al XIX-lea, arheologia, şi-a făcut drum şi printre funcţionarii statului, aşa cum au fost profesorii (Téglás, de exemplu)[216]. În

[213] De exemplu: „Dáczia jelentőségét tulajdonképpen bányaiparának köszönheti" („Importanţa Daciei rezidă în economia sa minieră"*)*. Lista bibliografică G. Téglás nr. 322: Téglás 1911, p. 521.

[214] Renfrew 1973, p. 36–37.

[215] Trigger 1990^2, p. 160.

[216] Despre statutul şi evoluţia salarială profesorilor în K.u.K., vezi Mazsu 1997a, p. 36–50; Mazsu 1997b, p. 426–433.

acest fel trebuie interpretată şi atitudinea lui Téglás, mai ales în primii ani ai activităţii sale arheologice.

Influenţa Zsófiei Torma s-a exercitat şi asupra modului său de gândire, dar mai ales asupra caracterului cercetării. Cum Zsófia Torma era interesată mai mult de preistorie, iar în acest răstimp (după anul 1876) a cercetat aşezarea de la Turdaş, interesul lui Téglás s-a îndreptat în această direcţie, primind, pentru publicare, materiale arheologice descoperite aici[217]. Cercetarea de la Turdaş a fost urmată de peşterile de pe Valea Nandrului, respectiv de alte ansambluri cercetate din care au rezultat noi publicaţii. Această predilecţie a lui Téglás pentru cercetarea peşterilor preistorice va rămâne predominantă până în anul 1885, după care se orientează spre redactarea unor repertorii preistorice, care, pentru epoca respectivă, reprezentau un pas foarte important. Nu putem să nu amintim faptul că în peşteri se constată prezenţa unor niveluri de locuire până în epoca modernă[218]. Astfel, trebuie privit cu rezerve faptul că Téglás a găsit doar niveluri preistorice în peşterile cercetate de el. După părerea noastră, şi în cazul acesta, observăm gândirea specific evoluţionistă a arheologului transilvănean.

Fără îndoială, atât prin publicaţiile privind peşterile (în număr de 17 până în anul 1888), cât şi prin numeroasele sale repertorii de situri preistorice, Téglás a ieşit, încă din anii '80 ai secolului al XIX-lea, de sub tutela Zsófiei Torma (care s-a izolat din mai multe motive, mai ales din cauza schimbărilor de paradigmă ale lui Pulszky[219]), „navigând" spre titlul de membru corespondent al Academiei Maghiare de Ştiinţă. În opinia noastră, reuşita lui Téglás s-a bazat la început pe descoperirile preistorice ale Zsófiei Torma, pe care el le-a dezvoltat sub forma publicaţiilor despre peşteri, iar mai apoi, independent de aceasta, în forma repertoriilor preistorice, cea mai importantă fiind *Contribuţiile la preistoria Bazinului Transilvaniei*. Anterior anului 1888, în jurul anilor 1883–1885, descoperă pista de cercetare a mineritului, care va marca întreaga carieră şi concepţie istorică şi arheologică a lui Téglás privind evoluţia zonelor pe care le-a cercetat.

Astfel, dacă am dori să sintetizăm interesul şi, mai ales, cunoştinţele lui Téglás privind preistoria, atunci acestea ar fi: peşterile, repertoriile descoperirilor, respectiv ale unor categorii ale culturii materiale (topoare din epoca eneolitică) şi mineritul preistoric ca formă economică vitală a Transilvaniei.

D. 2. C. 3. Problema „scitică" şi contribuţia lui Téglás

Preocuparea sa privind epoca „scitică" rezidă doar în două articole, dintre care cel de-al doilea marchează un punct important în stadiul cercetării, deoarece realizează primul repertoriu al oglinzilor numite „scitice"[220], menţionând, la nivelul anului 1913, patru descoperiri. Demn de amintit este faptul că, în interpretarea sa, domină cauzalitatea comercială, în sensul că aceste oglinzi, din cauza numărului

[217] Lista bibliografică G. Téglás nr. 9.
[218] În acest sens, vezi cercetările lui András Sófalvi (2008, p. 4–5).
[219] Vezi *supra*, nota 86.
[220] Lista bibliografică G. Téglás nr. 93, 338.

lor mic, au fost interpretate ca importuri. Téglás însă nu a menționat oglinda de la Aiud – proprietatea Czinege, publicată în anul 1897 de către însuşi profesorul său de la colegiul reformat, Károly Herepey[221].

Fig. 9. Oglinzile de bronz de la Ghindari/Makkfalva, Jacu/Oláhzsákod şi Păuca/Pókafalva (după Téglás 1913 – nr. 338 în lista bibliografică G. Téglás, p. 319–321, fig. 1–3).

D. 2. C. 4. Unele observații ale lui Téglás privind rezultatele cercetării cetăților „dacice"

Credem că Téglás şi-a demonstrat pe deplin limitele sale de arheolog atunci când a început să se ocupe şi, mai ales, să formuleze păreri ştiințifice privind cetățile aşa-zise „dacice" din comitatul de atunci al Odorheiului, descoperindu-le „analogii clare" pe Columna lui Traian şi numind-le urme clare ale genialității lui Decebal[222]. Săpăturile de mai târziu, unele din anii '60 ai secolului al XX-lea, efectuate de frații Ferenczi, respectiv în primul deceniu al secolului al XXI-lea (András Sófalvi), au infirmat în totalitate aceste teze diletante ale arheologului transilvănean. Observațiile făcute de Balázs Orbán, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, privind cetatea de piatră de la Ocland-Kustaly, ca fiind medievală, atacate dur de către Téglás, s-au dovedit a fi corecte[223]. Atât cetatea de la Odorheiu Secuiesc–Budvár[224], cât şi cele de la Ocland–Kustaly[225] şi Vărşag – Cetatea lui Tartód[226] nu au absolut nimic în comun cu „dacii", aşa cum a presupus Téglás (şi doar la Odorheiu Secuiesc–Budvár s-au strâns materiale din epoca La Tène, care ar

221 Herepey 1897, p. 325–330.
222 Lista bibliografică G. Téglás nr. 182: Téglás 1895, p. 319.
223 Lista bibliografică G. Téglás nr. 182: Téglás 1895, p. 244.
224 Rusu 2005, p. 526; Sófalvi 2010, p. 8–10. Pentru întreaga literatură a problemei, descrierea sitului, vezi Sófalvi 2012, p. 117–119.
225 Rusu 2005, p. 541–542; Sófalvi 2009, p. 5–30. Pentru întreaga literatură a problemei, descrierea sitului, vezi Sófalvi 2012, p. 106–112.
226 Sófalvi 2005, p. 149–151. Pentru întreaga literatură, descrierea sitului, vezi Sófalvi 2012, p. 125–127.

putea fi asociate cu „dacii”), ci sunt cetăți medievale, din secolele XII–XIII, respectiv din perioade mai târzii. Téglás, deşi s-a pronunțat împotriva diferitelor mituri secuieşti, care legau aceste cetăți de huni sau avari, a inventat la rândul lui alte mituri, pe care le putem numi „ştiințifice”.

Urmărind descrierea greoaie a lui Téglás, este clar că a pornit cu idei preconcepute, ştiind dinainte rezultatele pe care le-a pus pe hârtie şi imaginând un sistem de fortificație „dacic”, inexistent. Cercetările sale nu pot fi numite în adevăratul sens al cuvântului săpături arheologice, deoarece în afara descrierii topografice (de altfel foarte amănunțită), alcătuirea unor hărți topografice şi, eventual, adunarea materialului arheologic de pe raza cetății medievale, nu a efectuat o cercetare mai detaliată, nu a secționat şanțurile de apărare şi nu a făcut analiza stratigrafică a acestora. Trebuie să mai menționăm faptul că, despre cetățile „dacice”, a mai scris şase articole în timpul şederii sale la Budapesta, care, prin raportare la literatura arheologică, trebuie tratate cu rezerve sau ignorate[227].

D. 2. C. 5. Observații privind tezaurele „dacice”[228] şi activitatea publicistică a lui Téglás

Contribuțiile arheologice de teren ale lui Téglás trebuie tratate cu foarte multă prudență (din cauza nepriceperii sale în ceea ce priveşte tehnica de săpătură), însă publicațiile privind tezaurele „dacice” trebuie privite cu mult mai multă seriozitate, ceea ce ne arată că acesta a fost un veritabil arheolog anticar, având cunoştințe solide în problema artefactelor. Dacă în articolul din anul 1889 prezintă doar două piese[229], în cel din anul 1911[230] alcătuieşte un repertoriu conținând 29 de situri arheologice, dintre care unele nu sunt nici până la ora actuală cunoscute sau folosite în literatura de specialitate. Pentru o mai bună înțelegere, am alcătuit un tabel în acest sens:

Tezaure cunoscute de Téglás (1911)	**Situația tezaurelor în literatura de specialitate actuală**
Cerbăl/Cserbel	Menționat
Someşul Cald/Hévszamos, Melegszamos	Menționat
Posaga de Jos/Alsó-Pótsága	Menționat
Colțeşti/Toroczkószentgyörgy	Menționat
Turda/Torda	Nemenționat
Gura Văii/Guravoj/Vojkaháza	Nemenționat
Cioara de Sus/Csóra	Nemenționat
Inuri/Borsómező	Menționat
Orăştioara de Jos/Alsó Városvíz	Nemenționat
Bobâlna/Alparét	Menționat

[227] Lista bibliografică G. Téglás nr. 244, 262–264, 274, 276.
[228] Pentru analiza tezaurelor „dacice”, cu întreaga problemă şi literatură, vezi Spânu 2012.
[229] Lista bibliografică G. Téglás nr. 107.
[230] Lista bibliografică G. Téglás nr. 322.

Beia/Bene/Homoródbene – calea ferată	Nemenționat
Pădureni/Sepsibesenyő-Dellőtető	Nemenționat
Szárazd (jud. Tolna, Ungaria)	Nemenționat
Muzeul Național Maghiar	Menționat
Oradea/Nagyvárad	Menționat
Dârlos/Darlacz	Menționat
Hetiur/Hétúr	Menționat
Vaidei/Vajdej (= Orăştie)	Menționat
Moroda/Marót-Csiger partja	Menționat
Marca/Márkaszék	Menționat
Senereuş/Szénaverős	Menționat
Mediaş/Medgyes	Menționat
Recaş/Temesrékás (=Remetea Mare/Nagyremete)	Menționat
Agârbiciu/Egerhegy	Menționat
Kruščić/Veprovác/Veprőd – propr. nr. 108	Nemenționat
Muzeul Național Maghiar – 1888 – Ardeal	Menționat
Muzeul Național Maghiar – Ardeal	Menționat
Aszár (jud. Komárom – Esztergom, Ungaria)	Nemenționat

Fig. 10. Lista tezaurelor dacice, alcătuită de Téglás în 1911,
şi comparația cu literatura de specialitate din România.

Fig. 11. Cupa de la Cerbăl, socotită pierdută, în Muzeul Național Maghiar
(după Téglás 1911 – nr. 322 în lista bibliografică G. Téglás, fig. 7).

Este de menționat faptul că Téglás, foarte corect, în titlul articolului nu etnicizează problema tezaurelor, vorbind de orfevrăria din „Dacia” şi nu de cea „dacică”, dar, în a doua parte, ajunge să cadă în interpretarea acestora drept un semn „național”. Aproape după o jumătate de secol, această etnicizare este criticată de István Paulovics, în lucrarea sa apărută la Cluj[231]. Unele date oferite de Téglás

[231] Paulovics 1944.

privind aceste tezaure (de exemplu, cupa de la Cerbăl sau localizarea corectă a tezaurului la Recaş, şi nu la Remetea Mare, la a ajuns în literatură în urma greşelii lui Florin Medeleț[232], descoperirile de Beia, Cioara de Sus, Gura Văii, Kruščić, Pădureni, Szárazd, Turda) sunt şi vor rămâne indispensabile.

După părerea noastră, folosirea termenului de tezaur „dacic” sau cultură „dacică” este greşită metodologic, deoarece pune un semn de egalitate între artefact şi identitatea secundară de grup. O cultură arheologică (dacă acceptăm şi acest termen mai mult decât dubios) nu poate fi clasificată drept etnospecifică[233], ci regională (macroregională) şi caracterizează spații mai întinse sau mai reduse. La toate aceste interpretări, cu iz de secol XIX–XX, kossiniene[234], se adaugă şi problema argumentației mixte[235]. Prezentă în mai toate lucrările de arheologie din România, preluată din limbajul arheologic german („gemischte Argumentation”), aceasta indică o metodă ştiințifică ce presupune că descoperirile sau fenomenele arheologice se bazează pe interpretarea datelor arheologice sau a unor ipoteze ce decurg din acestea, coroborate de evenimente istorice (de foarte multe ori) sau de diferite teorii istorice. Însă, în filosofia europeană cu aspirații spre caracterul sigur al cunoaşterii, încă de la Aristotel compararea, îmbinarea şi confruntarea diferitelor categorii şi tipuri de lucruri este posibilă doar în condiții extrem de limitate[236]. În cazul tezaurelor „dacice”, aceasta înseamnă că îmbinarea datelor istorice (izvoarele scrise externe şi relative despre etnonimul daci – care a însemnat nu etnia, ci suprastructura de putere) şi a faptelor arheologice (tezaurele) poate fi realizată doar în cazul în care descoperirile arheologice pot fi datate foarte sigur; în caz contrar, se încearcă demonstrarea unui lucru nesigur cu alte date incerte. Întrebarea care se pune este următoarea: dacă la nivelul anului 1911 (vorbim pe baza datelor cunoscute de Téglás) este cunoscut un orizont arheologic care se întinde din comitatul Komárom până în Moldova, nu ar trebui să vorbim mai degrabă de caracterul macroregional al acestuia, în locul simbolului etnic? Totodată, în cazul teritoriului Daciei (oare teritoriul unei structuri politice antice se poate trasa pe baza unor concepții privind teritoriul statului modern?) este uşor de presupus că nu au trăit numai dacii, în consecință putem lega mecanic orice manifestare a culturii materiale de „daci”?[237] Dacă facem totuşi în acest fel, în ce măsură procedăm ştiințific şi în ce măsură mecanic sau sub imboldul naționalismelor deprinse în şcoli? Nu este greu de observat că, în aceste interpretări de „tezaure dacice”, răzbate puternic naționalismul secolului al XIX-lea, cu principalul său mit, al unității naționale (tezaurele sunt prezentate în mod unitar, într-un fel de reprezentare a unității politice dacice!). Până acum nu s-a clarificat, deoarece nici

[232] Spânu 2012, p. 238–239.

[233] O sistematizare a problematicii relației dintre etnicitate şi cultura materială, găsim la Jones 1997, p. 106–127.

[234] Vezi, în acest sens, Trigger 1990^2, p. 163–169.

[235] Bálint 1995, p. 245–246; Niculescu 1997, p. 63–69; Brather 2004, p. 517–567.

[236] Bálint 1995, p. 245.

[237] Karl Strobel (1998, p. 67) vorbea despre „...elemente de populație din cercul cultural dacic...”.

nu s-a pus problema, ce însemna dacic în secolul al II-lea î.Chr. sau în secolul I d.Chr.? Oare conotaţia, sensul denumirii de „dac” nu s-a schimbat deloc timp de trei secole? Greu de crezut.

În interpretarea sa privind cauzele depunerii acestor tezaure, Téglás ne conduce spre concepţia sa primordialistă, şi anume importanţa mineritului în Dacia preromană. În ultima pagină, în concluziile sale, alternează naţionalismul romantic specific secolului al XIX-lea („nemzeti jellegű, s a szabadságért oly hősiesen harcoló dákok...”), cu observaţia critică, demnă de luat în seamă: „Mindebből tehát világosan kiderül, hogy Dáczia őslakói[238] a bányászat révén egyúttal az ötvösségnek is mestereivé nevelődtek s miként a magyar királyok korában... kifejlett ezüstmívesség” („Din toate acestea reiese că locuitorii preistorici ai Daciei, prin intermediul mineritului, au devenit maeştri în orfevrărie şi, la fel ca în epoca regilor maghiari... s-a dezvoltat orfevrăria de argint”)[239]. Bun cunoscător al istoriei Regatului medieval maghiar şi al caracterului multicultural al acestuia, respectiv al mineritului practicat în epoca medievală[240], Téglás trebuia să ştie că nu se poate vorbi numai de o singură etnie pe teritoriul niciunei structuri de putere, aşadar nici în cazul regatului Daciei. Şi aceasta ne arată cât de greu putem să ne rupem de gândirea specifică zilelor în care trăim. Nu a reprezentat o excepţie nici arheologul transilvănean.

D. 2. C. 6. Observaţii privind cercetarea epocii romane în publicistica arheologică a lui Téglás

Anterior, am amintit că, la începutul anilor de cercetare, Téglás s-a dedicat mai ales epocilor preistorice, incluzând în aceasta şi Dacia preromană. Începând cu anii 1883–1885, se orientează spre cercetarea epocii romane, în prima fază spre minerit şi epigrafie romană. Interesul lui poate fi explicat în mai multe feluri, de la influenţe externe până la epuizarea temelor preistorice.

D. 2. C. 6. 1. Contribuţiile lui Téglás privind epigrafia romană

Unul dintre cele mai importante domenii de care s-a ocupat Gábor Téglás a fost epigrafia romană. Lui îi datorăm începerea publicării inscripţiilor în revistele „Archaeologiai Értesítő”, „Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn”, „Erdélyi Múzeum”, „Földtani Közlöny”, „Klio”, „Mittheilungen der Anthropologischen Gesselschaft in Wien”, „Történelmi és Régészeti Értesítő”. Cele 17 studii[241] referitoare la inscripţiile descoperite pe teritoriul Daciei antice au fost realizate în perioada 1884–1911, mai multe dintre acestea fiind scrise în colaborare cu Pál Király.

---

[238] Aici, Téglás vorbeşte nu despre „daci”, ci, foarte corect, despre „populaţie” „locuitori”, adică în termeni neutri.

[239] Lista bibliografică G. Téglás nr. 322: Téglás 1911, p. 607.

[240] Lista bibliografică G. Téglás nr. 196, 212, 265.

[241] Lista bibliografică G. Téglás nr. 16, 18, 32, 55, 97, 112–113, 121, 128, 130, 156, 167, 198–199, 233, 315, 326.

D. 2. C. 6. 2. Contribuţiile lui Téglás privind mineritul epocii romane şi cultura materială legată de minerit

Din punct de vedere economic, în cazul Daciei romane, mineritul a fost esenţial, deoarece acesta nu a satisfăcut numai necesităţile provinciei, ci şi pe ale altor regiuni. Mineritul din Dacia romană se reflectă în date arheologice şi epigrafice. Gábor Téglás a jucat un rol esenţial căutând vechile mine, însă observaţiile sale, aşa cum nota şi Buday[242], trebuie privite cu circumspecţie, din cauza atitudinii sale fanteziste. Totuşi, observaţiile privind mineritul aurifer de la *Ampelum*–Zlatna, Băiţa, Ruda[243], exploatarea minereului de fier de la Ploţca, Ghelari, Ruda, Alun, Ocna de Fier, Ciclova Română[244], descrierea carierelor de piatră sau exploatarea pietrei, de la Ioneşti, Cheile Turzii, Deva – Bejan, *Potaissa*–Turda, *Aquincum*–Budapesta – Districtul III[245], cea a carierelor de marmură[246] şi a ocnei de sare de la *Potaissa*–Turda[247] sunt fără îndoială rezultate importante ale cercetării lui Téglás, însă toate acestea trebuie privite cu o anumită rezervă. La aceasta se adaugă şi faptul că a putut să facă observaţii foarte corecte privind materialele exploatate, deoarece beneficia de cunoştinţe geologice remarcabile. Însă în ceea ce priveşte cunoştinţele legate de tehnica de săpătură era un diletant. Astfel că, trebuie să ne întrebăm câte dintre acele locuri pe care Téglás le-a considerat „romane" sunt mine romane, medievale sau premoderne. Dacă observaţiile şi concluziile lui Téglás legate de săpăturile arheologice pe care le-a executat trebuie analizate cu multă rigoare şi, de multe ori, chiar ignorate, observaţiile sale istorico-arheologice cu privire la comunicaţii, căile de transport al pietrei şi al minereului aurifer au rămas valabile până în zilele noastre[248]. Alte observaţii, cum ar fi presupunerea că galeriile din cadrilaterul Munţilor Apuseni sunt exclusiv romane, sunt exagerate şi fără dovezi concludente[249]. În schimb, publicarea urmelor de cultură materială descoperite în mine, deşi există unele greşeli, aduce dovezi importante pentru cercetarea exploatării minereurilor, fiind folosite până în prezent. Fără îndoială, repertorierea opaiţelor provenite din centrele miniere din Dacia reprezintă una dintre importantele sale realizări[250]. Totodată, nu putem să nu amintim faptul că de numele lui putem lega începerea cercetărilor, chiar dacă diletante, de la Băiţa, Trestia, Ruda, Techereu, Bucium – Corabia, Dognecea etc. Unele dintre observaţiile sale originale, legate de transportul pietrei pe distanţe mari (de exemplu, transportul pietrei de la Ighiu până la Turda[251]), s-au

[242] Buday 1936, p. 130.
[243] Lista bibliografică G. Téglás nr. 17, 98.
[244] Lista bibliografică G. Téglás nr. 105, 184, 225.
[245] Lista bibliografică G. Téglás nr. 57, 109–110, 162, 201, 350.
[246] Lista bibliografică G. Téglás nr. 23, 61, 106, 115, 307.
[247] Lista bibliografică G. Téglás nr. 292.
[248] Wollman 1996, p. 70–71.
[249] Lista bibliografică G. Téglás nr. 120.
[250] Lista bibliografică G. Téglás nr. 308.
[251] Lista bibliografică G. Téglás nr. 110.

dovedit a fi corecte, fapt relevat şi de cercetările ulterioare[252]. Aceste contribuţii ştiinţifice denotă faptul că atitudinea fantezistă a lui Téglás nu numai că a dat roade uneori, dar l-a şi introdus, fără îndoială, în galeria celor care şi-au pus pecetea pe cercetarea mineritului Daciei romane.

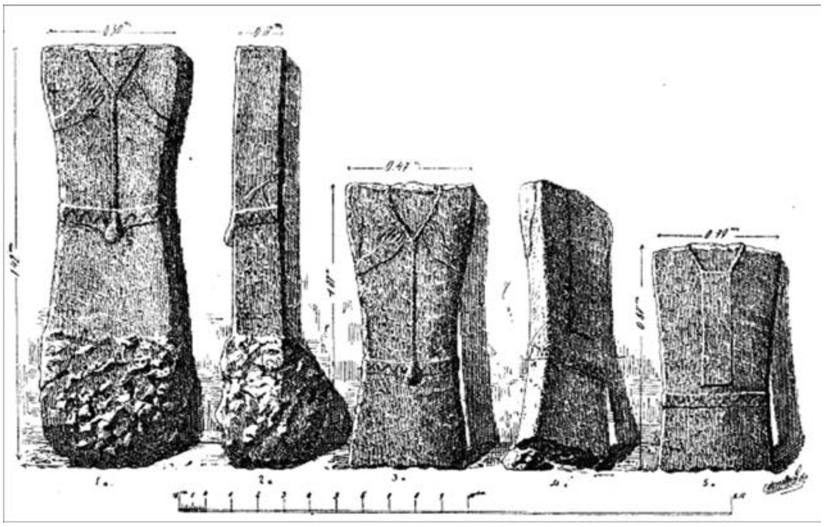

Fig. 12. Statui de la Baia de Criş, reprezentând mineri
(după Téglás 1908 – nr. 297 în lista bibliografică G. Téglás, fig. 2).

D. 2. C. 6. 3. Contribuţiile lui Téglás privind orizontul funerar al epocii romane

De la început trebuie să precizăm că Téglás nu era prea interesat de fenomenele funerare, iar ocazia publicării necropolelor de la Corabia şi Boteşti a reprezentat o nouă posibilitate de a etala problematica mineritului în Dacia romană. Cu toate acestea, rămâne un deschizător de drumuri în domeniul descoperirilor funerare. Începutul articolului în care dezbate foarte pe larg necropolele de la Corabia şi Boteşti conţine o descriere demnă de un articol de *„landscape archaeology"*, prezentând detaliat peisajul de la locul minelor până la lacurile de acumulare[253]. Téglás a prezentat doar în mod general mormintele, fără să facă descrierea clară a fiecăruia, astfel încât nu se ştie exact câte morminte au fost dezvelite: în jur de 60 la Corabia şi 150 la Boteşti, împreună cu rezultatele săpăturii lui Lukács. În aprecierile sale, un loc important îl ocupă importanţa cultului soarelui în religia populaţiei care s-a înmormântat la Corabia şi Boteşti, cult pe care îl explică însă neconcludent. Ritul funerar documentat este incineraţia în groapă, descris cu multă fantezie şi cu destul de puţin simţ critic. Unele morminte au fost bine prezentate şi ilustrate, dar de o manieră foarte artistică. Inventarul mormintelor nu este grupat pe morminte, ci pe grupe funcţionale, care alternează cu sistematizarea

[252] Wollman 1996, p. 266–267.
[253] Lista bibliografică G. Téglás nr. 125: Téglás 1890, p. 7–18.

pe baza materialului arheologic (ceramică: borcane, pahare, ceşti, lămpi; lămpi ştampilate; obiecte de sticlă; obiecte metalice: oglindă de bronz, aplice de cupru, fibulă, cercel, cataramă etc.; obiecte miniere: mojar). Din păcate, Téglás nu oferă planul necropolei, deşi prezentarea planurilor era deja, în 1890, o cerinţă printre arheologi, semn că pe teren Téglás nu şi-a depăşit condiția de arheolog anticar.

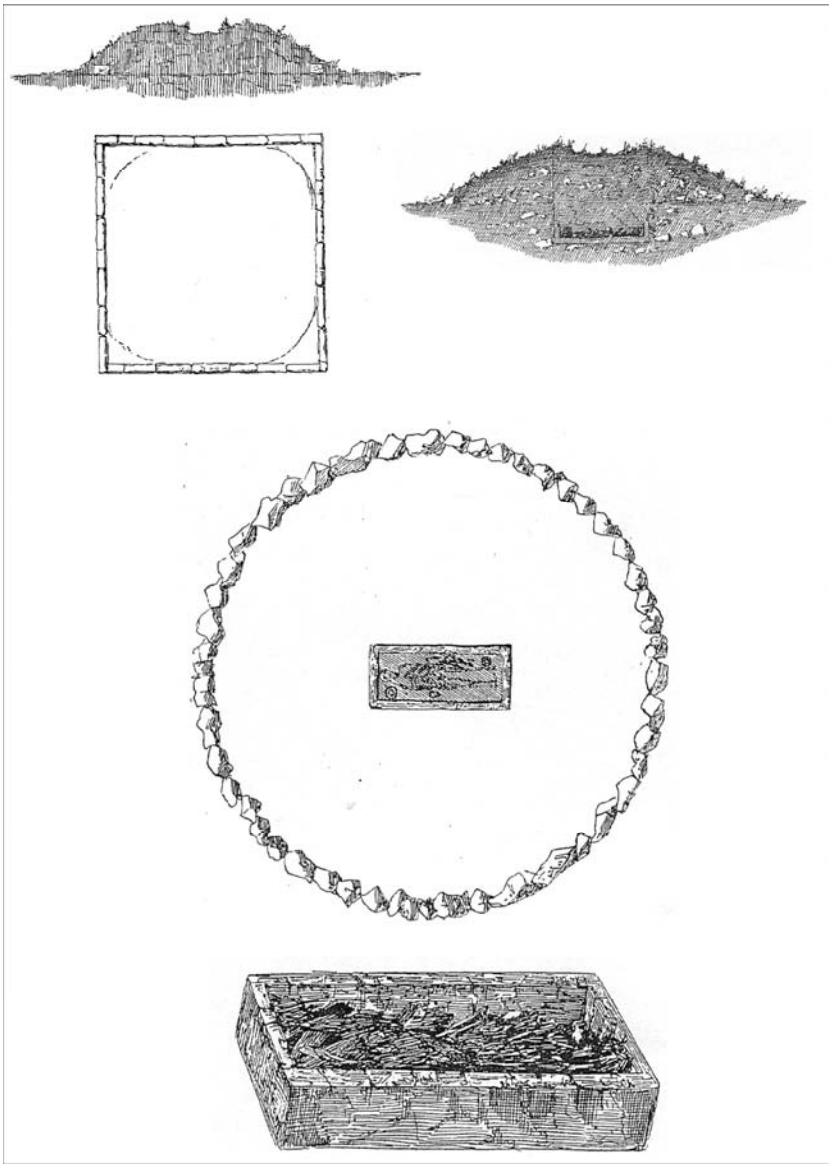

Fig. 13. Mormintele de incinerație de la Corabia
(după Téglás 1890 – nr. 125 în lista bibliografică G. Téglás, fig. 3–6).

Cultura materială rezultată din morminte nu este tratată de Téglás etnospecific, ci, după cum se exprimă foarte clar, ca o consecință a relațiilor comerciale. Fără îndoială, Téglás a fost puternic influențat de multiculturalitatea imperiului în care trăia şi pe care am dezbătut-o anterior. Prin materialitate nu ajunge la etnospecificitate, doar la sfârşit amintind legătura acesteia cu o populație amestecată, adusă aici pentru exploatarea minieră. Necropolele datează încă de la cucerirea traiană şi durează pe toată perioada stăpânirii romane în Dacia.

D. 2. C. 6. 4. Dezvelirea primelor băi romane şi a unor sanctuare

Pe lângă alte aspecte ale lumii romane, s-a ocupat şi de băile romane[254]. Probabil nefiind interesat de această problemă, nu s-a aplecat intens asupra acesteia. Cu ocazia publicării băii de la Călanu Mic[255], Téglás ajunge totuşi să dezbată şi problema mineritului din zonă. Prin cele trei băi romane dezvelite, de la Călanu Mic, Grădişte (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) şi Odorheiu Secuiesc[256], respectiv prin planurile publicate, Téglás este, fără îndoială, alături de Károly Torma (baia romană de la Ilişua), deschizătorul drumului cercetării băilor romane din Dacia provincială. În cazul băii romane de la Odorheiu Secuiesc, prezentarea şi planurile lui Téglás pot fi acceptate, însă, în cazul presupusului castru, părerea lui s-a dovedit a fi greşită, urmele fiind, de fapt, cele ale construcțiilor din anul 1562[257].

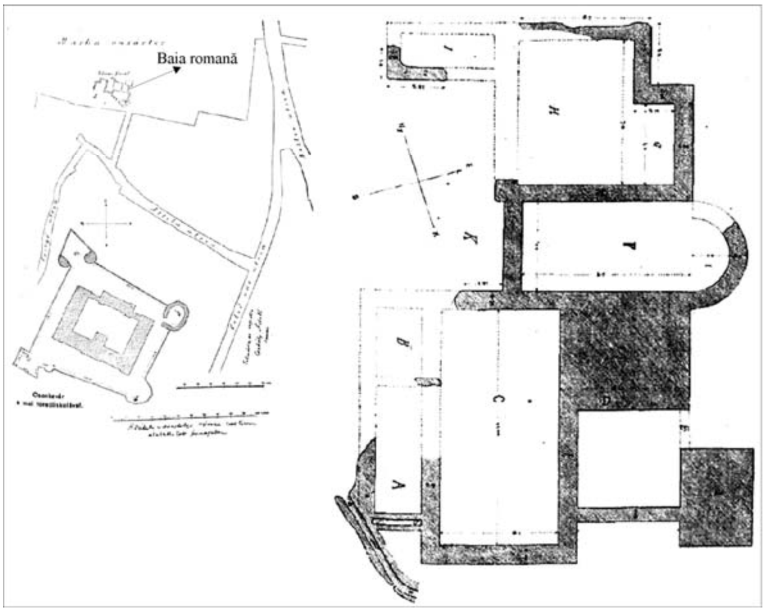

Fig. 14. Planul presupusului castru şi al băii romane de la Odorheiu Secuiesc (după Téglás 1897 – nr. 194 în lista bibliografică G. Téglás, p. 259, 263).

254 Pentru repertorierea băilor romane, vezi Țentea 2010, p. 455–458.
255 Lista bibliografică G. Téglás nr. 150.
256 Lista bibliografică G. Téglás nr. 150, 194, 225.
257 Téglás 1897, p. 260. Sófalvi 2007, nota 4.

D. 2. C. 6. 5. Téglás şi problema limes-ului roman

Preocuparea lui Téglás privind problema *limes*-ului roman a început în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, pentru ca, în deceniul următor, aceasta să devină principalul scop al activității sale arheologice. Predilecția lui Téglás conține, în afara interesului ştiințific propriu-zis, şi o implicare materialistă. Astfel, după retragerea şi moartea lui Károly Torma, care a cercetat îndeosebi *limes*-ul nordic şi nord-vestic al Daciei, *limes*-ul estic a rămas descoperit şi a oferit posibilitatea ştiințifică de explorare a acestuia, prin intermediul căreia Téglás putea să-şi atingă visul său de a ajunge academician deplin al Academiei Maghiare de Ştiințe. Totodată, lui Téglás nu i-a scăpat nici faptul că în Germania funcționa „Reichs-Limeskommission”[258], cu alte cuvinte el a observat foarte bine tendința de bază a arheologiei germane, pe care a preluat-o, încercând să o introducă în cercetarea din cadrul monarhiei austro-ungare, mai precis din teritoriul estic al acesteia. În prima fază (anii ’90 ai secolului al XIX-lea), Téglás a atacat problema *limes*-ului estic al Daciei romane şi, pe lângă inventarea unui sistem de fortificații dacice inexistent (vezi mai sus), a început să identifice *limes dacicus* pe granița de est a Daciei, să definească scopul şi structura *limes*-ului estic, punctele de staționare, castrele romane etc., a analizat tehnica de construcție a valurilor şi a şanțurilor. Cel mai important studiu al său[259] este, de fapt, rezultatul unei călătorii în cursul verii anului 1894, descrisă cu o fantezie ieşită din comun. Téglás a văzut în amplasarea castrelor mari o tendință vădită de apărare a zonelor miniere din Munții Apuseni, iar în sistemul *limes*-ului estic o prelungire pentru apărarea acestuia. Descrierea *limes*-ului estic, castrele, respectiv drumurile secundare menționate de Téglás, nu-şi găsesc dovada pe teren, fiind rezultatul imaginației sale. Aşa cum am mai amintit, de cele mai multe ori, Téglás a tras concluzii fără să verifice situația cu metode arheologice clasice (săpături), ceea ce i-a atras critici ale contemporanilor săi, mai ales din partea celor specializați în arheologia romană. Astfel, Buday a remarcat în anul 1936, în sinteza sa privind epoca romană în Transilvania, că observațiile lui Téglás trebuie tratate cu maximum de spirit critic[260]. În acest sens, demn de menționat este faptul că unul dintre cercetătorii de seamă ai *limes*-ului roman european, contemporan nouă, Zsolt Visy, începe stadiul cercetării problemei *limes*-ului estic roman cu opera lui Istán Paulovics, din anul 1944[261], neluând absolut deloc în seamă observațiile lui Téglás.

În opinia noastră, studiile lui Téglás despre *limes*, bazate pe presupuneri fanteziste formulate în cursul unor călătorii de plăcere, pot fi folosite doar ca jaloane de marcare a stadiului evoluției arheologiei, a metodelor acesteia de reconstituire a unor realități sociologice şi militare mai mult sau mai puțin abstracte, respectiv a culturii materiale.

[258] Hüsen 1992, p. 33–70.
[259] Lista bibliografică G. Téglás nr. 186.
[260] Buday 1936, p. 130.
[261] Visy 2009, p. 107.

A doua etapă a preocupărilor lui Téglás legate de *limes*-ul roman este reprezentată de perioada de după pensionarea şi mutarea sa la Budapesta. Aşa cum am amintit, Téglás a fost puternic influenţat de arheologia germană şi de preocuparea acesteia pentru *limes*-ul roman. Ţelul măreţ de a ajunge membru deplin al academiei maghiare l-a văzut realizabil prin intermediul promovării şi creionării *limes*-ului roman într-un plan amplu de cercetare, pe care să-l conducă, însă extins asupra provinciilor Pannonia şi Dacia. Sub impresia lăsată de activitatea *„*Reichs-Limeskommission*”,* Téglás a predat memorandumul, în 1905, Comisiei Naţionale a Patrimoniului („Műemlékek Országos Bizottsága”), concurând cu alte două memorii privind cercetarea *limes*-ului roman din Pannonia şi Dacia. Totodată, a publicat şi o analiză cu 11 capitole, în care a abordat problema cercetării *limes*-ului.

Arheologul originar din Transilvania a cerut uriaşa sumă de 150 000 de coroane, eşalonată în cursul a 8–10 ani, pentru a organiza lucrările preliminare de cercetare a *limes*-ului. Diletantismul lui Téglás este relevat încă o dată de acest memorandum şi de lucrarea sa, publicată în 1907, în care consideră inutile („timp pierdut”) săpăturile arheologice pentru cercetarea *limes*-ului roman[262]. Téglás dorea să aplice rezultatele „Reichs-Limeskommission” şi în cercetarea *limes*-ului pannonic*,* cu o metodologie specifică mai mult anilor din perioada lui Flóris Rómer, adică anii ’60–70 ai secolului al XIX-lea. A greşit grav când nu a luat în considerare rezultatele cercetărilor anterioare din Pannonia, respectiv a confundat problema *limes*-ului cu şanţurile din zonele estice ale Câmpiei Mari Maghiare (*Csörsz-árok*), tratându-le împreună cu *limes*-ul roman. Téglás, după descrierea metodologiei pe care a gândit-o aplicabilă Pannoniei, continuă la fel de nefericit în cazul Daciei, descriind *limes*-ul nordic după K. Torma, care, la fel ca Téglás, a acţionat cu presupuneri, fără săpături arheologice pe ruta *limes*-ului. Cum menţiona şi Finály, *„...Ő* [Torma] sem ásatott, csak nézett*”* („Nici el [Torma] nu a săpat, ci doar s-a uitat”)[263].

De fapt, metodele propuse în memorandum, respectiv în studiul publicat în anul 1906, erau demult depăşite la nivelul acelor ani în arheologia din monarhia austro-ungară (dorim să menţionăm că, în anul 1905, apare lucrarea de referinţă a lui Hampel). Metodele propuse de Téglás, ca emiterea de chestionare, respectiv documentarea pieselor ajunse în muzee, aşa cum remarca şi Finály, nu aveau tangenţe cu problematica *limes*-ului. Téglás considera că rezolvarea problemei *limes*-ului se putea face fără cercetări arheologice, bazându-se pe imaginaţie. Finály menţiona cinic că germanii, care reprezentau modelul de urmat pentru Téglás, au început cercetările de *limes* exact prin ceea ce denigra Téglás – săpăturile arheologice –, respectiv că germanii, cu săpăturile lor timp de 30 de ani, nu au ajuns la concluzii atât de clare precum Gábor Téglás. Evident, aceste concluzii au mai mult de-a face cu fanteziile unui amator, decât cu analizele riguroase ale unui profesionist.

[262] Lista bibliografică G. Téglás nr. 284: Téglás 1906, p. 96.
[263] Finály 1907, p. 173.

Țelul lui Téglás, oricare ar fi fost, a primit o lovitură dură, dar corectă. În anul de grație 1906, mulțumită activității de modernizare a lui Pulszky şi Hampel şi a lui Béla Pósta de la Cluj, arheologia din monarhia austro-ungară a depăşit metodologic emiterea chestionarelor către asociații arheologice, respectiv documentarea pieselor ajunse în muzee fără context.

În concluzie, studiile despre *limes* ale lui Téglás, atât din anii '90 ai secolului al XIX-lea, cât şi din primul deceniu al secolului al XX-lea, sunt mai degrabă rezultatele fanteziei sale şi nicidecum ale unei analize ştiințifice riguroase. Lovitura primită a avut drept consecință faptul că Téglás a mai abordat problema *limes*-ului doar într-un articol[264], revenind la domeniul său preferat: mineritul roman şi preistoric.

E. Câteva observații finale

Activitatea lui Téglás se integrează ultimei perioade a epocii arheologiei anticare central-europene, caracterizată prin modul de-a scrie istorie educativă sub impulsul romantismului naționalist. Dar această epocă se caracterizează şi printr-o evoluție lineară a structurilor arheologice spre ceea ce denumim, uneori mecanic, profesionalism. Aşa cum am mai amintit, primul pas major a fost făcut prin răspândirea modelului de asociație istorico-arheologică, respectiv prin înființarea muzeelor, care, din anii '80 ai secolului al XIX-lea, au fost legate de structurile statului.

Téglás a început să se ocupe de arheologie, fără a avea studii în domeniu, sub influența Zsófiei Torma, la rândul ei amatoare, respectiv a fratelui acesteia, Károly Torma. Unele metode arheologice le-a învățat, probabil indirect, de la Flóris Rómer. În anii '70–80 ai secolului al XIX-lea, acest mod de-a face arheologie corespundea cu epoca, însă cu timpul a devenit demodat. Din varii motive, Téglás nu a ținut pasul, nu a progresat, rămânând la stilul diletant de-a face arheologie, de multe ori chiar şi în anii '70–80 ai secolului al XIX-lea. În cursul anilor '80–90 ai secolului al XIX-lea şi, mai ales, în primul deceniul al secolului al XX-lea, metodologia săpăturilor, cerințele contextualizării, urmate de desenele tehnice şi planurile generale ale săpăturilor, au devenit exigențe de bază în arheologia din monarhia austro-ungară. În dezvoltarea metodologiei de documentare, încă din anii '70, un rol important a jucat András Jósa, arheolog diletant, după cum s-a autodenumit, respectiv Béla Pósta. În acest sens, Béla Pósta, în calitate de profesor şi conducător al catedrei arheologice de la Cluj, a ținut cursuri nu numai studenților. Observând volumul distrugerilor arheologice provocate de arheologi amatori (de pildă, Bodrogi sau Téglás), a organizat cursuri de vară, unde a încercat să-i învețe metodologia săpăturii, respectiv documentarea profesionistă pe teren.

Téglás a rămas total indiferent față de dezvoltarea metodologiei arheologice, a importanței contextualizării descoperirilor, cerință primordială a lui Pósta. Dacă,

[264] Lista bibliografică G. Téglás nr. 293.

de exemplu, în cazul lui Kisléghi, amator, la fel ca şi Téglás, se observă dezvoltarea metodelor de săpătură[265], în cazul acestuia din urmă, devenit academician, putem observa doar stagnarea, care a rămas permanentă. Probabil şi vârsta a avut un cuvânt de spus, la care se adaugă şi o oarecare megalomanie (reflectată în unele articole), probabil din cauza poziţiei sale academice. Greşelile şi diletantismul pot fi observate tot mai adesea, iar stagnarea profesională a lui Téglás este mai mult decât evidentă încă din anii '90 ai secolului al XIX-lea. Aceasta a determinat ca generaţia de arheologi crescuţi la Budapesta şi Cluj să nu-l mai ia în serios pe arheologul originar din Braşov. Pe lângă faptul că arheologia a fost a doua sa ocupaţie, el având şi o carieră în pedagogie, stagnarea sa profesională a fost determinată şi de împrejurarea că Téglás a publicat, într-un număr foarte mare de variante, diferite scrieri ale sale despre arheologie.

Din punctul de vedere al tehnicii cercetării de teren, obişnuindu-se cu metodele aplicate în anii '70–80 ai secolului al XIX-lea, dar tot la nivel de amator, devenind şi academician, Téglás n-a mai putut accepta să preia metode noi de la colegii mai tineri, care pe deasupra nu erau academicieni, adică ierarhic îi erau inferiori. Refuzul său de a învăța a determinat ca, în primii ani ai secolului al XX-lea, să fie socotit un diletant, ale cărui observații de pe teren puteau fi folosite numai cu mari semne de întrebare.

Prin această analiză, am dorit să stabilim, fără prejudecăţi, locul în arheologie al unui personaj care a pendulat între arheologia de anticariat şi arheologia care a acordat importanţă contextelor, dar care a rămas legat de prima. În cazul în care a avut de-a face numai cu artefacte, Téglás a făcut faţă într-o oarecare măsură, dar observaţiile sale de teren, respectiv săpăturile pe care le-a executat, trebuie tratate cu maximă prudenţă, după cum şi generaţia lui Roska şi Buday le-a privit cu circumspecţie.

Putem afirma, în final, că opera şi activitatea lui Téglás, în pofida amatorismului, a influenţat într-o oarecare măsură dezvoltarea cercetării arheologice din Transilvania; mai ales cercetările sale în domeniul mineritului, precum şi repertoriile sale, s-au dovedit reuşite, Totuşi, trebuie să spunem că nu a putut depăşi un anumit nivel, determinat de mulţi factori. Figura lui, entuziasmul de care a dat dovadă, rămân un exemplu elocvent al unei perioade dominate de romantismul târziu.

În arheologia din România, ca semn al continuării tradiţiilor din secolul al XIX-lea, a rămas la modă eroizarea, mitizarea arheologilor trecuţi demult la cele veşnice, deşi metoda şi analizele acestora sunt demult depășite[266]. Sperăm că, prin această analiză, prin modul de expunere şi prin observaţiile noastre, îl putem include pe Téglás acolo unde îi este locul în arheologia transilvăneană, dar în nici un caz în galeria de eroi. Pentru că eroii aparţin războaielor!

---

[265] Kisléghi 2010.
[266] Vezi un exemplu în acest sens, la Sorin Bogdan Vişenoiu (2010, p. 112).

THE PRECURSORS OF PROFESSIONAL ARCHAEOLOGISTS IN TRANSYLVANIA: GÁBOR TÉGLÁS

ABSTRACT

The career of Gábor Téglás, an archaeologist who was born in Braşov/Kronstadt/Brassó (23 March 1848), is a good example of the romantic nationalism in Transylvania and a colourful personality in Central European archaeology in the second half of the 19th century and the first years of the 20th century. Apart from romanticism, the second half the 19th century saw the foundation of structured professional archaeology in Central-Eastern Europe. In the 70s and 80s of that era, partly following Flóris Rómer's recommendation, several archaeological societies were established in the Austro-Hungarian Monarchy. Later on, as an important achievement of the new line represented by Ferenc Pulszky, several state financed museums were founded.

The work of the amateur Gábor Téglás, who became interested in archaeology in the 1870 due to the influence of Zsófia Torma and probably received some help indirectly from Flóris Rómer too, fitted in this process.

In the first half of that era, Téglás' excavation methods did not differ from those of his contemporary colleagues, later, with the advancement of archaeological techinques, it was not only that he did not keep up with the scientific progress, but he completely neglected them.Tégás did not adopt the method of exact documentation of archaeological contexts, which was a major achievement of Pósta's school, and as a result of this, the new generation, which learnt at the universities in Budapest and in Cluj/Klausenburg/Kolozsvár, did not take the senior academic's opinions seriously.

However, lookin back from the distance of a century we can say that Gábor Téglás produced an awsome quantity of publications: between 1876 and 1916 he wrote 355 studies on archaeological topics. Among them, there was an inventory of prehistoric sites (the first study of its kind on the prehistory of the Transylvanian Basin), and the most important ones are those written on Dacian fortresses, 'Dacian treasures', mining from an archaeological point of view (mainly Roman mining), cemeteries of miners in the Roman times, and the excavations of Roman spas. His works on Roman mining had been considered one of the most important and reliable ones in the topic for almost a hundred years until Volker Wollmann's book was published in 1996.

The works of Gábor Téglás can be considered a transition between the antiquarian attitude and the exact documenting and analysing methods of professional archaeology. In several aspects he surpassed the antiquarian attitude, but as other factors also played a role, he did not manage to exceed a certain level. His personality and enthusiasm set a great example of the *positivist* attitude in humanities in late romanticism.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy (K.u.K.), Zsófia Torma, the Archaeological school of Cluj, Béla Pósta, prehistory, Scythians, Dacians treasures, Roman Age, prehistorical and Roman Mining, Roman bath.

BIBLIOGRAFIE

Ackner 2001	Ackner, R., *Zehn Generationen Ackner: Familienpapiere und Ergebnisse genealogischer Forschung über Vorfahren in Siebenbürgen,* Neubrandenburg.
Bajusz 2007	Bajusz, I. (szerk.), *Téglás István jegyzetei*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, vol. I–II.
Bálint 1995	Bálint, Cs., *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*, Szeged.
Bálint 2003a	Bálint, Cs., *Academicians in archaeology*, în Visy, Z. (ed.), *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, p. 415.

Bálint 2003b — Bálint, Cs., *Archaeology and the Hungarian Academy of Sciences,* în Visy, Z. (ed.), *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, p. 426–428.

Banner 1958 — Banner, J., *Rómer Flóris emlékezete*, DissArch 1, p. 1–22.

Benda 1994 — Benda, K., *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, ErdMúz 56, p. 1–5.

Boda 2013 — Boda, I., *Téglás Gábor (1848–1916) şi cercetarea arheologică în Dacia*, Sargetia 4 (40), p. 377–392.

Bodó 2002 — Bodó, S., *Gondolatok a magyar múzeumok kétszáz éves „születésnapjára”*, în Maczó, P. (Szerk.), *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*, Budapest, 6–9.

Bodor 1995 — Bodor, A., *Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig,* ErdMúz 57, 3–4, p. 56–81.

Boia 2005 — Boia, L., *Două secole de mitologie naţională,* Bucureşti.

Bóna 1988 — *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*, în Köpeczi, B. (főszerk.), *Erdély története,* Budapest, vol. I, p. 194–237.

Brather 2004 — Brather, S., *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlage und Alternativen*, Berlin – New York.

Brown 2002 — Brown, Chr., *State and nation in nineteenth century international political theory,* în Brown, Chr., Nardin, T., Renger, N. (eds.), *International relations in political thougth: texts from the ancient Greeks to the First World War,* Cambridge, p. 457–469.

Buday 1936 — Buday, Á., *Erdély földjének római kora,* în Asztalos, M., *A történeti Erdély,* Budapest, p. 127–147.

Buzinkay 2008 — Buzinkay, G., *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*, Budapest.

Buzogány 2006 — Buzogány, D., *Harc a tiszta evangéliumért*, Kolozsvár/Cluj-Napoca.

Deák 2000 — Deák, Á., *„Nemzeti egyenjogúsítás." Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860,* Budapest.

Csíky 2004 — Csíky, G., *A magyar földtan történetének első évtizedei (XVIII. század vége – XIX. Század eleje)*, http://mek.oszk.hu/05100/05181/pdf/Csiky_Magyar_foldtan_elso_evtized.pdf

Egyed 2001 — Egyed, Á., *Wesselényi Miklós – más megközelítésben*, Helikon 3, p. 327.

E. P. 2006 — E., P., *Idősb Herepey Károly (1817—1906)*, ErdMúz 23, 5, p. 404–405.

Fejtő 1988 — Fejtő, F., *Réquiem pour un Empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie,* Paris.

Finály 1907 — Finály, G., *Limes-Tanulmányok,* ArchÉrt 27, p. 172–175.

Fraknói 1891 — Fraknói, V., *Rómer Flóris emlékezete (1815–1889)*, Századok 25, p. 177–199.

Fülep 1968 — Fülep, F., *A százéves Archaeologiai Értesítő*, ArchÉrt 95, 1, p. 3–5.

Gaal 2001 — Gaal, Gy., *A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*, Kolozsvár. http://mek.oszk.hu/01800/01864/01864.htm

Gáll 2010a — Gáll, E., *Precursorii arheologiei profesioniste din Transilvania: biografia lui Gábor Téglás (1848–1916),* în Barnea, Al. (coord.), *Primul secol de arheologie în România,* Bucureşti, p. 89–103.

Gáll 2010b — Gáll, E., *Márton Roska (1880–1961) şi cercetarea arheologică a secolelor X–XI*, SCIVA 61, 3–4, p. 281–306.

Gergely 1977 — Gergely, A., *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*, Budapest.

Gratz 1934 — Gratz, G., *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918, I–II*, Budapest.

Gudor 2008 — Gudor, K.B., *Istoricul Bot Péter*, Cluj-Napoca.

György 1939 — György, L. (szerk.), *Az „Erdélyi Múzeum" története 1874–1937*, ETF 105.

Hampel 1880 — Hampel J., *Hazai archaeológiánk jelene és jövője*, ArchÉrt 14, p. 261–267.

Herepey 1897 — Herepey, K., *Skytha leletek*. ArchÉrt 17, p. 325–330.

Hüsen 1992 — Hüsen, C.M., *Grabungen und Forschungen der letzten 40 Jahre im obergermanischen und rätischen Limesgebiet*, în Hüsen, C. M., Der römische Limes in Deutschland: 100 Jahre Reichs-Limes Kommission, Stuttgart, p. 33–70.

Jakó 1992 — Jakó, Zs., *Másfél évszázad az erdélyi honismeret szolgálatában,* ErdMúz 54, 1–4, p. 150–155.

Jancsó 1955 — Jancsó, E., *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai,* Bukarest/București.

Jones 1997 — Jones, S., *The Archaelogy of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, Londra.

Juhász 1940 — Juhász, I., *A reformáció az erdélyi románok között,* Budapest.

Kalla 2003 — Kalla, G., *Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd University, Budapest. Archaeological education and research at the universities,* în Visy, Z. (ed.), *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, p. 421–423.

Kántor 1930 — Kántor, L., *Adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület magyar jellegéhez*, ErdMúz 35, p. 109–112.

Kisléghi Nagy 2010 — Kisléghi Nagy, Gy., *Archaeológiai Napló,* Szeged–Temesvár.

Kiss 2006 — Kiss, J., *Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye/Gábor Döbrentei and the cause of the Hungarian language),* Magyar Nyelvőr 8/1, p. 8–13.

Korek 1988 — Korek, J., *A múzeológia alapjai*, Budapest.

Kónya 1994 — Kónya, S., *„... MAGYAR AKADÉMIA ÁLLÍTASSÉK FEL...” Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990,* Budapest.

Langó 2007 — Langó, P., *Amit elrejt a föld. A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*, Budapest.

László 1992 — László, A., *Torma Zsófia és régészetünk kezdetei*, A Hét 16, p. 8.

Lukács 1879a — Lukács, B., *A botesi pogány temetkező*, ArchÉrt 13, 1, p. 14–19.

Lukács 1879b — Lukács, B., *A botesi és korábiai római bányagyarmat,* ArchÉrt 13, 9, p. 350–355.

Lukacs 2013 — J. Lukacs, J., *Hozzászólások a legújabb kori magyar történelemhez*.

Lukinich 1902 — Lukinich, I., *Hunyadvármegye története. Kiadja a vármegye közönsége. I. kötet. Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig. írták : dr. gróf Kuun Géza, dr. Torma Zsófia és Téglás Gábor.* Budapest, Athenaeum, 1902. 8. XX. + 256. 1.). ErdMúz 19, 7, p. 352–354.

Marosi 2002 — Marosi, ... *Az elefántcsont torony. Egyetemes művészet a nemzet szolgálatában,* în Mikó, Á. (szerk.), *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei,* Budapest, p. 13–15.

Mazsu 1997a — Mazsu, J., *A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában,* în Kövér, Gy., *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig (Szöveggyűjtemény),* Budapest, vol. II, p. 36–50.

Mazsu 1997b	Mazsu, J., *A magyarországi tisztviselő-értelmiségi retag társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában, ,* în Kövér, Gy., *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig (Szöveggyűjtemény),* Budapest, vol. II, p. 426–434.
Michaelis 1906	Michaelis, A., *Die archäologische Entdeckungen des neuerzehnten Jahrhundert*, Leipzig.
Miskolczy 1988	Miskolczy, A., *Nemzeti mozgalmak, társadalmi és politikai reformtörekvések,* în Köpeczi, B. (főszerk.), *Erdély története,* Budapest, vol. III, p. 1263–1280.
Miskolczy 2005	Miskolczy, A., *Románok a történeti Magyarországon,* Budapest.
Mitu 1997	Mitu, S., *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, Bucureşti.
Negruzzi 1937	Negruzzi, C., *Păcatele tinereţelor,* Craiova.
Niculescu 1997	Niculescu, Gh. A., *Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici şi arheologi. Pericolele argumentaţiei mixte,* în Ciho, M., Nistor, V., Zaharia, D. (eds.), *In honorem emeritae Ligiae Bârzu. Timpul istoriei I,* Bucureşti, p. 63–69.
Orosz 1915	Orosz, E., *Téglás István emlékezete*, Kolozsvár/Cluj-Napoca.
Oroszlán 1969	Oroszlán, Z., *Száz éves az Archaeologiai Értesítő.* DissArch (Régészeti Dolgozatok) 10, p. 7–13.
Papp 2006	Papp, J., *Rómer Flóris (1818–1889),* Enigma 13, p. 73–90.
Paulovics 1944	Paulovics, I., *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése,* Kolozsvár/Cluj(-Napoca).
Pokoly 1904	Pokoly, J., *Az erdélyi református egyház története*, Budapest, vol. I–V.
Pósta 1905	Pósta B., *Archaeologische Studien auf russischem Boden/Régészeti tanulmányok az Oroszföldön*, Budapest – Leipzig.
Prohászka 2010	Prohászka, P., *Der Fund von Bivolari/Bivola. Die Beigaben eines in Vergessenheit geratenen hunnenzeitlichen Fundes im Spiegel der Zeichnung von Géza Nagy*, în Măgureanu, A., Gáll, E. (eds.), *Între stepă şi imperiu/*Zwischen der Steppe und dem Reich/*Between the Steppe and the Empire. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu/*Archäologische Studien für Radu Harhoiu zum 65. Geburtstag/*Archaeological Studies in honour of Radu Harhoiu at 65th Anniversary,* Bucureşti, p. 111–118.
Rajka 1937	Rajka, L., *A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály története. 1860–1934*, în György, L., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934,* Cluj–Kolozsvár, p. 3–36.
Renfrew 1973	Renfrew, A.C., *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*, London.
Rómer 1871	Rómer, F., *Sarkantyú és kengyelvas*, ArchÉrt 4, p. 167–169.
Roska 1941	Roska, M., *A Torma Zsófia-Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában*, Kolozsvár/Cluj-Napoca.
Roska 1942	Roska, M., *Erdély régészeti repertoriuma. I. Őskor*, Kolozsvár/ Cluj-Napoca.
Rusu 2005	Rusu, A.A., *Castelarea carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca.
Sófalvi 2005	Sófalvi, A., *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*, Székelyudvarhely.
Sófalvi 2008	Sófalvi, A., *Telekfalvi védbarlangok*, Örökségünk 2, 2, p. 4–5.
Sófalvi 2009	Sófalvi, A., *Kustaly vára*, Castrum 9, 1, p. 5–30.
Sófalvi 2010	Sófalvi, A., *Mítosz és valóság. A székelyudvarhelyi Budvár,* Várak, Kastélyok, Templomok 6/5, p. 8–10.

Sófalvi 2012	Sófalvi, A., *A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és más védelmi objektumok udvarhelyszék településtörténetében*, Lucrare de doctorat, Universitatea de Ştiinţă Eötvös Lóránd, Budapest, vol. I.
Somogyi 2007	Somogyi, É., *A dualizmus államrendszere,* în Gerő, A. (szerk.), *A Monarchia kora – ma*, Budapest, p. 109–122.
Spânu 2012	Spânu, D., *Tezaurele dacice. Creaţia în metale preţioase din Dacia preromană*, Bucureşti.
Strobel 1998	Strobel, K., *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale istoriei spaţiului Dunării de Jos,* SCIVA 49, 1, p. 61–95.
Şuiaga 2010	Şuiaga, V., *Monografia Devei*, Deva.
Szabad 1977	Szabad, Gy., *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*, Budapest.
Szabadváry 1997	Szabadváry, F., în Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (Hrsg.), *Neue Deutsche Biographie.* http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00016336/images/index.html?id=00016336&nativeno=372.
Szabó T. 1942	Szabó T., A., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*, Kolozsvár/Cluj-Napoca.
Szekfű 1934	Szekfű, Gy., *Három nemzedék és ami utána következik,* Budapest.
Szinnyei 1897	Szinnyei, V., *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, vol. I. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10553.htm.
Szinnyei 1906	*Magyar írók élete és munkái*, Budapest, vol. II. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10553.htm
Szinnyei 1914	*Magyar írók élete és munkái*, Budapest, vol. III. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10553.htm
Szekfű 1934	Szekfű, Gy., *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest.
Téglás 1902	Téglás, G., *A Monographia előzményei*, în Téglás, G. (szerk.), *Hunyadvármegye monographiája*, Budapest, VII–XX.
Torma 1888	Torma, K., *Repertórium Dacia régiség- és felirattani irodalmához.* Történettudományi Értekezések IX/2, Budapest.
Trigger 1990[2]	Trigger, B., *A History of Archaeological Thought*, Cambridge.
Trócsányi 1970	Trócsányi, Zs., *Wesselényi Miklós és világa*, Budapest.
Ţentea 2010	Ţentea, O., *Balnea în Dacia – câteva comentarii*, în Pop, H.– Bejinariu, I.– Băcueţ-Crişan, S – Băcueţ-Crişan, D. (eds.), *Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de arheologie şi antropologie istorică/Local and regional cultural identities in European context. Archaeology and historical anthropology*, Cluj-Napoca, p. 455–458.
Vékony 2003	Vékony, G., *The history of archaeological fieldwork in Hungary,* în Visy, Z. (ed.), *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, p. 15–22
Veress 1983	Veress, D., *Wesselényi Miklós*, Budapest.
Vincent 2002	Vincent, A., *Nationalism and Particularity*, Cambridge.
Vincze 2005	Vincze, Z., *Roska Márton, a kolozsvári régészeti iskola megalapítója,* Honismeret 33/5, p. 7–16.
Vişenoiu 2010	Vişenoiu, B., *Vasile Pârvan sau de la Episteme la Philosophia (1882–1927)*, în Barnea, Al. (coord.), *Primul secol de arheologie în România,* Bucureşti, p. 112–124.

Visy 2009	Visy, Zs., *Régészeti kutatások Dacia Superior keleti határán,* în Körösfői, Zs. (szerk.), *Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén*, Székelykeresztúr, p. 107–116.
Wollman 1982	Wollman, V., *Johann Michael Ackner (1782–1862). Leben und Werk*, Cluj-Napoca.
Wollman 1983	Wollman, V., *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*, Bucureşti.
Wollman 1996	Wollman, V., *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană/Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien,* Biblioteca Musei Napocensis XIII, Cluj-Napoca/Klausenburg.
Zoványi 2004	Zoványi, J., *A magyar protestantizmus története 1895-ig*, Gödöllő, vol. I.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Gábor Téglás (probably in the 70-80's of the 19th century)

Fig. 2. Gábor Téglás (probably in the 80-90's of the 19th century, after 1883)

Fig. 3. Gábor Téglás in 1896

Fig. 4. Metal plaques, unknown archaeological site, from the National Museum of Antiquities in Bucharest (1) and from Hungarian National Museum in Calma (2) (according to Téglás 1909 – no. 309 in the reference list of G. Téglás –, p. 20, fig. 26)

Fig. 5. The number of studies after the chronological landmarks in the life of Gábor Téglás

Fig. 6. The number of studies concerning prehistoric age, based on the biographical landmarks of Gábor Téglás

Fig. 7. a–c. The number of studies concerning prehistoric age written by Gábor Téglás.

Fig. 8. a–c. The amount and the systematization of the studies concerning roman age written by Gábor Téglás

Fig. 9. Bronze mirrors from Ghindari/Makkfalva, Jacu/Oláhzsákod and Păuca/Pókafalva (according to Téglás 1913 – no. 338 in the reference list of G. Téglás –, p. 319–321, fig. 1–3)

Fig. 10. The list of Dacian treasures, elaborated by Téglás in 1911 and it's comparison with the romanian archaeological literature

Fig. 11. The cup from Cerbăl, belived to be lost, in Hungarian National Museum (according to Téglás 1911 – no. 322 in the reference list of G. Téglás –, fig. 7)

Fig. 12. Statues representing miners from Baia de Criş (according to Téglás 1908 – no. 297 in the reference list of G. Téglás –, fig. 2)

Fig. 13. Cremation graves from Corabia (according to Téglás 1890 – no. 125 in the reference list of G. Téglás –, fig. 3–6)

Fig. 14. The plan of the alleged Roman camp *(castrum)* and Roman bath from Odorheiu Secuiesc (according to Téglás 1897 – no. 194 in the reference list of G. Téglás –, p. 259, 263).

ANEXĂ: LISTA BIBLIOGRAFICĂ A LUI GÁBOR TÉGLÁS[267]

1. *Torma Zsófia, kőkorszakbeli telepek felfedezője* (*Zsófia Torma, descoperitoarea aşezărilor neolitice*), FővLap, 1876, nr. 194 (pop.).
2. *Hunyadból. Tordos, Nándorválya s ennek hármas tagja* (*Din Hunedoara. Turdaş, Valea Nandrului şi cele trei părţi al acesteia*), PN, 1876, aug. 4, 6 (pop.).
3. *A kőkorszaki ember nyomai Hunyad megyében* (*Urmele omului preistoric descoperite în comitatul Hunedoara*), DMKÁFTÉ, 1876/1877, p. 1–31.
4. *Az őskori ember telepei Déva legközelebbi környékén* (*Aşezările omului preistoric din împrejurimile Devei*), TtKözl, 1880, p. 123.
5. *A Nándori barlang-csoport Hunyad megyében* (*Grupul de peşteri din comitatul Hunedoara*), TtKözl, 1880, p. 303–315.
6. *A bécsi cs. akad. állandó ősrégészeti bizottságának munkálatai 1880-ról/Bericht der prähistorischen Commision der mathem.-nathurw. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften über die Arbeiten im Jahre 1880*, ArchÉrt 1, 1881, p. 326–328 (rap.).
7. *A petákvölgyi őstelepek s a nándori barlangcsoport* (*Aşezări preistorice din Valea Petacului şi grupul de peşteri de pe Valea Nandru*), ArchÉrt 2, 1882, p. 101–112.
8. Wurmband Gundaker, *Über die Anwesenheit des Menschen zur Zeit der Lössbildung*, Wien, 1882, în ArchÉrt 2, 1882, p. 310–314 (rec.).
9. *A tordosi őstelep* (*Aşezarea preistorică de la Turdaş*), ArchÉrt 2, 1882, p. 285–296.
10. *Az aggteleki barlang ősembertani jelentősége* (*Importanţa pentru antropologie a omului preistoric din peştera de la Aggtelek*), BSz 29, 1882, p. 39–53.
11. *Die Nandorer Höhlen-Gruppe bei Vajda Hunyad in Siebenbürgen*, MAG, 1882, p. 161.
12. *Római bányászat Boiczán és Rudán* (*Mineritul roman de la Băiţa şi Ruda*), HTRTÉ 2, 1882–1883, p. 77–79.
13. *Jelentése kirándulásáról* (*Raport privind excursia sa*), HTRTÉ 2, 1882–1883, p. 92–98.
14. *Bányásszobrok a római hódoltságból* (*Statui de mineri din epoca romană*), MTAÉ, 1883, p. 53.
15. *A godinesdi neolithkori barlangtelep Hunyadmenyében* (*Aşezarea de peşteră din epoca neolitică de la Godineşti*), în *Pulszky-album*, Budapest, 1884, p. 23–25.
16. *Neue Inschriften aus Dakien* (în colaborare cu Pál Király), AEM 7, 1884, p. 52–55.
17. *A rómaiak aranybányászata Bojczán és Rudán (Hunyadm.-ben)* (*Mineritul aurului în epoca romană la Băiţa şi Ruda [comitatul Hunedoara]*), ArchÉrt 3, 1884, p. 142–147.
18. *Epigraphiai curiosum Várhelyről* (*O curiozitate epigrafică de la Várhely*), ArchÉrt 3, 1884, p. 147–149.
19. *Urnatemetők és őstelepek Krajnában* (*Necropole în urnă şi aşezări preistorice în Crajna*), în ArchÉrt 3, 1884, p. 193–200 (rec.).
20. *Neolithische Höhlen-funde in Siebenbürgen*, Ausland 3, 1884 (pop.).
21. *A trójai ásatások ősembertani jelentősége* (*Importanţa săpăturii de la Troia din punctul de vedere al antropologiei omului preistoric*), BSz 38, 1884, p. 179–200, p. 349–367.
22. *A Boli hegy Petrozsény mellett, mint őskori erősség* (*Aşezarea întărită din epoca preistorică de la Muntele Boli*), HTRTÉ 3, 1883–1884, p. 27–32.
23. *Kirándulás a rómaiak bukovai márványbájához* (*Excursie la mina romană de marmură de la Bucova*), HTRTÉ 3, 1883–1884, p. 48–50.
24. *Praehistorikus adatok Dévából* (*Date preistorice de la Deva*), HTRTÉ 3, 1883–1884, p. 58–59.
25. *Adatok Hunyad megye prehistorikus térképéhez* (*Contribuţii la harta preistorică a comitatului Hunedoara*), HTRTÉ 3, 1883–1884, p. 59–60.

[267] Având în vedere dimensiunile operei publicistice a lui Gábor Téglás, nu putem pretinde că această listă este exhaustivă. Au fost traduse în limba română titlurile contribuţiilor apărute în limba maghiară şi au fost marcate rapoartele (*rap.*), recenziile şi notele bibliografice (*rec.*), lucrările de popularizare (*pop.*) şi necrologurile (*nec.*).

26. *Újabb adatok Dácia helyrajzához a Sztrigy völgyéből* (*Noi date privind topografia istorică a Daciei din valea Streiului*), HTRTÉ 3, 1883–1884, p. 65–67.
27. *Jelentése kirándulásáról* (*Raport privind excursia sa*), HTRTÉ 3, 1883–1884, p. 92–98.
28. *Újabb adatok Dáciának megyénkbeli helyrajzáh*oz (*Noi date privind topografia Daciei din comitatul nostru*), Hunyad, 1884, nr. 29 (pop.).
29. *A karácsonyfalvai barlang őstörténelmi leletei Hunyad megyében* (*Descoperirile preistorice din peştera de la Karácsonyfalva/Crăciuneşti din comitatul Hunedoara*), MathTtdÉrt, 1883–1884, p.199–203.
30. *A karácsonyfalvai barlang őstörténelmi leletei Hunyad megyében* (*Descoperirile preistorice din peştera de la Karácsonyfalva/Crăciuneşti din comitatul Hunedoara*), TtKözl, 1884, p. 183.
31. *Az erdőfalvi barlangok és szomszédos sziklák ősembertani leletei, tekintettel az Erdélyi Érchegység déli részén a történelemelőtti korból kimutatható átjárókra* (*Descoperirile preistorice din peşterile de la Ardeu şi de pe stâncile înconjurătoare, cu privire la trecătorile preistorice din sudul Munţilor Apuseni*), TtKözl, 1884, p. 519–525.
32. *Inschriften aus dem Strelthal*, AEM 8, 1885, p. 237–245.
33. *Bányászszobrok a dáciai aranyvidékről* (*Statuete de mineri din regiunea auriferă a Daciei*), ArchÉrt 5, 1885, p. 16–20.
34. *Az erdőfalvi barlangok és szomszédos sziklák őstörténelmi leletei* (*Descoperirile preistorice din peşterile din Ardeu şi de pe stâncile înconjurătoare*), ArchÉrt 5, 1885, p. 299–307.
35. *A bécsi akadémia őstörténeti bizottságának hetedik jelentése* (*Al şaptelea raport al comisiei preistorice de la Viena*), ArchÉrt 5, 1885, p. 255–259 (rap.).
36. *Die neuesten Gräberfunde von Watsch und St.-Margarethen in Krain und der Kulturkreis der Hallstädter Periode. Denkschriften der mathematischen und naturwissenschaftlichen Classe der Kais. Akademie de Wissenschaften. XLVIII*, Wien, 1883, în ArchÉrt 5, 1885, p. 397–400 (rec.).
37. *Lipp Vilmos, A keszthely-dobogói sírmező (Necropola de la Keszthely-Dobogó)*, ÉTTK XI/8. Budapest, 1884, în BSz 44, 1885, p. 462–466 (rec.).
38. *A Közép Marosvölgy barlang-telepei* (*Aşezările-peşteri de pe valea Mureşului mijlociu*), FöldrKözl, 1885, p. 189–208.
39. *Bergbaudenkmäler aus Dacien*, MAG 1885, p. 34.
40. *Egy új csontbarlang Toroczkó vidékén, a bedellői határban* (*O nouă peşteră cu schelete din regiunea Toroczkó/Râmetea, la graniţă cu Bedellő/Izvoarele*), MathTtdKözl 18, 1885, p. 54–65.
41. *A boiczai barlangok és azok őstörténelmi jelentősége* (*Peşterile de la Boicza/Băiţa şi importanţa lor preistorică*), MTAÉ, 1885, p. 47–49.
42. *A boiczai barlangok és azok őstörténelmi jelentősége* (*Peşterile de la Boicza/Băiţa şi importanţa lor preistorică*), MathTtdÉrt, 1884–1885, p. 140–145.
43. *Őskori bányász-szobrok* (*Statuetele de mineri preistorici*), OV, 1885, nr. 10 (pop.).
44. *A boiczai barlangok és azok őstörténelmi jelentősége* (*Peşterile de la Boicza/Băiţa şi importanţa lor preistorică*), TtKözl, 1885, p. 265–266.
45. *A Közép Marosvölgy barlang-telepei* (*Aşezările-peşteri de pe valea Mureşului mijlociu*), MOTM, 1885, p. 246–250.
46. *A barlangi ember egyik tanyája Hunyadmegyében* (*Sălaşul unui om preistoric din comitatul Hunedoara*), Nemzet, 1885, nr. 134 (pop.).
47. *Jelentése a régi bányászat érdekében tett kutatásairól* (*Raportul referitor la cercetările efectuate privind mineritul antic*), TRÉ, 1879–1885, p. 75–76.
48. *A római bányászat Erdélyben* (*Mineritul roman din Transilvania*), TRÉ, 1879–1885, p. 132–143.
49. *Történelemelőtti ólomipar és ólombányászat Karinthiában* (*Industria şi mineritul plumbului în preistoria Karinthiei*), TtKözl, 1885, p. 129–131.
50. *Egy új csontbarlang Hunyad megyében* (*O nouă peşteră cu schelete din comitatul Hunedoara*), Hunyad, 1886, nr. 51 (pop.).
51. *Újabb adalékok Dácia helyrajzához* (*Noi date privind topografia Daciei*), HTRTÉ 4, 1885–1886, p. 25–28.

52. *A Maros jobbparti barlangok rövid ismertetése* (*Scurtă prezentare a peşterilor de pe malul drept al Mureşului*), HTRTÉ 4, 1885–1886, p. 95–99.
53. *Egy új csontbarlang a Déli Kárpátok szegélyzetében* (*O nouă peşteră cu schelete din marginea Carpaţilor sudici*), Nemzet, 1886, nr. 229 (pop.).
54. *A római bányászat Erdélyben* (*Mineritul roman din Transilvania*), ORETÉ, 1879–1885, p. 132–143.
55. *Neue Inschriften aus Dacien*, AEM 10, 1886, p. 234–239.
56. *A pótsági bronzleletről (Aranyos m.). Két képes táblával* (*Descoperirile de bronz de la Pótság [c. Aranyos*]; cu două planşe ilustrative), ArchÉrt 6, 1886, p. 148–151.
57. *A jánosfalvi római kőbánya és annak három jelképe Udvarhely megyében. Két ábrával* (*Cariera de piatră de la Jánosfalva/Ioneşti şi cele trei simboluri ale sale în comitatul Odorheiului*; cu două figuri), ArchÉrt 6, 1886, p. 255–259.
58. *Orvosok és természetvizsgálók buziási nagy gyűlése* (*Şedinţa plenară a medicilor şi specialiştilor ştiinţelor naturii de la Buziaş*), ArchÉrt 6, 1886, p. 378 (rap.).
59. *A hunyadmegyei Tört. és Rég. Társulat közgyűlése* (*Adunarea generală a Asociaţiei Istorice şi Arheologice din comitatul Hunedoara*), ArchÉrt 6, 1886, p. 379 (rap.).
60. *Praehistoricus arany-, vas- és kőbányászati eszközök Daciában* (*Unelte preistorice privind mineritul de aur, fier şi piatră de pe teritoriul Daciei*), ArchKözl 9, 1886, p. 106–121.
61. *Kirándulás a rómaiak bukovai márványbányájához* (*Călătorie la mina romană de la Bucova*), HTRTÉ, 1886, p. 48–50.
62. *Egy új csontbarlang a hunyadmegyei Petrosz falu határán* (*O nouă peşteră cu schelete în zona satului Petrosz/Petros*), MTAÉ, 1886, p. 74–76.
63. *A Közép Marosvölgy őstörténelmi nevezetességű barlangjai* (*Peşterile din zona Mureşului mijlociu şi semnificaţia lor în epoca preistorică*), Orvos-természettudományi Értesítő 11, 1886, p. 187–210.
64. *Függelék (Király Pál: A sarmisegetusai Mithraeum c. közleményéhez*) (*Apendice la lucrarea lui Pál Király: Mithraeum-ul de la Sarmizegetusa*), ArchKözl 15, 1887, p. 129.
65. *Praehistorikus czinoberbánya-nyomok Szerbiában (Urmele unei mine de cinabru din Serbia*), ArchÉrt 7, 1887, p. 92 (rap.).
66. *Praehistorikus vas-olvasztó Besenyőn (Háromszékm.) Képes táblával* (*Cuptor de fier preistoric de la Besenyő/Pădureni*; cu planşă), ArchÉrt 7, 1887, p. 153–157.
67. *A manikovai barlang csontkészítményei* (*Uneltele de os din peştera de la Manikova*), ArchÉrt 7, 1887, p. 189–190 (rap.).
68. Dr. Much, *Die Kupferzeit in Europe*, în ArchÉrt 7, 1887, p. 66–68 (rec.).
69. Beck. *Die Geschichte des Eisens*, în ArchÉrt 7, 1887, p. 274–275 (rec.).
70. H. Blümmer. *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen un Römern*, în ArchÉrt 7, 1887, p. 363–366 (rec.).
71. *A noricumi vas hazájában* (*În patria fierului din Noricum*), BSz 50, 1887, p. 463–470.
72. *Az őskori ember telepei Déva legközelebbi környékén* (*Aşezările omului preistoric din zonele cele mai apropiate de Deva*), DMKÁFTÉ, 1886–1887.
73. *Őskori nemesfémbányászatunk némely adalékai* (*Câteva contribuţii la mineritul metalelor preţioase din epoca preistorică*), ErdMúz 7, 1887, p. 116–152.
74. *Az ispánlaki nagy bronzlelet* (*Marele tezaur de bronz de la Şpălnaca*), ErdMúz 7, 1887, p. 331–334.
75. *A háromszéki aranykincs* (*Tezaurul de aur din Trei Scaune*), ErdMúz 7, 1887, p. 347–357.
76. *A Gyógyvölgy és annak sziklaszorosai Hunyadmegyében* (*Valea Geoagiului şi strâmtorile sale din comitatul Hunedoara*), FöldrKözl 15, 1887, p. 401–418.
77. *A bedellői és petroszi csontbarlangok* (*Peşterile cu schelete de la Bedellő/Izvoarele şi Petrosz/Petros*), FöldrKözl 15, 1887, p. 568–576.
78. *A római márványbányászat Dáciában* (*Mineritul marmurei în Dacia*), FővLap, 1887, nr. 81 (pop.).
79. *Az őskori bányászat eszköztárából* (*Instrumentele mineritului preistoric*), FővLap, 1887, nr. 155 (pop.).
80. *Jánosfalvai régiségek* (*Antichităţile de la Ioneşti*), FővLap, 1887, nr. 185 (pop.).

81. *A barlangi ember otthona* (*Casa omului din peşteră*), FővLap, 1887, nr. 243 (pop.).
82. *A magyarországi rézkorszak analógiája Svájczban* (*Analogia din Elveţia a epocii cuprului din Ungaria*), Kolozsvár/Cluj, 1887, nr. 74 (pop.).
83. *A derzsi sírkő* (*Monumentul funerar de la Székelyderzs/Dârjiu*), Kolozsvár/Cluj, 1887, nr. 160 (pop.).
84. *Az Erdélyi-medence őstörténelméhez* (*Contribuţii la preistoria Bazinului Transilvaniei*), OTTÉ 12, 1887, p. 55–87, 181–204, 299–312.
85. *Résumé sur les sites préhistoriques du plateau transylvanien*, OTTÉ 12, 1887, p. 349–352.
86. *Hol gyártották Dacia őslakói kézi malomköveiket?* (*Unde au produs locuitorii preistorici ai Daciei pietre pentru morărit?*), ArchÉrt 8, 1888, p. 91.
87. *Őskori sculptura a tordai hasadékból* (*Sculptură preistorică de la Cheile Turzii*). Egy ábrával, ArchÉrt 8, 1888, p. 92.
88. *Smirgel véső a csáklyai telepről* (*Daltă şmirghel din aşezarea de la Csáklya/Cetea*), ArchÉrt 8, 1888, p. 92–93.
89. *Rézkori tárgyak az erdélyi-medencze területéről* (*Piese de cupru de pe teritoriul Bazinului Transilvaniei*), ArchÉrt 8, 1888, p. 116–125.
90. *Római lámpa a Bodza szoros torkolatától Nagyborosnyóról* (*O lampă romană de la Nagyborosnyó/Boroşneu Mare, din zona strâmtorii Bodza/Buzău),* ArchÉrt 8, 1888, p. 183–184.
91. *A krasznai aranyrudak* (*Lingourile de aur de la Crasna*), ArchÉrt 8, 1888, p. 184.
92. *Római sisak Székelykocsárdról* (*Casca militară romană de la Székelykocsárd/Războieni*), ArchÉrt 8, 1888, p. 184–185.
93. *Pókafalvi bronztükör* (*Oglinda de bronz de la Pókafalva*), ArchÉrt 8, 1888, p. 185–186.
94. *Kőbuzogányokról az erdélyi-medencze területén. Két képes táblával* (*Buzdugane de piatră din Bazinul Transilvaniei*; cu două planşe ilustrative), ArchÉrt 8, 1888, p. 417–421.
95. *Neue Höhle aus dem Siebenbürgische Erzgebirge*, Ausland, 1888, nr. 22 (pop.).
96. *Király Pál, A sarmisegetusai Mithraeum*, Budapest 1886 (*Király Pál, Mithraeum-ul de la Sarmizegetusa*, în BSz 53, 1888, p. 464–471 (rec.).
97. *Adalékok Dacia felirattanához* (*Contribuţii la studiul inscripţiilor din Dacia*), ErdMúz 8, 1888, p. 56–69, 237–257.
98. *Ampelum, mint Dacia aranybányászatának központja* (*Ampelum, centrul mineritului aurului din Dacia*), ErdMúz 8, 1888, p. 295–314.
99. *A régi aranyáldás idejéből (Régészeti tárcza*) (*Din vremea binecuvântării cu aur) (partea arheologică*), FővLap, 1888, nr. 95 (pop.).
100. *Régi arany karikákról* (*Despre inelele de aur vechi*), FővLap, 1888, nr. 177 (pop.).
101. *Hunyad megye barbár fémleletei* (*Descoperirile de metal aparţinând barbarilor din comitatul Hunedoara*), HTRTÉ 5, 1887–1888, p. 51–64.
102. *A krasznai aranykincs az irodalomban* (*Tezaurul de aur de la Kraszna/Crasna în literatură*), Kolozsvár/Cluj, 1888, nr. 52 (pop.).
103. *A kisbányai (boiczai) sziklaszoros és barlangjai Hunyad megyében*/ (*Strâmtoarea şi peşterile de la Kisbányai (Boicza)/Băiţa din comitatul Hunedoara*), Magyar Salon, 1888, p. 520–522 (pop.).
104. *Ujabb kő- és bronzkori leletek az erdélyi medencze területéről. (Jelentés az erd. Muz-Egyl. Megbízásában 1887 nyarán tett erdélyi körútjának őstörténelmi eredményeiről*) (*Neuere funde aus dem Stein- und Bronze-zeiltalter im gebiete des Siebenbürgischen Beckens*), OTTÉ 13, 1888, p. 67–74, 136.
105. *Praehistorische Gold- und Steingrubbenwerkzeuge aus Dacien*, ÖZBH 36, 1888, p. 1–3.
106. *Római márványbánya a Bisztravölgyben, Bukova hunyadmegyei falu határában*/Römischer Marmorbruch im Bisztrathale, ArchKözl 14, 1889, p. 123–136.
107. *Hátszegvidéki aranyleletekről* (*Despre antichităţile de aur din zona Haţegului*), ArchÉrt 9, 1889, p. 59–62.
108. *Őskori buvárlatok a Lajtán túl* (*Cercetări preistorice de dincolo de Leitha/Lajta*), în ArchÉrt 9, 1889, p. 276–278 (rec.).

109. *Római kőbányászat a tordai hasadék keleti torkolata felett (Mineritul pietrei în epoca romană dincolo de defileul estic de la Cheile Turzii*, ArchÉrt 9, 1889, p. 289–295.
110. *Római kőbánya a dévai Bezsán nevű hegyen. Négy képes táblával* (*Cariera romană de piatră de pe muntele Bejan/Bezsán din Deva*); cu patru planşe ilustrative, ArchÉrt 9, 1889, p. 390–395.
111. *Zwei neue Knochenhöhlen aus Siebenbürgen*, Ausland, 1889, nr. 19 (pop.).
112. *Újabb feliratok az erdélyi aranyvidékről* (*Noi inscripţii din regiunea auriferă a Transilvaniei*), ErdMúz 9, 1889, p. 180–184.
113. *Újabb adalékok Dacia felirattanához* (*Noi contribuţii la studiul inscripţiilor din Dacia*), ErdMúz 9, 1889, p. 357–367 (în colaborare cu Pál Király).
114. *Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról* (*Studii privind mineritul aurului în epoca romană*), ÉTTK 14, 1889.
115. *Római márványbánya a Bisztravölgyben, Bukova hunyadmegyei falu határában*/Römischer Marmorbruch im Bisztrathale, FöldtKözl 17, 1889, 154–160, p. 209–222.
116. *A Peutinger-tábla egyik dáciai állomásának, Blandianának meghatározása* (*Definirea unei staţiuni, Blandiana, pe Tabula Peutingeriana*), FöldrKözl 17, 1889, p. 449–454.
117. *Az apahidai kincslelet* (*Tezaurul de la Apahida*), FővLap, 1889, nr. 208 (pop.).
118. *Nemesfém bányászatunk* (*Mineritul nostru de metale preţioase*), Századok 23, 1889, p. 385–391.
119. *Hunyadmegyének a törökvilágban szerepelt barlangerődítményei* (*Fortificaţiile din peşteri din perioada turcească din comitatul Hunedoara*), Századok 23, 1889, p. 19–29.
120. *Beiträge zum Goldbergbau des vorrrömischen Dacien*, Ungarische Revue, 1889, p. 260–266, 323–334.
121. *Neue Inschriften aus Dakien*, AEM 13, 1890, p. 192–199.
122. *Die Lage von Blandiana*, AEM 13, 1890, p. 199–200.
123. *Jupiter és Junó szoborcsoportról* (*Despre statuile zeilor Jupiter şi Juno*), ArchÉrt 10, 1890, 360–362.
124. *Őskori aranyékszer Várhelyről (Sarmisegethusa*) (*O piesă de aur preistorică de la Várhely/Grădiştea [Sarmizegetusa]),* ArchÉrt 10, 1890, p. 446.
125. *Korábia római bányászata és kettős síremléke Zalatna közelében* (*Mineritul roman de la Corabia şi cele două necropole din zona Zlatnei*), Magyar Tudományos Akadémia kiadványa, Budapest, 1890.
126. *A rómaiak bányaadmistratioja Dáciában* (*Administraţia minelor romane din Dacia*), BKL 23, 1890, p. 92–94, 99–101, 110–111.
127. *Julius Alexander, állami vállalkozó Daciában* (*Julius Alexander, întreprinzător al statului în Dacia*), ErdMúz 10, 1890, p. 92–93.
128. *Újabb adalékok Dacia felirattanához* (*Noi contribuţii la studiul inscripţiilor din Dacia*), ErdMúz 10, 1890, p. 388–390.
129. *A rómaiak aranybányászatának őrvidéke Dáciában* (*Zonă de graniţă a mineritului roman în Dacia*), FöldrKözl 18, 1890, p. 326–349.
130. *Újabb adalékok a dáciai érczhegység és bányászatának epigraphiájához*/*Neuere Beiträge zur Epigraphie des Dazischen Erzgebirges und Bergbaues*, FöldtKözl, 1890, p. 182–187, 233–236.
131. *Archaeologiai képzelgés* (*Fantezii arheologice*), FővLap, 1890, nr. 344 (pop.).
132. *Újabb barlangok az erdélyrészi Érchegység övéből* (*Noi peşteri din Munţii Apuseni*), MathTtdKözl 23/1, 1890.
133. *Die Bergwerksverwaltung der Römer in Dazien*, Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen, vol. 38, 1890, 42l p.
134. *Rövid kalauz a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Múzeumának látogatói számára* (*Scurt ghidaj pentru vizitatorii Muzeului Asociaţiei Istorice şi Arheologice din Hunedoara*), Déva/Deva, 1890.
135. *Római bányászemlékekről a maros-dunaközi Szemenik hegységből* (*Despre antichităţile legate de minerit din Munţii Semenic*), ArchÉrt 11, 1891, p. 61–63.

136. *A Korábia római bányászata és kettős sírmezeje Zalatna közelében* (*Mineritul roman de la Corabia, din zona Zlatnei*), ArchKözl, 1891, p. 1–44.
137. *Séta a dévai múzeumban* (*Plimbare în muzeul din Deva*), DMKÁFTÉ, 1890/1891, p. 3–12.
138. *Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról* (*Studii despre mineritul aurului la romani*), ÉTTK 14/6, 1891, p. 6–99.
139. *Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. Az aranybányászat ethnografiai és administrationális szervezete Dáciában* (*Studii privind mineritul aurului la romani. Organizarea etnografică şi administrativă a mineritului aurului din Dacia*), ÉTTK 16/1, 1891.
140. *Újabb adalékok Dácia föld- és helyiratához* (*Noi contribuţii privind geografia şi topografia Daciei*), FöldrKözl 19/2, 1891, p. 65–86.
141. *Újabb adatok a verespataki bányászat legrégibb történetéhez/Neuere Daten zur ältesten Geschichte der Verespataker Bergbauer*, FöldtKözl 21, 1891, p. 181–184, 214–216.
142. *Neuere Daten zur ältesten Geschichte der Verespataker Bergbauer*, UM-IZ 7, 1891, p. 129.
143. *Dácia római bányászatának néprajzi viszonyairól* (*Despre situaţia etnografică a mineritului roman din Dacia*), FővLap, 1891, nr. 115 (pop.).
144. *A vidéki múzeumokról* (*Despre muzeele provinciale*), FővLap, 1891, nr. 204 (pop.).
145. *Apulum, Gyulafehérvár az ó-korban* (*Apulum, Gyulafehérvár/Alba Iulia în antichitate*), FővLap, 1891, nr. 324 (pop.).
146. *Újabb barlangok az erdélyi érczhegység övéből és a Fejér-Körös Hunyad megyei völgyszakaszáról* (*Noi peşteri din zona Munţilor Apuseni şi a văii Crişului Alb, de pe teritoriul comitatul Hunedoara*), Mathematikai és Természettudományi Közlemények 24/5, 1891, p. 303–338.
147. *A rómaiak dáciai aranybányászatának ethnographiai viszonyai és adminisztrationalis szervezete* (*Relaţiile etnografice şi stuctura administrativă a mineritului roman al aurului din Dacia*), MTAÉ, 1891, p. 92–96.
148. *A rézkori civilizáció emlékei Háromszéken és szomszédos vidékein* (*Urmele civilizaţiei cuprului din Trei Scaune şi din zonele învecinate*), SZNM, 1891, p. 9–15.
149. *A történelemelőtti Dáciáról* (*Despre Dacia preistorică*), ArchÉrt 12, 1892, p. 403–410.
150. *Kis-Kalán (Aquae) római fürdője és kőbányászata Hunyadmegyében* (*Baia romană de la Călanul Mic [Aquae] şi mineritul pietrei în comitatul Hunedoara*), ArchÉrt 12, 1892, p. 202–210.
151. *Dácia őskori aranybányászatának forgalmi összeköttetései és a római kormány telepítési rendszere a dáciai érchegységben* (*Legăturile dintre răspândirea mineritului aurului Daciei preistorice şi sistemul de colonizare a guvernului roman în Munţii Apuseni*), FöldrKözl 20, 1892, p. 65–92.
152. *A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat vivmányai* (*Rezultatele Societăţii istorice şi arheologice din comitatul Hunedoara*), HTRTÉ 6, 1891–1892, p. 26–36.
153. *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Múzeuma* (*Muzeul Asociaţiei Istorice şi Arheologice din comitatul Hunedoara*), HTRTÉ 6, 1891–1892, p. 109–118.
154. *Újabb barlangok az erdélyi Érczhegység és a Fehérkörös hunyad-megyei völgyszakaszából* (*Noi peşteri din Munţii Apuseni şi zona văii Crişului Alb, de pe teritoriul comitatului Hunedoara*), MTAÉ, 1892, p. 206–208, 606–608.
155. *Dácia aranybányászatának katonai őrvidéke Dévától–Tordáig vagyis a Maros terén fel az Aranyosig* (*Zona de graniţă a mineritului roman din Dacia, de la Déva/Deva până la Torda/Turda, adică sus pe Mureş până la Arieş*), Déva, 1893.
156. *Neue Inschriften aus Dacien*, AEM 16, 1893, p. 251–256.
157. *A nagyalmási bányamívelés emlékei Hunyad megyében* (*Antichităţi miniere de la Almaşu Mare*), ArchÉrt 13, 1893, p. 133–140.
158. *A római bányászok temetkezési módja Daciában* (*Ritualurile de înmormântare ale minerilor romani din Dacia*), ArchÉrt 13, 1893, p. 408–412.
159. *A rómaiak katonai intézkedései a daciai aranyhegyek biztonsága érdekében* (*Măsurile militare romane în vederea asigurării pazei munţilor de aur din Dacia*), BKL 26, 1893, p. 216–220.
160. *A rómaiak telepítési rendszere a dáciai aranybányászat érdekében* (*Sistemul colonizării romane în vederea sprijinirii mineritului aurului din Dacia*), BSz 75, 1893, p. 190–203.

161. *A vulkoji bányászat ősmíveletei és római művei a Korábia-hegy alján, Zalatna mellett*/*Die alten Gewerke des Bergbaues von Vulkoj und die römischen Bergbaue am Fusse des Korabia bei Zalatna*, FöldtKözl 22/3–4, 1892, p. 82–86.
162. *A rómaiak kőbányászata Potaissa, vagyis a mai Torda közelében*/*Die römischen Steinbrüche in der Nahe von Potaissa oder des heutigen Torda*, FöldtKözl 21, 1893, 13–19, p. 79–82.
163. *A Fejér-Körösvidék jelentősége a rómaiak bánya-adminisztrációjában*/*Die Bedeutung der Umgebungder Fejér-Körös in der Bergadmisnistration der Römer*, FöldtKözl 21, 1893, p. 272–276, 298–301.
164. *Az aradi ereklye-múzeum* (*Muzeul de relicve din Arad*), HK 6, 1893, p. 414–417.
165. *A Hunyad megyei történelmi és régészeti társulat vívmányai a dáciai aranybányászat történetének technikai és helyrajzi kutatásában* (*Realizările Asociației Istorice şi Arheologice din Hunedoara în cercetarea tehnică şi topografică a mineritului aurului din Dacia*), HRTÉ 7, 1893, p. 26–36.
166. *Az Erdélyi-medencze őstörténetéből* (*Din preistoria Bazinului Transilvaniei*), Századok 27/7, 1893, p. 594–598.
167. *Újabb adalékok az aldunai zuhatagok sziklafelirataihoz* (*Noi contribuții privind inscripțiile din zona cascadelor Dunării Inferioare*), ArchKözl, 1894.
168. *A tabula Peutingeriana hármas útvonalából Új-Palánkától Zsuppáig, vagyis a Bisztro–Temes egyesülésénél fekvő Tibiscumig terjedő főhadi út helyrajza 9 rajzzal s 1 térképpel* (*Topografia drumului militar de la Új-Palánka/Nova Palanka până la Zsuppa/Jupa, adică până la confluența râurilor Bistrița – Timiş*), ArchKözl 22, 1894, p. 6–37.
169. *Kikkel míveltették a rómaiak dáciai aranytelepeiket és mennyiben lehetnek ezek a mostani lakosság ősei* (*Cu cine exploatau romanii minele de aur şi în ce măsură se poate considera că este vorba de strămoşii populației actuale*), BKL 27, 1894, p. 202–204, 218–220.
170. *Régibb középkor emlékei Magyarhonban I–II. Budapest 1894–1897* (*Antichitățile începutului Evului Mediu din Țara Ungariei*), în BSz 80, 1894, p. 478–480 (rec.).
171. *Római bányászok sírmezeje Zalatna közelében, a korábiai és botesti hegyoldalon* (*Necropolele minerilor romani din zona Zlatna, de pe versanții dealurilor Corabia şi Boteşti*), ErdMúz 11, 1894, p. 513–517.
172. *A rómaiak bányászati technikája az Erdélyi Érchegység leletei szerint* (*Tehnica minieră romană pe baza descoperirilor din Munții Apuseni*), Az Erdélyi Muzeum Értesítője, 1894, p. 323–33l.
173. *Újabb adalékok Dacia helyiratához: a nagyszeben-szászsebesi havasok jelentősége Dacia hadi szervezetében* (*Noi contribuții privind topografia Daciei: importanța munților din zona Nagyszeben/Sibiu–Szászsebes/Sebeş în organizarea militară din Dacia*), FöldrKözl 22/1, 1894, p. 15–34.
174. *Római bányászok sírleletei Dáciából* (*Descoperirile funerare ale minerilor romani din Dacia*), Természettudományi Közlöny, 1894, p. 190–192.
175. *Római bányákról* (*Despre minele romane*), Természettudományi Közlöny, 1894, p. 599.
176. *Király Pál, Dacia Provincia Augusti I–II*, Nagybecskerek, 1893, în Századok 28, 1894, p. 432–436 (rec.).
177. *Szoborlelet Klopotiván, Várhely mellett* (*Statuie de la Klopotiván/Clopotiva, pe lângă Várhely/ Grădişte*), ArchÉrt 15, 1895, p. 95.
178. *Bronzkarperecz az aldunai Kozla telep illetőleg Gospodin-Dojke zuhatag mellől* (*O brățară de bronz provenită din zona inferioară a Dunării, din aşezarea de la Kozla, respectiv de pe lângă cascada Gospodin-Dojke*), ArchÉrt 15, 1895, p. 447–448.
179. *Magyarországi archaeológia a Retyezát vidékén* (*Arheologia maghiară în regiunea Retyezát/Retezat*), BH 1895, ianuarie nr. 19 (pop.).
180. *A limes Dacicus keleti része* (*Partea estică a limes Dacicus*), MTAÉ, 1895, p. 413–422.
181. *A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig* (*Cele două părți ale Limes Dacicus între cele două Târnave şi Olt în zona munților comitatului Odorhei de la Oroszfalu/Ruşii-Munții până la Alsó-Rákos/Racoş*), ArchKözl 19, 1895, p. 5–54.

182. *Dák várak Udvarhelymegye keleti és éjszaki hegyvidékein (I–II)* (*Cetăţi dacice din zonele muntoase din estul şi nordul comitatului Udvarhely)*, ErdMúz 12, 1895, p. 237–247, 312–319.
183. *Gyulafehérvári Évkönyv* (*Anuarul din Alba Iulia*), în ErdMúz 12, 1895, p. 499–501 (rec.).
184. *A Vajdahunyad vidéki vasbányászat legrégibb emlékeiről* (*Cele mai vechi antichităţi ale mineritului fierului din regiunea Hunedoara*), FöldKöz 1895, p. 354–356.
185. *A nicopolisi diadalemlék a Dobrudzsában* (*Monumentul triumfal de la Nicopolis, în Dobrogea*), în ArchÉrt 16, 1896, p. 366–369 (rec.).
186. *A rómaiak végvárai a Hargita-hegység alján s a keleti határvédelem czélja és rendszere I–II* (*Cetăţile de graniţă ale romanilor de la poalele Munţilor Harghita şi scopul şi sistemul limesului I–II*), ErdMúz 13, 1896, p. 384–389, 416–427.
187. *Alsófehérmegyei Évkönyv* (*Anuarul din Alba Iulia*), în ErdMúz 13, 1896, p. 441–443 (rec.).
188. *Az Erdélyi Érczhegység délkeleti mészkő övében folytatott barlangkutatásaim helyrajzi és őstörténelmi eredményei* (*Rezultatele topografice şi preistorice ale cercetărilor mele privind peşterile din Munţii Apuseni*), FöldtKözl 24, 1896, p. 140–186.
189. *Az Al-Duna felső zuhatagjainak szerepe a rómaiak történetében Trajanus felléptéig* (*Rolul cascadelor din zona Dunării Inferioare în istoria romanilor până la Traian*), Századok 30, 1896, p. 505–518.
190. Jung Julius, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Innsbruck 1894, în Századok 30, 1896, p. 161–162 (rec.).
191. *A Peutinger-tábla »Ad Scrofulas« állomásának meghatározása a Gospodinatörvény Domitianus táblája alapján* (*Definirea staţiei «Ad Scrofulas» de pe Tabula Peutingeriană pe baza Tablei Legii Gospodina a lui Domitianus*), ArchKözl 20, 1897, p. 63–72.
192. *Berzoviai emlékek* (*Antichităţile de la Berzovia*), ArchÉrt 17, 1897, p. 28–32.
193. *Kik építették a székelyudvarhelyi Budvárát* (*Cine a construit cetatea Budvár, de la Odorheiu Secuiesc*), ArchÉrt 17, 1897, p. 108–115.
194. *A székely-udvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője* (*Castrul roman de la Székely-udvarhely şi therma sa militară*), ErdMúz 14, 1897, p. 257–268.
195. *Torma Károly érdemeinek méltatása Dácia aldunai úthálózatának kinyomozásában* (*Elogierea meritelor lui Károly Torma în cercetarea reţelei de drumuri a Daciei sud-dunărene*), ErdMúz 14, 1897, p. 541–549.
196. *A nagybányai kerület bányatörténetéből* (*Din istoria mineritului districtului băimărean*), Századok 31, 1897, p. 344–350.
197. *Kiktől tanulhatták Dácia őslakói az aranybányászatot? Minőalakban és mily rendszer szerint jutott forgalomba legrégibb aranytermelésünk?* (*De la cine a învăţat populaţia preistorică a Daciei mineritul aurului? În ce formă şi pe baza cărui sistem a ajuns în circulaţie producţia ei de aur?*), Századok 31, 1897, p. 816–825.
198. *Dácia délvidékének legrégibb feliratos emlékei s ezek történeti-helyrajzi jelentősége* (*Antichităţile epigrafice din zonele sudice ale Daciei şi importanţa lor istorică şi topografică*), TRÉ, 1897, p. 1–14.
199. *Neue Inschriften aus Dacien*, AEM, 1898, p. 251–256.
200. *A Lederata–Tibiscum hadi ut Aizis állomásának helyrajza* (*Topografia staţiei Aizis a drumului roman Lederata–Tibiscum*), ArchÉrt 18, 1898, p. 1–7.
201. *Római kőbányászat Porolissum közelében, Szilágy megyében* (*Exploatarea pietrei din zona Porolissum, în comitatul Szilágy*), ArchÉrt 18, 1898, p. 118–124.
202. *Az erdélyi Érczhegység déli felének őskori védmüvei és legrégibb lakossága I–II* (*Structurile de apărare a zonelor sudice a Munţilor Apuseni şi cea mai veche populaţie*), ErdMúz 15, 1898, p. 431–440, 499–509.
203. *A két Küküllő völgyfejénél látható római végvárak és határtöltések viszonya Dacia katonai és tartományi székhelyéhez, vagyis Apulumhoz (Gyulafehárvár) és Sarmisegethusahoz* (*Relaţia dintre cetăţile romane din bazinul celor două Târnave cu centrele militare ale provinciei Dacia, adică Apulum şi Sarmizegetusa*), HTRTÉ 9, 1896–1898, p. 53–59.

204. *Pulszky Ferencz, Magyarország archaeologiája I–III (Arheologia Ungariei I–III)*, în Századok 32, 1898, p. 439–446 (rec.).
205. *Újabb adalékok Háromszék- és Brassómegye legrégibb múltjához* (*Noi contribuţii la trecutul cel mai îndepărtat al comitatelor Trei Scaune şi Braşov*), Székely Nemzet 1898, nr. 192 (pop.).
206. *Centum Putei nevének helyrajzi vonatkozásai* (*Aspectele topografice ale numelui Centum Putei*), ArchÉrt 19, 1899, p. 214–225.
207. *Az erdélyi arany bányászat legrégibb történelmi vonatkozásai* (*Cele mai vechi aspecte istorice ale mineritului aurifer din Transilvania*), BKL 32, 1899, p. 2–4.
208. *Budapest régiségei (Antichităţile Budapestei)*, în ErdMúz 16, 1899, p. 167–171 (rec.).
209. *Herodotos Dáciára vonatkozó földrajzi adalékainak kritikai méltatása* (*Critică a contribuţiilor geografice ale lui Herodot cu privire la Dacia*), ÉTTK 18/1, 1899, p. 52–64.
210. *A Marosra és a Tiszára vonatkozó legrégibb földrajzi adatok* (*Cele mai vechi date geografice cu privire la Maros/Mureş şi Tisza/Tisa*), FöldrKözl, 1899, p. 320–324.
211. *Feliratos kő a castellum onagrinum temetőjéből* (*Piatră inscripţionată din necropola de la Castellum Onagrinum*), ArchÉrt 20, 1900, p. 75–76.
212. *A dognácskai bányászat római (Centum putei) és középkori (Székasbánya) elnevezése* (*Denumirea romană [Centum putei] şi medievală [Székasbánya] a mineritului de la Dognácska/Dognecea*), BKL 33, 1900, p. 57–59.
213. *Dácziának Hunyadmegyére vonatkozó legrégibb földrajzából* (*Despre cele mai vechi menţiuni privind geografia Daciei – teritoriul comitatului Hunedoara)*, DMKÁFTÉ, 1900, p. 3–12.
214. *Dacia keleti határvonala s annak védelmi rendszere a Maros felső völgyétől az Olt rákos-hévízi szorosáig* (*Graniţa estică a Daciei şi sistemul ei de apărare în partea superioară a văii Mureşului până la strâmtoarea Oltului de la Racu-Hoghiz*), ErdMúz 17, 1900, p. 261–269, 313–324.
215. *Újabb adatok Dácia hadszervezetéhez* (*Noi date privind structura organizării militare a Daciei*), MTAÉ, 1900, p. 73–80.
216. *A rozsnyai castrum s annak szerepe a törcsvári és vöröstoronyi szoros védelmében* (*Castrul de la Rozsnyó/Râşnov şi funcţia sa în apărarea strâmtorilor de la Törcsvár/Bran şi Vöröstorony/Turnu Roşu*), Századok 34, 1900, p. 78–79.
217. *Délmagyarország legrégibb földrajz-történelmi adalékai* (*Cele mai vechi completări geografico-istorice privind Ungaria de sud*), TRÉ 16, 1900, p. 36–48.
218. *Őskori, római és népvándorláskori emlékek* (*Antichităţile preistorice, romane şi din epoca migraţiilor*), în: *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. Magyarország VII. Kötete*, Budapest, 1901, p. 19–36.
219. *A Lederata–Tibiscumi hadiút helyneveinek értelmezése* (*Interpretarea denumirilor localităţilor de pe drumul militar roman Lederata – Tibiscum*), EPhK, 1901, p. 57–59.
220. *Tanulmányok Dácia dél-keleti hadi szervezetéről. A rozsnyói táborhely (Erdenburg) és jelentősége Dácia történetében* (*Studii privind structura militară a Daciei sud-estice. Tabăra de la Râşnov/Rozsnyó/Erdenburg şi importanţa acesteia în istoria Daciei*), ÉTTK 19/5, 1901.
221. *Dr. Torma Zsófia emlékezete* (*Amintirea doamnei dr. Zsófia Torma*), HTRTÉ 12, 1901, p. 7–28 (nec.).
222. *Torma Zsófia (Zsófia Torma)*, Déva/Deva, 1901 (nec.).
223. *A római uralom történeti vázlata Dacia elbukásáig* (*Schiţa istoriei dominaţiei romane până la căderea Daciei*), Budapest, 1902.
224. *Hunyadmegye őskori telepeinek vázlatos áttekintése* (*Sinteza descoperirilor aşezărilor preistorice din comitatul Hunedoara*), în *Hunyadvármegye monographiája*, Budapest, 1902, p. 8–22.
225. *Hunyadmegye a dákok és a rómaiak idején* (*Comitatul Hunedoara în perioada dacilor şi a romanilor*), în *Hunyadvármegye monographiája*, Budapest, 1902, p. 34–211.
226. *Hunyad-vármegyei kalauz* (*Ghidul comitatului Hunedoara*), Déva/Deva, 1902 (pop.).
227. *Fortuna Salutaris és Jupiter szentélye Ampelumban vagyis a mai Zalatnán* (*Templul lui Jupiter şi al Fortunei Salutaris de la Ampelum, adică din Zlatna de azi*), ArchÉrt 22, 1902, p. 7–12.

228. *Az Erdélyi Kárpát Egyesület tulajdona* (*Averea Societăţii Carpatice Ardelene*), Kolozsvár/Cluj, 1902.
229. *Kikkel míveltették a rómaiak daciai aranybányáikat*? (*Cu cine au exploatat romanii minele din Dacia?*), BKL 35, 1902, p. 43–44.
230. *A dácziai aranybányászok temetkezési leleteiről* (*Despre artefactele funerare ale minerilor din Dacia*), BKL 35, 1902. p. 93–94.
231. *A bányász-köszöntés történetéhez* (*Privind istoria salutului mineresc*), BKL 35, 1902, p. 184–185.
232. *Újabb adalékok Dacia különbözö határállomásairól* (*Noi contribuţii privind diferite puncte de graniţă din Dacia*), ErdMúz 19, 1902, p. 149–154.
233. *Újabb adalékok Dacia felirattanához (I–V)* (*Noi contribuţii la studiul inscripţiilor din Dacia I–V*), ErdMúz 19, 1902, p. 213–220, 264–273, 340–351, 394–406, 450–454.
234. *A hunyadmegyei régészeti társulat és múzeumáról* (*Despre asociaţia şi muzeul comitatului Hunedoara*), ErdMúz 19, 1902, p. 465–466.
235. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina VII.k. 1900*, în ArchÉrt 23, 1903, p. 81–88 (rec.).
236. *Római kőemlékekről a Nagy- és Kis Kküllő közti Somogyomról Kis-Küküllő megyében* (*Antichităţi de piatră romane de la Şmig, dintre Târnava Mică şi Mare în judeţul Târnava Mică*), ArchÉrt 23, 1903, p. 278–280.
237. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina VIII.k. 1901*, în ArchÉrt 23, 1903, p. 291–293 (rec.).
238. *A dácziai bányászat legrégibb bizonyítékai, tekintettel a Zsilvölgy s különösen a Vulkánhágó bányászattörténelmi jelentőségére* (*Cele mai vechi dovezi privind mineritul din Dacia, cu precădere asupra importanţei istoriei mineritului Văii Jiului şi mai ales al pasului Vulcan*), BKL 36/2, 1903, p. 498–501.
239. *Nagyszebenvidéki Kalauz* (*Ghidul regiunii Sibiului*), în ErdMúz 20, 1903, p. 41–43 (rec.).
240. *Pár adat a rómaiak három széki térfoglalásáról* (*Câteva date despre cucerirea romană în regiunea Trei Scaune*), SzN, 1903, nr. 192 (pop.).
241. *Díszes női mellszobor a dévai múzeumban* (*Bust de femeie decorat în muzeul din Deva*), ArchÉrt 24, 1904, p. 190.
242. *Őskori bálványfej és kőbányászati emlék a dévai várhegyről* (*Capul unui idol preistoric şi urmele mineritului de piatră din cetatea de la Déva/Deva*), ArchÉrt 24, 1904, p. 241–243.
243. *Traianus előtti Dacia aldunai határkapuja* (*Poarta de graniţă a Daciei Dunării de Jos în epoca anterioară lui Traianus*), ArchÉrt 24, 1904, p. 318–321.
244. *A gerebenczi várcsoport* (*Grupul de cetăţi de la Gerebencz/Grebanac [Serbia]*), ArchÉrt 24, 1904, p. 397–404.
245. *Újabb római feliratról és Mithras emlékről Szerb-Possesenán* (*Despre o nouă inscripţie şi o antichitate mithraică de la Possesena/Pojejena*), ArchÉrt 24, 1904, p. 413–414.
246. *Cumont Franz, Les mystères de Mithra*, Bruxelles, 1903, în ArchÉrt 24, 1904, p. 179–180 (rec.).
247. *Mommsen Tivadar emlékezete* (*Amintirea lui Theodor Mommsen*), ErdMúz 21, 1904, p. 16–23 (nec).
248. *A tibódi kettős kimncslelet tanúlsága* (*Semnificaţiile celor două tezaure de la Tibod*), ErdMúz 21, 1904, p. 76–78.
249. *Újabb adalékok Domitianus két dácziai hadjáratához* (*Noi contribuţii privind cele două campanii ale lui Domitian în Dacia*), ErdMúz 21, 1904, p. 365–372.
250. *Tocilescu György régészeti felfedezése déli Dácziában* (*Descoperirea lui Grigore Tocilescu în Dacia sudică*), ErdMúz 21, 1904, p. 447–453.
251. *A hazai nemesfémbányászat úttörői* (*Pionierii mineritului metalelor preţioase*), BKL 37/1, 1904, p. 190–191.
252. *Adalékok a rómaiak dácziai bányaiparához. Egy kőfaragómester (lapidarius) czégtáblája Kis-Kalánban (Ad Aquas)* (*Contribuţii la economia minieră romană din Dacia. O tablă a unui meşter pietrar de la Kis-Kalán/Călanu Mic [Ad Aquas]*), BKL 37/1, 1904, p. 255.
253. *Bányába induló római bányászcsoportozat Linaresből (Spanyolország)* (*Grup de mineri pornind spre mină de la Linares [Spania]),* BKL 37/1, 1904, p. 658-660.

254. *Római bányászok temploma a dácziai aranyvidék centrumában Zalatna és Brád közt a vízválasztónál* (*Templul minerilor romani din centrul regiunii aurifere dintre Zalatna/Zlatna şi Brád/Brad*), BKL 37/2, 1904, p. 544–545.
255. *A bányászat speciális istensége és a Szerencse Fel! római alakja: Fortuna Salutaris! Dácziában* (*Zeitatea specială a mineritului şi personajul roman Fortuna Salutaris! din Dacia*), BKL 37/2, 1904, p. 798–801.
256. *Az alföldi sáncok maros-dunaközi csoportjának helyrajza és technikai zerkezete* (*Topografia şi structura tehnică a grupului şanţurilor din Câmpia Mare între Dunăre şi Mureş*), ÉTTK 20, 1904, p. 167–208.
257. *Déva név eredete* (*Originea numelui Déva/Deva*), HTRTÉ 14, 1903–1904, p. 23–24.
258. *Az alföldi sáncok, maros-dunaközi csoportozatának helyrajzi és technikai szerkezete* (*Topografia şi structura tehnică a grupului şanţurilor din Câmpia Mare între Dunăre şi Mureş*), Századok 38, 1904, p. 380–381.
259. *Cserni Béla, Apulumi maradványok (Cserni Béla, Antichităţile din Apulum)*, în Századok 38, 1904, p. 799 (rec.).
260. *Emlékbeszéd Torma Károly r. tag fölött* (*Rămas bun de la Károly Torma, membru plin al Academiei*), Budapest, 1905 (nec.).
261. *A Bukuresti n. Múzeum* (*Muzeul N(aţional) din Bucureşti*), ArchÉrt 25, 1905, p. 91–95.
262. *Az oresaci «Sidova » nevű földvár* (*Cetatea de pământ de la Oresac «Sidova»*), ArchÉrt 25, 1905, p. 114–116.
263. *A temesváraljai (duplaji) Grad-Cetate nevű földvár* (*Cetatea de pământ de la Temesváralja/Dupljaja* [Serbia]), ArchÉrt 25, 1905, p. 218–221.
264. *A Cetecuje=Váracska nevű előörsi állomás a gerebenczi várcsoport előtt* (*Cetecuje=Váracska, staţie de avanpost în faţa grupului de cetăţi de la Gerebencz/Grebenaţ*), ArchÉrt 25, 1905, p. 330–333.
265. *Bányatörténelmi adataink a mohácsi vész előtti időszakból* (*Date privind mineritul istoric înaintea bătăliei de la Mohács*), BKL 38/1, 1905, p. 33–35.
266. *A dácziai aranyvidék kapcsolata a tartományi hadparancsnoksággal és a két főbányavárossal: Ampelummal és Alburnus maiorral* (*Legăturile zonei aurifere a Daciei cu sediul militar provincial şi cu cele două oraşe miniere Ampelum şi Alburnus Maior*), BKL 38/1, 1905, p. 224–229.
267. *Régiség-történelmi adalékok a régi Dacia aranybányászatainak mintájául szolgált Macedonia, Thracia és Moesia bányászat*áról (*Contribuţii privind antichităţile şi datele istorice referitoare la mineritul din Macedonia, Thracia şi Moesia, care a slujit drept model exploatării aurului din Dacia*), BKL 38/2, 1905, p. 218–227.
268. *A háromszéki Bodza-szorosban, Románia határán 1887-ben talált aranyrudak bélyegváltozatai és azok bányatörténelmi jelentősége* (*Tipologia ştampilelor găsite în strâmtoarea Bodza/Buzău din Trei Scaune, la graniţa cu România, în 1887*), BKL 38/2, 1905, p. 689–706.
269. *Hampel József, Thrák vallásbeli emlék Aquincumból,* Budapest Régiségei 8, 1904, 5–47) (*Hampel József, Un vestigiu religios tracic de la Aquincum,* Budapest Régiségei 8, 1904, 5–47), în BSz 124, 1905, p. 389–395 (rec.).
270. *Kuzsinszky Bálint, Római feliratok az aquincumi múzeumban,* Budapest Régiségei 8, 1904, 161–176 (*Kuzsinszky Bálint, Inscripţiile romane din Muzeul de la Aquincum,* Budapest Régiségei 8, 1904, 161–176), în BSz 124, 1905, p. 399–401 (rec.).
271. *A Hargita-alji töltésvonalak eredetére vonatkozó néphagyományok* (*Tradiţiile populare privind originea terasamentelor din Munţii Harghitei*), Etn, 1905, p. 38–40.
272. *Gonosz szellemek barlanglakásai az erdélyi Érczhegységben* (*Sălaşele rupestre ale spiritelor rele din Munţii Apuseni*), Etn, 1905, p. 220–222.
273. *Ördögtanya a krassó-szörénymegyei Pozsega Gaura Scrofa nevű barlangjában* (*Sălaşul diavolului din peştera de la Pozsega/Pojega Gaura Scrofa din comitatul Krassó-Szörény/Caraş-Severin*), Etn, 1905, p. 297–298.
274. *Decebál végső menedékvárainak holléte* (*Locul cetăţilor de refugiu ale lui Decebal*), MTAÉ, 1905, p. 97–105.

275. *Pár szó a nagy Alföld őskori sáncairól* (*Câteva idei privind marile şanţuri preistorice din Câmpia Mare*), MOTM, 1905, p. 353–355.
276. *Decebál végső menedékvárai* (*Ultimele cetăţi de refugiu al lui Decebal*), Századok 39, 1905, p. 81.
277. *A dobrudzsai emlékek jelentősége Dácia történetében* (*Importanţa antichităţilor din Dobrogea în istoria Daciei*), Századok 39, 1905, p. 320–334.
278. *A várhelyi syrus templom* (*Templul sirian de la Orăştie*), ArchÉrt 26, 1906, p. 321–330.
279. *Az aldunai zuhatagokkal szomszédos érczvidék bányatörténelméből, tekintettel a rómaiak müködésére és az 1719–37-iki osztrák uralomra* (*Din istoria mineritului zonelor feroase aflate în împrejurimile cascadelor din zona Dunării Inferioare, cu privire la activitatea romanilor şi a dominaţiei austriece din 1719–1737*), BKL 39/1, 1906/1, p. 209–222.
280. *A császári pénzverő hivatalok szervezete a* rómaiaknál (*Structura monetăriilor imperiale romane*), BKL 39/1, 1906, p. 686–689.
281. *A dácziai bányaadminisztráció emléke a hunyadmegyei Ruda határába eső 12 apostol bányából, Brád mellett* (*Urmele administraţiei minelor din Dacia aflate în hotarul localităţii Ruda, mina celor 12 apostoli, pe lângă Brád/Brad*), BKL 39/2, 1906, p. 556–561.
282. *A Felső-Garam bányatörténetéből. (A beszterczebányai m. kir. erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke). Összeállította és bevezetéssel ellátta Zivuska Jenő (Din istoria mineritului de pe Garamul Superior. [Cuprinsul documentelor vechi ale direcţiei pădurilor de la Beszterczebánya])*, în BKL 39/2, 1906, p. 661–674 (rec.).
283. *Mithra-kultusz Nabarcze alakjai hazánk területéről* (*Reprezentări ale cultului lui Mithras Nabarzes [omnipotens] pe teritoriul patriei noastre*), EPhK, 1906, p. 739–743.
284. *Limes tanulmányok* (*Studii despre Limes*), ÉTTK 21, 1906, p. 77–106.
285. *Az anatolica terményadónem a rómaiaknál* (*Categoria de impozite romane anatolica*) KSz 20, 1906, p. 16–22.
286. Carl Patsch, Das Sandschak Herat in Albanien, în ArchÉrt 27, 1907, p. 77–81 (rec.).
287. *Újab adalékok a sarmisegethusai alvilági cultus történetéhez* (*Noi contribuţii la istoria cultului din Sarmizegetusa*), ArchÉrt 27, 1907, p. 368–370.
288. *Téglás Gábor válasza a limestanulmányok ügyében* (*Răspunsul lui Gábor Téglás în problema studiilor limes-ului*), ArchÉrt 27, 1907, p. 377–379.
289. *Népvándorláskori vaskohászati maradványok a Duna-Rajna* közéről (*Urme de reducere a minereului din epoca migraţiilor dintre Dunăre şi Rin*), BKL 40/1, 1907, p. 86–88.
290. *A bodzaszorosi aranyrudak, mint a hunok betörésének útjelzői* (*Lingourile de aur din pasul Buzău, ca semne ale rutei invaziei hunice*), AthNap 1907, p. 56–89 (pop.).
291. *Potaissa (Torda), a dácziai sóbányászat főhelyének adminisztráczionális és művelődési emlékeiből* (*Antichităţile legate de administraţia şi cultura centrului minier roman de la Potaissa [Torda*], BKL 40/2, 1907, p. 70–77.
292. *Sóbányászati és kereskedelmi mérleghitelesítés a potaissai (tordai) legio V. Macedonica parancsnokságánál* (*Autentificarea balanţelor mineritului sării şi comerţului în cadrul comandamentul legiunii V Macedonica de la Potaissa*), BKL 40/2, 1907, p. 430–431.
293. *A limes Dacicus igazolása* (*Demonstraţia existenţei Limesul-ui Dacic*), MTAÉ, 1907, p. 565–580.
294. *Csörsz-árok* (*Şanţul Csörsz*), PH, 1907, 5 mai (pop.).
295. *A limes Dacicus* (*Limes Dacicus*), Századok 41, 1907, p. 570.
296. *Thrák lovasemlékek Dácia fővárosából, Sarmisegethusaiból* (*Antichităţi legate de Cavalerii traci din capitala Daciei, Sarmizegetusa*), ArchÉrt 28, 1908, p. 82–85.
297. *Hogyan néztek ki a rómaiak dácziai bányamunkásai? (A körösbányai bányászszobrok.)* (*Ce fel de aspect exterior au avut minerii romani din Dacia [Despre statuile miniere de la Baia de Criş]*), BKL 41/1, 1908, p. 86–94.
298. *Aquincumi kőbányászati emlék a Krisztus utáni első és második század határáról* (*Urmele exploatării miniere a pietrei de la Aquincum la graniţa dintre secolele I şi II d.Chr.)*, BKL 41/1, 1908, p. 382–383.
299. *A vaskohászat őshazája s a nyugat-ázsiai és európai vasipar úttörői és terjesztői* (*Patria de origine a siderurgiei, respectiv pionierii şi transmiţătorii industriei fierului din Asia vestică şi Europa*), BKL 41/1, 1908, p. 593–603.

300. *A római vasbányászat dácziai kezelésének emlékköve, tekintettel a bányaadminisztráció főbb elveire s a császárság vasbányászatának a dunai provincziákban és Galliában kimutatható szervezetére* (*Urmele exploatării fierului în Dacia romană, cu privire la principalele principii de funcţionare şi organizare a minelor de fier imperiale în provinciile dunărene şi în Gallia*), BKL 41/2, 1908, p. 66–81.
301. *A görögök és rómaiak aranybányászatáról* (*Despre exploatarea aurului la greci şi romani*), BKL 41/2, 1908, p. 138–155.
302. *A bosnyák királyság középkori sómonopólium* (*Monopolul sării în regatul bosniac*), BKL 41/2, 1908, p. 422–425.
303. *A rómaiak Centum Puteijének azonossága az Árpádok Zékusbaniájával s az újabb kor Dognácskájával* (*Identificarea Centum Putei al romanilor cu Zékusbania Arpadienilor şi cu Dognecea epocii moderne*), BKL 41/2, 1908, p. 644–651.
304. *Régi súlymértékek. A Dáciával kereskedelemben állott aldunai és Pontus-melléki görög gyarmatok kereskedelmi súlymértékei időszámításunk kezdetén* (*Vechi unităţi de măsură a greutăţii. Ponduri ale coloniilor greceşti din zona Dunării inferioare şi regiunea Pontului aflate în relaţii comerciale cu Dacia la începutul erei noastre*), KözgSzem 31, 1908, p. 416–421.
305. *A római mérnökök eszközei* (*Uneltele inginerilor romani*), MMÉK, 1908, p. 326–328.
306. *Pannóniai iskolás gyermekek. – Síremlék Aquincum romjaiból* (*Copii şcolari din Pannonia. – Monument funerar din zona ruinelor din Aquincum*), Néptanítók Lapja 1908, p. 16 (pop.).
307. *A görög és római idők márvány- és kőbányászatáról* (*Despre exploatarea marmurei şi pietrei în lumea greacă şi romană*), BKL 42/1, 1909, p. 30–38.
308. *A dácziai bányászat lámpabélyegei* (*Ştampilele de pe opaiţele miniere din Dacia*), BKL 42/1, 1909, p. 484–488.
309. *Adalékok a rómaiak ólombányászatáról, tekintettel Dáczia és Pannonia ólomból készült kultuszemlékeire* (*Adăugiri la mineritul plumbului, în special cu privire la antichităţile realizate din plumb din Dacia şi Pannonia*), BKL 42/2, 1909, p. 73–113.
310. *Újabb adatok a Balkánfélsziget bánya- és ércztelepeihez* (*Noi date privind coloniile de minerit şi minereu din Peninsula Balcanică*), în BKL 42/2, 1909, p. 690–695 (rec.).
311. *Zsidó nevü vagy jelzésü helyek és régiségek Dácia területén* (*Locuri cu denumiri de origine evreieşti şi antichităţi de pe teritoriul Daciei Romane*), Izraelita Magyar Irodalmi társulat 1909, p. 114–123.
312. *Zur verwaltungsgeschichte der römischen Eisenbergwerke in Dakien*, Klio 9, 1909, p. 375–376.
313. *A drágakövek és féldrágakövek bányatörténelmi jelentősége a görögöknél és a rómaiaknál* (*Importanţa pietrelor preţioase şi semipreţioase la greci şi romani*), BKL 43/1, 1910, p. 209–239.
314. *Római bányamécses a rudai „Tizenkét Apostol Bányatársulat” barzahegyi ősvágatából s pár szó a bányavilágítás akkori módszeréről* (*Opaiţul minier roman de la Ruda „Asociaţia minieră 12 apostoli”. Muntele Barza şi câteva cuvinte privind modul de iluminare a minelor de atunci*), BKL 43/1, 1910, p. 437–439.
315. *Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens*, Klio 10, 1910, p. 495–505.
316. *A moesiai limes kiterjeszkedése Torontál, Temes és Krassó-szörény vármegyék dunai partvonalaira Néró császár idejében* (*Extinderea limesului moesic până la malurile dunărene din comitatele Torontál, Temes şi Krassó*), MKÉ, 1910, p. 136.
317. *A rómaiak hadihajó szolgálata Pannonia és Moesia területén Diocletianusig* (*Serviciul de pază a vaselor de război romane pe teritoriul Pannoniei şi Moesiei până la domnia lui Diocletian*), MMÉK, 1910, p. 155–171.
318. *A római mérnökök mintahosszmértéke Tárentumból* (*Etalonul lungimii la inginerii romani din Tarent*), MMÉK, 1910, p. 227–228.
319. *Tocilescu Gergely 1850–1909* (*Grigore Tocilescu 1850–1909*), Századok 44, 1910, p. 72–73 (nec.).
320. *A fügedi vicusról* (*Despre vicus-ul de la Füged*), în ArchÉrt 31, 1911, p. 335 (rec.).
321. *Arany és ezüst szoborművek s azok ékítési módja Balticából (Hispania) a Krisztus utáni második században* (*Statuete din aur şi argint de la Baltica [Hispania], din secolul II d.Chr., şi modul lor de decorare*), BKL 44/1, 1911, p. 349–359.

322. *A Krisztus születése előtti Dáczia ezüstötvösségének bányatörténelmi jelentősége* (*Importanța orfevrăriei din Dacia privind istoria mineritului înaintea naşterii lui Christos*), BKL 44/1, 1911, p. 521–551, 601–607.
323. *Ólomsúlynehezék Dáczia fővárosából* (*Greutate de plumb din capitala Daciei*), BKL 44/2, 1911, p. 545–547.
324. *Római erdei emlék Lika-Krbava megyében* (*Antichitatea romană din pădurile comitatului Lika-Krbava [Dalmația]*), ErdLap, 1911, p. 288–291 (pop.).
325. *A két Moesia legioemlékeinek a jelentősége Alsó-Pannonia hadtörténetében* (*Importanța militară a urmelor celor două legiuni ale celor două Moesii în istoria militară a Pannoniei Inferioare*), HK 24, 1911, p. 197–235.
326. *Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens*, Klio, 1911, p. 499–510.
327. Marțian Iulian, *Archäologisch-prähistorisches Repertorium für Siebenbürgen*, în MKÉ, 1911, p. 57–58 (rec.).
328. *A rómaiak kereskedelmi hajózása Pannóniában. A dunai hajózás emlékei* (*Transportul maritim comercial al romanilor din Pannonia. Urmele navigației dunărene*), MMÉK, 1911, p. 449–457.
329. *A rómaiak kereskedelmi hajózása a Dráva, Száva és Unna folyókon* (*Comerțul fluvial roman pe râurile Dráva, Száva şi Unna*), MMÉK, 1911, p. 488–492.
330. Jung Gyula, Századok 45, 1911, p. 70–72 (nec.).
331. *Római bányamécsek a Zalatna–Bucsum közti Korábia bányászatából* (*Opaițele romane miniere de la Corabia, dintre Zlatna şi Bucium*), BKL 45/1, 1912, p. 204–205.
332. *A dácziai aranyvidék 167-beli feldúlatása és hadászati következményei* (*Devastarea zonei aurifere din Dacia în 167 şi consecințele sale în strategia militară*), BKL 45/1, 1912, p. 347–358.
333. *Néhány korhatározó kincslelet a dácziai bányászat területéről* (*Câteva tezaure definitorii din punct de vedere cronologic pentru mineritul din Dacia*), BKL 45/2, 1912, p. 227–238.
334. *Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dácia védelmében 1–4* (*Rolul corpului de armată al lui Julius Berenicianus în apărarea Daciei*), HK 25, 1912, p. 1–25, 181–200, 392–415, 572–600.
335. *Mercurius domborképe s annak jelentősége Miciában* (*Figura lui Mercurius şi importanța sa la Micia*), MKÉ, 1912, p. 209–212.
336. *Vázlat Botár Imre potaissai gyüjteményéről* (*Despre colecția lui Imre Botár de la Potaissa*), MKÉ, 1912, p. 1–5.
337. *Egy téves adat kiküszöbölése Dáczia történetéből* (*Eliminarea unei date din istoria Daciei*), Századok 46, 1912, p. 128–132.
338. *Erdélyi skytha tükrök* (*Oglinzile scitice în Transilvania*), ArchÉrt 33, 1913, p. 318–327.
339. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina VII.k. 1900*, în ArchÉrt 33, 1913, p. 390 (rec.).
340. *Dácia emléktára* (*Tezaurul de antichități din Dacia*), BH, 1913, nr. 171 (pop.).
341. *Potaissa (Torda) bányapolgárságának háztartási emlékeiből* (*Despre artefactele de uz comun ale comunității miniere de la Potaissa [Torda]*), BKL 46/1, 1913, p. 22–28.
342. *Dáczia aranybányászatának biztonsági szervezete* (*Sistemul de protecție a mineritului aurifer din Dacia*), BKL 46/1, 1913, p. 357–370.
343. *A brassói ötvösség története* (*Istoria orfevrăriei braşovene*), în BKL 46/1, 1913, p. 681–685 (rec.).
344. *Körösbánya, más néven Csibebánya, avagy Fejér-Körös – Nagybánya és Kisbánya, másként Medvepatak a Hunyadiak idejében* (*Körösbánya/Baia-de-Criş, cu alt nume Csibebánya, sau Fejér-Körös – Nagybánya şi Kisbánya, altfel Medvepatak în perioada Huniazilor*), BKL 46/2, 1913, p. 333–348.
345. *Dácia megdülésének története* (*Istoria căderii Daciei*), BSz 1913, p. 56–89, 202–238, 390–407.
346. *Kazarow magyarázata Zalmoxisról, a hazánk földjén is gyakori lovas istenségről* (*Explicațiile lui Kazarow despre Zalmoxis, zeitate ecvestră cunoscută şi pe teritoriul patriei noastre*), TSz 1913, p. 263–265.
347. Domaszewski Alfred, *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig, 1909, în TSz , 1913, p. 422–425 (rec.).

348. *Caelestis Virgo jelentősége Dáciában* (*Importanţa lui Caelestis Virgo în Dacia*), ArchÉrt 34, 1914, p. 350–354.
349. *Hoenes A., Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien XII.k.*, în ArchÉrt 34, 1914, p. 415–418, 454 (rec.).
350. *A rómaiak bányagyarmata és kettős kőbányája Déva határában* (*Colonia minieră şi cele două mine din hotarul Devei*), BKL 47, 1914, p. 554–562.
351. *Decebál végső menedékhelye s a Traianus-oszlop képei* (*Ultimul loc de refugiu al lui Decebal şi imaginile de pe Columna lui Traian*), MTAÉ, 1914, 519–525.
352. *Mesterséges bányamenedékhelyek a hunyadmegyei aranyvidékről* (*Refugii miniere artificiale în zonele aurifere din comitatul Hunedoarei*), BKL 48/1, 1915, p. 45–47.
353. *Ortvay Tivadar, Temes vármegye és Temesvár város története a legrégibb időktől a jelenkorig. Budapest, 1914 (Tivadar Ortvay: Istoria comitatului Timiş şi a oraşului Timişoara din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre, Budapest, 1914)*, Századok 49, 1915, p. 422–427 (rec.).
354. *Dácia határpere a két Moesiával* (*Conflictele de graniţă ale Daciei cu cele două Moesii*), MTAÉ, 1916, p. 271–282.
355. Domaszewski Alfred, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonner Jahrbücher 1908, p. 1–278, în Századok 50, 1916, p. 72–77 (rec.).

ABREVIERI

AEM – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
ArchÉrt – Archaeologiai Értesitő, Budapest/Budapesta
ArchKözl – Archaeologiai Közlemények, Budapest/Budapesta
AthNap – Athaeneum Naptár, Budapest/Budapesta
BH – Budapesti Hírlap, Budapest/Budapesta
BKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Miskolc
BSZ – Budapesti Szemle, Budapest/Budapesta
Castrum – Castrum. Castrum Bene Egyesület, Budapest/Budapesta
DMKÁFTÉ – Dévai Magyar Királyi Állam Főreáliskola 1876/77 Tanévi Értesitője, Déva/Deva
DissArch – Dissertationes archaeologicae ex Instituto archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, Budapest/Budapesta
Enigma – Enigma. Művészetelméleti folyóirat, Budapest/Budapesta
EPhK – Egyetemes Filológiai Közlöny, Budapest/Budapesta
ErdLap – Erdészeti Lapok, Kolozsvár/Cluj(-Napoca)
ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj(-Napoca)
ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek, Kolozsvár/Cluj(-Napoca)
Etn – Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság értesítője, Budapest/Budapesta
ÉTTK – Értekezések a tört. tudományok körébõl. Kiadja a Magyar tud. Akadémia. Osztálya, Budapest/Budapesta
FöldrKözl – Földrajzi Közlemények, Budapest/Budapesta
FöldtKözl – Földtani Közlöny, Budapest/Budapesta
FővLap – Fővárosi Lapok, Budapest/Budapesta
Helikon – Helikon. Irodalmi Folyóirat, Kolozsvár/Cluj(-Napoca)
HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapest/Budapesta
Honismeret – Honismeret. Honismereti Szövetség, Budapest/Budapesta
HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, Déva/Deva
Klio – Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig
KSz – Katholikus/Katolikus Szemle. Szent István Társulat irodalmi és tudományos folyóirata, Budapesta
KözgSzem – Közgazdasági Szemle, Budapest/Budapesta

MAG – Mitteilungen der Anthropologischen Gesselschaft in Wien, Viena
Magyar Nyelvőr – Magyar Nyelvőr. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának folyóirata, Budapest/Budapesta
Magyar Salon – Magyar Salon, Budapest/Budapesta
MKÉ – Múzeumi és Könyvtári Értesitő, Budapest/Budapesta
MMÉK – Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, Budapest/Budapesta
MOTM – A magyar orvosok és természetvizsgálók naggyűlésének munkálatai
MTAÉ – A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, Budapest/Budapesta
MathTtdÉrt – Mathematikai és Természettudományi Értesítő, Budapest/Budapesta
MathTtdKözl – Mathematikai és Természettudományi Közlemények, Budapest/Budapesta
ORETÉ – Az Országos Régészeti és Embertani Társulat évkönyve, Budapest/Budapesta
OTTÉ – Orvos-Természettudományi Értesítő, Kolozsvár/Cluj-Napoca
OV – Ország-Világ, Budapest/Budapesta
Örökségünk – Örökségünk. Történelem, népélet, néphagyomány, Csíkszereda/Miercurea Ciuc
ÖZBH – Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen, Viena
PH – Pesti Hírlap, Budapest/Budapesta
PN – Pesti Napló, Budapest/Budapesta
Századok – Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest/Budapesta
SZNM – Székely Nemzeti Múzeum Értesítője, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe
Székely Nemzet – Székely Nemzet, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe
TRÉ – Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat közlönye, Temesvár/Timişoara
TSz – Történeti Szemle, Budapest/Budapesta
TtKözl – Természettudományi Közlöny, Budapest/Budapesta
UM-IZ – Ungarische Montan-Industrie Zeitung, Budapest/Budapesta

PECETEA LUI SKYLES ŞI TUMULII FASTUOŞI DE LA AGIGHIOL ŞI CUGIR. OMISIUNE ŞI FALSIFICARE ÎN FONDAREA MITULUI „STRĂMOŞILOR” ROMÂNILOR, GETO-DACII

EMILIAN TELEAGA[1]

Rezumat: Interpretarea peceţii lui Skyles, a mormintelor fastuoase de la Agighiol şi Cugir, a contribuit, prin omisiune şi falsificare, la fundarea mitului „strămoşilor” românilor, geto-dacii. Pe pecetea regelui Skyles (cca 475–450 a.Chr.), găsită la Vadu, este reprezentată o divinitate scitică care transmite, probabil, puterea regelui scit. În sec. V a.Chr., filoelenul Skyles era un caz excepţional, abia în sec. IV a.Chr. fiind cunoscute reprezentări figurative scitice. Monumentele arheologice din vremea lui Skyles au fost interpretate istoricizant, în sensul existenţei unor graniţe între sciţi şi traci. Întrucât prezenţa scitică la sud de Dunăre în secolul V a.Chr. nu a fost acceptată în istoriografie, pecetea a fost omisă din contribuţiile arheologice şi istorice din România vreme de peste 50 de ani. Mormintele fastuose de la Agighiol şi Cugir au fost interpretate tezist istoric. Mormântul de la Agighiol a fost considerat tracic sau getic. Analizele paleoantropologice au fost falsificate (indivizi de sex masculin şi feminin în loc de doi indivizi de sex feminin) pentru a corespunde modelului herodoteic al înmormântării tracilor alături de văduva preferată, alte modele de interpretare fiind excluse. Cercetarea mormântului s-a concentrat asupra obiectelor „tracice” şi a rămas anchilozată în studiul iconografic. Noile analize interdisciplinare încearcă să problematizeze identitatea persoanelor înmormântate la Agighiol în contextul migraţiei şi al schimbului de cai din sec. IV a.Chr. Mormântul cu car de la Cugir a fost înălţat pentru unul dintre conducătorii cetăţii de acolo. Înainte de prelucrarea informaţiilor arheologice şi publicarea lor, mormântul a fost atribuit unui războinic dac al lui Burebista, prin neglijarea cronologiei şi prin introducerea unor obiecte de inventar „dacice” printre piesele de port şi printre arme. Mormântul aparţine grupei Padea-Panagiurski Kolonii, caracterizată prin depunerea funerară a armelor într-o zona mai largă, din nord-vestul Bulgariei până în sudul Transilvaniei. Majoritatea mormintelor acestei elite războinice se datează în prima parte a La Tène-ului târziu (D_1) înainte de Burebista, iar atribuirea lor etnică este nesigură.

Cuvinte-cheie: pecetea lui Skyles; Vadu; zeiţă tronând; elită scitică; Agighiol; morminte fastuoase şi cu rug; arta traco-getică; morminte de „amazoane”; Cugir; şef din La Tène D_1.

PECETEA LUI SKYLES

Contribuţia de faţă îşi propune valorificarea iconografică a peceţii regelui scit Skyles şi încearcă să explice de ce aceasta a fost complet neglijată în

[1] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: emilianteleaga@hotmail.com; Seminarul de Preistorie, Philipps-Universität, Marburg, Germania, teleaga@staff.uni-marburg.de.

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 295–318

istoriografia din România vreme de peste 50 de ani. Contribuția constituie un fragment dintr-o cercetare mai amplă, despre începuturile artei figurative trace în sec. V a.Chr., care urmează să apară în limbile germană şi bulgară[2].

Pecetea de la Vadu a fost descoperită în sudul teritoriului histrian şi constituie o sursă epigrafică şi iconografică de primă importanță privind relațiile regelui scit Skyles cu Histria în sec. V a.Chr., dar şi referitoare la puterea sa la Dunărea de Jos. Deşi documentul a fost publicat pentru prima dată în 1936[3], el a rămas aproape complet ignorat în istoria şi arheologia română, cu toate că Histria preromană şi Dobrogea în totalitate au trezit interesul multor cercetători. După cunoştințele mele, respectivul document a găsit ecou doar la Vasile Canarache[4], în perioada unei influențe sovietice nemijlocite în România, şi, abia după 50 de ani, din nou, în lucrările scrise de Ligia Ruscu, Alexandru Avram şi Victor Cojocaru[5]. Această realitate este o consecință directă a minimalizării propagandistice din scrierea istorică românească (post)comunistă a prezenței străinilor (în cazul de față a sciților) pe teritoriul României actuale[6].

Dimpotrivă, istoricii din fosta Uniune Sovietică au menționat pecetea de mai multe ori[7]. Abia după publicarea sa detaliată de către Ju.G. Vinogradov, pecetea a fost tot mai mult luată în seamă în interpretările istorice[8].

Pecetea de aur, descoperită întâmplător la Vadu şi păstrată în colecția Casei memoriale dr. George Severeanu, poartă două inscripții: 1. ΣΚΥΛΕΩ/Skuleo – forma greacă a genitivului posesiv „aparțin lui Skyles”; 2. ΚΕΛΕΟΕΑΡΓΟΤΑΝΠΑΡ/ Κέλεοε Αργοταν πὰρ ἒναι – inscripție tradusă astfel de către Vinogradov: „(mi)-a poruncit să fiu la Argotas”. Vinogradov consideră că Argotas este un bunic neatestat istoric al regelui scit Skyles, Dubois îl consideră un reprezentant al lui Skyles în teritoriul odris (Argotas era însă mai probabil un reprezentant al lui Skyles în Dobrogea nordică, revendicată la acea dată de către regele odris)[9] (fig. 1).

Pecetea lui Skyles se datează în al doilea sfert al secolului al V-lea a.Chr., încadrare cronologică confirmată de atestările herodoteice ale regelui scit. Plăcuța peceții reprezintă un personaj feminin şezând pe tron, cu picioarele în conduri fără toc, rezemate pe un scăunaş. Acest personaj are pe cap un fel de diademă, cu coadă de cal, poartă o rochie lungă şi ține o oglindă într-o mână, respectiv o floare de crin în cealaltă.

[2] Teleaga 2014, sub tipar.

[3] Apostolides 1936, p. 221–227.

[4] Canarache 1950, p. 216–217, menționează că a fost găsit în anii ’30, de către săteni, pe câmp, în urma plugului, pe teritoriul comunei Caraharman, actuala localitate Vadu, la 10 km sud de Istria.

[5] Ruscu 2002, p. 51–56; Avram 2003, p. 306; Cojocaru 2004, p. 135, 348, 415.

[6] Niculescu 2004–2005, p. 99–124.

[7] Gajdukevič, Kapošina 1951, p. 163, Anm. 2; Blavatskaja 1952, p. 55–56, Anm. 3; Karyškovskij 1958, p. 160, Anm. 57; Raevskij 1977, 99 f.

[8] Vinogradov 1980, p. 92–109; Vinogradov, Kryžickij 1995, p. 103–104, fig. 99; Dubois 1996, p. 11–15; Vinogradov 1997, p. 613–633, pl. 39; Tochtasev 1999, p. 169–173.

[9] Dubois 1996, p. 11–15; Vinogradov 1997, p. 613–633, pl. 39.

Fig. 1. Vadu. Pecetea lui Skyles (după Vinogradov 1997, pl. 39, 1).

Reprezentarea de pe pecetea de la Vadu este (ca şi inscripţia în limba greacă) o interpretare greacă a unui motiv scitic: un personaj feminin tronând ţine o oglindă în mână şi are în faţă un războinic în picioare, care ţine un vas de băut; reprezentarea războinicului lipseşte pe pecetea de la Vadu. Reprezentările antropomorfe sunt foarte rare în lumea figurativă scitică din sec. V a.Chr., dar motivul prezentat este atestat în sec. IV a.Chr.[10].

O tradiţie de cercetare veche de o sută de ani decodifică personajul feminin tronând ca fiind o zeiţă, Argimpasa sau Tabiti, care a fost interpretată de Herodot (IV, 59) ca Aphrodita Urania, respectiv ca Hestia sciţilor. Acest personaj s-ar putea asemăna iconografic cu Anahita iraniană sau chiar cu Kubaba hitită[11]. Personajul feminin tronând, cu rochie lungă şi acoperământ al capului asemănător cu tiara, se apropie de Kubaba hititică târzie. Această mamă a zeilor a fost adorată şi în epoca fierului de către diferite popoare din Anatolia, manifestându-se în forme specializate ca iconografie şi ca nume, inclusiv drept Cibele[12]. Derivarea figurii feminine tronând de pe pecetea de la Vadu şi a reprezentărilor asemănătoare cu un fel de tiară şi văl din sec. IV a.Chr. din reprezentările microasiatice mult mai vechi ale zeiţei Kubaba nu poate fi argumentată nici iconografic, nici în sensul preluării unei zeiţe de către sciţi. Aspectul oriental al ochiului reprezentat frontal (deşi personajul este reprezentat în profil) şi papucii cu vârful întors în sus sunt trăsături artistice ale unui stil pontic stângaci din sec. V a.Chr., care redă mâna dreaptă ca pe cea stângă.

Figura principală tronând este reprezentată începând cu sec. IV a.Chr. cu un fel de tiară şi văl. În mai mulţi tumuli nord-pontici din sec. IV a.Chr. au fost descoperite plăcuţe decorative în zona craniilor femeilor înmormântate, care permit o reconstituire a acoperământului capului asemănătoare celei de pe reprezentările figurative menţionate. Femeile înmormântate în tumulii cu inventar deosebit de bogat aveau un statut social ridicat. Personajul feminin tronând, reprezentat pe un

[10] Artamonov 1961, p. 58–62, fig. 1–6; Ellinghaus 1997, p. 37–48.
[11] Recent rezumativ: Vinogradov 1997, p. 623–625; Jünger 1997, p. 49–60.
[12] Işık 2008, p. 33–268, pl. 15–28.

covor din tumulul 5 de la Pazyryk (cca 250 a.Chr.), ține în mână o ramură cu flori, iar în fața sa este reprezentat un călăreț. O scenă asemănătoare este reprezentată pe un corn de băut de la Merdžany (în zona Kuban). Tiara cilindrică a figurii feminine de la Pazyryk corespunde aproximativ acoperământului pentru cap al femeii înmormântate în acest tumul (cilindru de lemn cu coadă împletită din păr de cal)[13].

Acest acoperământ al capului se aseamănă cu acela purtat de personajul feminin tronând, reprezentat cu vreo 200 de ani mai devreme la Vadu, ceea ce arată profunda sa semnificație religioasă în societatea scitică. Scena personajului feminin tronând cu un fel de tiară şi văl sau cu un acoperământ al capului de formă cilindrică şi cu oglindă şi/sau floare, în fața căruia stă un războinic (cu corn de băut) sau un călăreț, a fost interpretată ca întronarea de către o zeiță a unui rege scit divinizat[14]. O interpretare profană a personajului feminin, regina aşteptând întoarcerea regelui, este improbabilă[15]. Oglinda cu mâner este reprezentată ca atribut al personajului feminin şi corespunde unui tip de oglindă grecească, care a fost produs şi la Olbia. Acest tip a fost descoperit în numeroase variante în mormintele, de bărbați şi de femei, olbiene şi nord-pontice din zona stepică, începând cu sec. VI a.Chr.[16]. Oglinda cu mâner nu poate fi interpretată ca indicator etnic, totuşi reprezentarea sa pe pecetea lui Skyles arată că nu era străină culturii scitice.

Cel de-al doilea atribut al zeiței este floarea de crin, reprezentată şi pe bara inferioară a tronului, această floare fiind un atribut al zeiței Hera[17]. Tronul reprezentat pe pecete aparține unui tip cu picioare rotunde, comun în sec. V a.Chr. Tronul fastuos, cu picioarele sale specifice în formă de labe de leu, folosit de Marele Rege achemenid şi reprezentat pe monumentele sale, ar putea constitui un prototip. El derivă dintr-un model neobabilonian şi apare în spațiul egeean în forme simple. Tocmai această formă simplă de tron, cu barele spătarului terminate în formă de vrejuri şi cu scăunel de picioare, a fost ilustrat pe pecetea de la Vadu. Colțurile masive – probabil piese modelate din metal, folosite pentru legarea părților de lemn – şi lipsa brățărilor sunt specifice tronurilor orientale[18]. Tronul subliniază statutul social înalt al personajului care şedea pe el.

Zeița tronând de pe pecetea de la Vadu poate fi interpretată ca o încercare timpurie de a da divinităților aniconice scitice o înfățişare omenească corespunzătoare panteonului grec. În acelaşi sens se înțelege şi istoria herodoteică privind închinarea lui Skyles la zei greci şi respingerea lor de către sciți. Preluarea divinităților străine de către populația indigenă (identificată cu sciți şi traci) din

[13] *Gold der Steppe* 1991, 106f., fig. 2, 4–6; Rudenko 1970, p. 104, 275–276, fig. 147, 154, pl. 66, A; Alekseev u.a. 2005, p. 80, 165–166, Tab. 2, 15, fig. 2, 30; 3, 94; Krieger 2009, p. 164–167, fig. 5–6.

[14] Recent Krieger 2009, p. 151–178.

[15] Agre 2011, p. 59–62, fig. 3, 6b, 12.

[16] Tipul corespunde speciei 2 şi tipurilor 4 şi 5 după Kuznețova (1987, p. 36–38, fig. 2–3).

[17] Vinogradov 1997, p. 624–625.

[18] Kyrieleis 1969, p. 36–37, 134–146, 149–151, pl. 18, 2–4; Calmeyer 1996, p. 223–231, pl. 71–77.

sec. V a.Chr. de la Borysthene Inferior până la Dunărea de Jos nu poate fi dovedită nici istoric, nici arheologic[19].

În comparaţie cu însemnele de putere odrisă, care aparţin unor serii (ca dovadă a unei continuităţi dinastice) şi apar pe un spectru larg de obiecte de artă (de exemplu, călăreţul), zeiţa tronând apare o singură dată la Dunărea de Jos. Dintre reprezentanţii atestaţi istoric ai dinastiei scitice din sec. V a.Chr., doar Skyles poate fi pus în legătură cu o figură antropomorfă. Motivul formează, împreună cu sceptrul în formă de cap de pasăre de pradă şi, mai ales, cu statuile de piatră, o grupă de însemne de putere relevante social, care dovedesc o elită conducătoare scitică la Dunărea de Jos. După relatarea lui Herodot, dinastia scitică a lui Ariapeithes şi a fiilor săi (Skyles şi Oktamasades)[20] domnea în sec. V a.Chr. asupra unui regat nord-pontic care se întindea până la Dunărea de Jos şi care-şi exercita influenţa politică asupra coloniilor greceşti.

Pentru a putea înţelege de ce pecetea lui Skyles de la Vadu a fost trecută sub tăcere, trebuie făcută mai întâi o prezentare succintă a modului în care istoriografia recentă a interpretat etnic povestirile lui Herodot şi monumentele arheologice de la Dunărea de Jos.

După Herodot, Istros curgea de la vest la est în Sciţia „pătrată” nord-pontică şi o separa de Thracia. După descrierea sa geografică, în *Istros* curg cinci râuri scitice: *Pyretos*, *Tiarantos*, *Araros*, *Naparis* şi *Ordessos*. În cercetarea actuală, doar *Pyretos* corespunde sigur Prutului de astăzi, identificarea celorlalte patru fiind controversată; totuşi, *Tiarantos* corespunde probabil Siretului, iar *Ordessos* Argeşului. La nord de Dunăre, spre interiorul continentului şi în afara Sciţiei pătrate, trăiau agatirsii, din ţara cărora izvorăşte râul *Maris* (Mureş) care se varsă în Istros (în loc de Tisa), la nord de care sunt localizaţi neurii[21]. Agatirsii erau legaţi mitologic şi politic de sciţii nord-pontici, aveau însă alte obiceiuri, care se apropiau de cele ale tracilor[22]. Herodot mai cunoaşte la nord de Dunăre şi pe siginni, care pretindeau o descendenţă medică şi care se învecinau cu veneţii[23].

Graniţa de nord, pretinsă de odrisi pentru regatul lor în faţa sciţilor, se afla de-a lungul Istros-ului. Astfel, la Dunărea de Jos aveau loc demonstraţii de putere şi se încheiau contracte. O sferă de putere, chiar o prezenţă a puterii scitice la sud de Dunărea Inferioară, în prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr., este transmisă de diferite izvoare scrise[24].

---

[19] Rusyayeva 2007, p. 93–102.

[20] Povestirile lui Herodot despre spaţiul tracic sunt, cu puţine excepţii, mediteranocentrice. Cu cât punctele sunt mai departe de coastă, cu atât mai inexacte sunt cunoştinţele lui, cele mai imprecise fiind cele despre regiunea de la nord de Munţii Balcani. Informaţiile sale despre sciţii nord-pontici sunt, dimpotrivă, detaliate, şi au fost adunate probabil la Olbia. S-a presupus chiar că el s-ar fi aflat acolo (West 2007, p. 79–92).

[21] Herodot, IV, 47–49, 99–101; Janakieva 2009, p. 29–30, 94–95, 103–104, 114, 133; Dan 2011, p. 47–53.

[22] Herodot, IV, 10, 48, 78, 97, 100, 104; RE, Bd. 1, s.v. *Agathyrsoi*, 764–765.

[23] Herodot, V, 9; RE, II 2, s.v. *Sigynnes*, 2458.

[24] Astfel, o expediţie scitică de jaf se întinde în 496 a.Chr. până în Chersonesos (Herodot, VI, 40). Mai târziu se realizează un pact politic, deoarece o fiică a regelui odris Teres se căsătoreşte cu

Atribuirea monumentelor arheologice din perioada Hallstatt-ului târziu din regiunea de la nord de Dunăre triburilor amintite de Herodot reprezintă o problemă a cercetării, care a condus la o interpretare falsă a izvoarelor istorice. La aceasta se adaugă faptul că situația politică şi tradițiile de cercetare din diferitele țări joacă un rol important. Astfel, Anna Meljukova stabilea o graniță arheologică între tracii herodoteici şi sciți – de-a lungul Nistrului, apoi de-a lungul liniei dintre stepă şi silvostepă în zona dintre Nistru şi Prut, apoi de-a lungul Dunării până la gura Prutului –, aproximativ granița dintre fosta Uniune Sovietică (fără Republica Moldova) şi România. La vest de această graniță se aflau monumentele tracice, la est cele scitice. În Dobrogea, prezența scitică a fost acceptată numai în sec. IV a.Chr., deoarece regatul lui Ataias nu putea fi negat[25].

Părerea exprimată de Meljukova a fost întărită de Alexandru Vulpe. El a localizat cele cinci râuri secundare scitice ale lui Herodot între Prut şi Siret, corespunzător graniței traco-scite. Ca urmare a unei analize arheologice complexe, Valentin Vasiliev atribuia grupul migrator Ciumbrud din Hallstattul târziu din Transilvania centrală agatirsilor. Alexandru Vulpe nega caracterul migrator şi scitic al agatirsilor[26]. Ca reprezentant al scrierii istorice oficiale din România, care consideră că tracii de nord erau strămoşii românilor, el nuanțează şi se îndoieşte de mai multe ori asupra părerilor exprimate mai devreme, discutând aparițiile bibliografice recente privind problema scitică[27]. În această cercetare lipsesc atât analize arheologice noi, cât şi săpături sistematice.

Cercetarea arheologică ungară îi tratează altfel pe sciți, deoarece ungurii înşişi, venind în 895/896 p.Chr. din Etelköz în stepele nordpontice, au migrat în bazinul carpatic. În cadrul aceleiaşi concepții istoricizante a fost cercetată arheologic şi grupa Alföld (numită şi cultura scitică, cultura din epoca scitică sau cultura Vekerzug) în legătură cu alte grupuri culturale. Sciții nu au fost niciodată puşi acolo sub semnul întrebării, cel puțin nu pentru aportul lor la constituirea acestei culturi[28].

---

regele scit Ariapeithes. Din această căsătorie a rezultat Oktamasades. O altă soție a regelui scit era din Histria. Ambele căsătorii politice dovedesc poziția de putere a regelui scit față de vecinii din sud-vest. Skyles, fiul unei femei din Histria, devine în următoarea generație succesorul tatălui său. Mai târziu, Skyles a fost îndepărtat de la putere de către fratele său vitreg, Oktamasades, şi se refugiază la regele trac Sitalkes. Oktamasades îl urmăreşte cu armata sa şi întâlneşte la Dunăre (fluviu de graniță) armata lui Sitalkes. Conflictul a fost oprit printr-un schimb de prizonieri (Skyles şi un frate al lui Sitalkes aflat la regele scit) şi *status quo* – Dunărea ca graniță între sciți şi odrisi – restabilit (Herodot, IV, 78–80; Alexandrescu 1990, p. 68–70). Puterea lui Skyles este atestată în această regiune: după Herodot, el avea o soție la Olbia şi un palat. Nikonion bate monede cu numele său. Insigna sa s-a descoperit în sudul teritoriului Histriei, deci el avea o anume influență asupra Histriei şi, în general, asupra regiunii de la sud de Dunăre. Cercetări recente presupun chiar că Skyles exercita un protectorat asupra Nikonion-ului, Olbiei şi Kerkinitis (Vinogradov/Kryžickij 1995, p. 130–134; Vinogradov 1997, p. 613–633, pl. 39; Alekseev 2005, p. 39–55; Mielczarek 2005, p. 273–276).

[25] Meljukova 1979.

[26] Vasiliev 1980; Vulpe 1983, p. 115–144; Vulpe 1986, p. 33–43.

[27] Vulpe 2003, p. 113–134; Vulpe 2012, p. 47–75.

[28] Rezumativ, pentru problemă şi stadiul cercetărilor: Párducz 1973, p. 27–63, pl. 9–14; Kemenczei 2009, p. 7–19, 111–114.

În contextul existenţei unei graniţe între sciţi şi traci în sec. V a.Chr. (1) de-a lungul Dunării sau (2) de-a lungul Nistrului, a liniei dintre stepă şi silvostepă în zona dintre Nistru şi Prut, şi respectiv de-a lungul Dunării până la gura Prutului (ambele discutate în istoriografia oficială), existenţa peceţii regelui scit Skyles la Vadu, dar şi a sceptrelor în formă de cap de pasăre de pradă (de la Celic-Dere şi din nord-estul Bulgariei) şi a statuilor de piatră (de la Ciulniţa, Hagieni, Sibioara, Stupina şi o descoperire întâmplătoare provenind din Dobrogea) dovedesc prezenţa unei elite conducătoare scitice în Dobrogea. Întrucât istoriografia română oficială nu accepta această teză, cea mai clară dovadă care o putea susţine – pecetea regelui Skyles de la Vadu – a fost trecută sub tăcere.

MORMÂNTUL DE LA AGIGHIOL

Agighiol a pătruns în conştiinţa arheologilor ca **mormântul fastuos tracic în sine**, fapt care însă nu este de la sine înţeles[29]. Atribuirea etnică a monumentului s-a configurat printr-o bogată tradiţie de cercetare (fig. 2).

Agighiol este situat la aproximativ 10 km nord-vest de malul lacului Razelm, în provincia antică *Scythia Minor* (în Dobrogea de nord). În vremea înălţării mormântului fastuos, această regiune se afla sub dominaţia regelui scit Ataias, care a stăpânit până în anul 339 a.Chr[30].

Ion Andrieşescu s-a mărginit strict la descrierea arheologică, atât în raportul de săpătură din 1931, cât şi în publicarea preliminară a tumulului[31]. Filow definise, încă înainte de perioada descoperirii tumulului, o grupă traco-scitică de obiecte figurative, care a fost creată de către artişti traci. După opinia lui, aceasta a coexistat în Thracia cu o grupă importată de obiecte figurative şi cu o grupă „greco-barbară”, care a fost creată de artişti autohtoni[32]. Direcţia de cercetare dominantă în vremea descoperirii mormântului fastuos de la Agighiol, influenţată de descoperirea şi publicarea depozitului de piese de harnaşament de la Craiova, considera astfel de creaţii figurative din regiune ca fiind scitice sau aparţinând unei subgrupe a artei scitice, în sensul grupei traco-scitice definite de Filow[33].

---

[29] Documentaţia originară a lui I. Andrieşescu, intitulată „Memoriu asupra săpăturilor (jud. Tulcea)”, a fost redescoperită în 2009 în arhiva Institutului de Arheologie şi astfel a devenit posibil proiectul „Studii interdisciplinare privitoare la mormântul fastuos de la Agighiol, judeţul Tulcea, România”. Rezultatele preliminare ale acestui proiect au fost publicate deja în 2010 (Teleaga 2010, p. 78–85), dar acesta a fost finalizat abia în cadrul unei burse de reintegrare pentru bursierii fundaţiei Alexander von Humboldt. Rezultatele finale sunt publicate într-un articol în două părţi din 2014 (Teleaga, Soficaru, Bălăşescu 2014; Teleaga *et alii* 2014).

[30] Întinderea discutabilă a regatului lui Ataias la Dunărea de Jos este atestată atât de către autorii antici, cât şi de monedele de argint cu numele său (Gardiner–Garden 1989, p. 29–40; Stolyarik, 2001, p. 21–34, pl. 2–3).

[31] Andrieşescu 1937, pl. 13–27.

[32] Filow 1917, p. 54–73.

[33] Schmidt 1927, p. 1–90, pl. 1–9; Nestor 1932, p. 141–151; Jacobsthal 1944, p. 36.

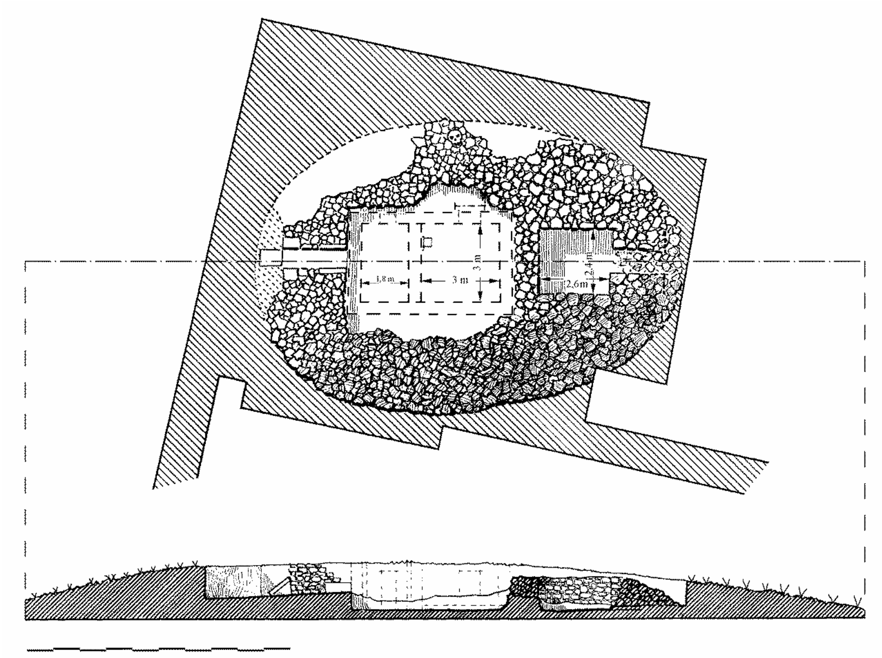

Fig. 2. Agighiol. Planul şi profilul tumulului
(desen – scara 1:200 – de D. Păcuraru, după Andrieşescu 1937, pl. 25).

Încadrarea cronologică şi cultural-istorică a mormântului fastuos a fost făcută abia de către Radu Vulpe şi Dumitru Berciu. Aceştia l-au clasificat drept „mormânt princiar traco-getic”, mai întâi în cărţi generale de specialitate[34], apoi în publicarea detaliată a mormântului, respectiv în studii privind arta traco-getică[35]. În contextul cercetării din acea vreme, aceasta era o interpretare nouă, care a fost considerată imediat ca „lucrare cu teză”[36]. Mai târziu, ea a fost acceptată oficial[37]. Interpretarea „scitică” a mormântului a rămas uitată în istoria cercetării, iar mormântul este acum considerat „getic”[38].

[34] Vulpe 1960, p. 225–226: „În ciuda caracteristicilor sale scitice, mormântul de la Agighiol este tracic şi a aparţinut probabil unui principe odris, eventual chiar unui potentat get aflat în legătură cu aristocraţia uniunii de triburi sudtracice, care se întindea în această perioadă până la gurile Dunării. Nu e vorba în niciun caz de un scit”; Berciu 1965, p. 114–119, fig. 27–32.

[35] D. Berciu sublinia independenţa artei traco-getice care s-a dezvoltat independent de cea scitică şi a suferit influenţe persane prin mijlocirea greacă. El conchidea că, în cazul descoperirii de la Agighiol, este vorba de „creaţii ale toreuticii trace în stil sever traco-getic animalier de la începutul secolului IV înaintea erei noastre” (Berciu 1969, p. 261–264).

[36] În prima sa luare de poziţie, Petre Alexandrescu a considerat publicarea mormântului ca fiind o „lucrare tezistă, deoarece autorul ei, deşi nu realizează o analiză stilistică riguroasă, afirmă în mod repetat apartenenţa monumentelor cercetate la această artă” (Alexandrescu 1974, p. 273–281).

[37] Alexandrescu 1983, p. 45–66.

[38] Sîrbu 2008, p. 268–283; Sîrbu 2012, p. 85–92.

Ofrada de cai atestată la Agighiol este un fenomen specific tumulilor scitici cu inventar bogat din zona nord-pontică, dar este cunoscută şi în tumulii tracici de la sud de Dunăre. Astfel, în tumulul 2, înzestrat asemănător cu cel de la Agighiol, cercetat la Vraţa, Mogilanskata Mogila, au fost găsite două schelete de sex feminin cu podoabe şi arme, dar şi un car cu cai – o posibilitate de neacceptat pentru specialiştii arheologiei tracice. Întrucât analiza antropologică a scheletelor de la Agighiol a stabilit existenţa unui individ de sex masculin şi a unuia de sex feminin, s-a preferat, în ambele cazuri (Agighiol şi Vraţa), interpretarea istoricizantă care se bazează pe scrierile herodoteice şi pe autori mai târzii: înmormântarea tracilor cu văduva preferată[39].

Pentru morminte de femei cu arme şi podoabe din nordul pontic există un concept arheologic, care se bazează tot pe Herodot: morminte de amazoane[40]. Problema amazoanelor nu a fost dezbătută în tracologie, în mai mare măsură, deoarece premisele ideologice nu au permis această dezbatere şi mai puţin din cauza lipsei analizelor paleoantropologice (în cazul mormântului de la Agighiol aceste analize au fost interpretate greşit).

Doar un arheolog „marginal” din România a atribuit un mormânt cu arme şi podoabe (Tumulul 1 de la Cetăţeni, datat pe la 200 a.Chr.) unei posibile amazoane. Prin aceasta, el este primul şi singurul arheolog român care punea problema prezenţei mormintelor de amazoane în Dacia preromană[41].

În cercetarea recentă, Agighiol a devenit doar o „sursă de analogii” pentru obiectele artei tracice, care permite diferite contribuţii ştiinţifice pe această temă (contextul mormântului fiind însă uitat)[42]. Cei înmormântaţi la Agighiol sunt „străini” de contextul arheologic din Dobrogea, atât datorită ritului de înmormântare deosebit, cât şi a ofrandelor fastuoase, unice în zonă, în perioada în discuţie. Mormintele de inhumaţie, în camere funerare ridicate sub un tumul, sunt descoperiri excepţionale în acea vreme la Dunărea de Jos, într-un ţinut dominat de cimitire de incineraţie şi inhumaţie relativ unitare. „Străinii”, pentru care s-a ridicat mormântul tumular şi s-au jertfit caii, şi-au pierdut printr-un fel de apropiere magică specificităţile lor şi au devenit strămoşii „noştri” buni[43].

[39] Arheologii au anunţat mai întâi descoperirea a două schelete în tumulul 2 de la Vraţa, care au fost determinate de paleoantropologi ca fiind două persoane tinere, de sex feminin. Mai târziu, cercetătorii tumulului au explicat că acolo s-au înmormântat unul sau doi indivizi de sex feminin şi unul de sex masculin (Boev 1972, p. 148, Tab. 51; Torbov 2005, p. 11–14). Interpretarea mormântului fastuos de la Agighiol (un individ de sex feminin şi unul de sex masculin) a fost susţinută mai întâi de D. Berciu, înainte de sau paralel cu publicarea expertizelor paleoantropologice (Berciu 1965, p. 116; Berciu 1968, p. 20; Bolomey 1968, p. 27–31; Nicolăescu-Plopşor 1968, p. 23–26).

[40] Fialko 2012, p. 61–67.

[41] Rosetti 1969, p. 90–94.

[42] Kull 1998, p. 197–466. Bazându-mă pe rezultatele câtorva cercetări interdisciplinare noi, desfăşurate asupra mormântului de la Agighiol, am încercat recent să depăşesc această monotonie, reinterpretând contextul (Teleaga 2010, p. 79–85).

[43] Cititorilor nefamiliarizaţi cu tradiţia de cercetare din România şi Bulgaria se cuvine reamintit că, în scrierile istorice oficiale din cele două ţări, tracii sunt consideraţi predecesori ai actualilor bulgari, iar geţii şi dacii, numiţi şi geto-daci, sunt strămoşii actualilor români.

Redescoperirea documentației de săpătură şi metodele interdisciplinare, astăzi curent folosite în arheologie, pot pune sub semnul întrebării vechile dogme ale cercetării: cum a fost înzestrată şi jefuită construcția funerară?; cine erau indivizii tineri înmormântați acolo?; ce fel de cai au fost sacrificați şi cum erau ei împodobiți, respectiv de unde provine argintul harnaşamentului lor?; provin oamenii şi caii din aceeaşi regiune?; când a fost înălțat mormântul?

Pentru a putea răspunde acestor întrebări, prezint rezumativ în limba română rezultatele studiilor interdisciplinare ale echipei care a cercetat rămăşitele monumentului funerar de la Agighiol. Ele reprezintă concluziile unui studiu detaliat publicat în limba germană, în acelaşi timp cu acest articol[44].

Mormântul fastuos de la Agighiol a fost considerat în istoria cercetării ca fiind traco-getic sau getic şi, astfel, ca mormânt al strămoşilor „noştri”. Această interpretare este contrazisă de noile cercetări interdisciplinare.

Documentația lui Ion Andrieşescu a fost valorificată superficial de către Dumitru Berciu în studiile sale. Ea contribuie la precizarea stratigrafiei tumulului, a construcției funerare şi a răspândirii inventarului funerar în antecameră. Mai mult, ea a permis atribuirea pieselor de harnaşament celor trei cai, animale care aveau o valoare diferită.

Analizele paleoantropologice arată că la Agighiol au fost înmormântați doi indivizi de sex feminin de 18–20 şi respectiv de 21–25 ani. Ele au dovedit că vechea determinare a primului schelet ca fiind de sex masculin este greşită. La primul individ s-au constatat urmele unei deformări artificiale a craniului – o noutate pentru Dobrogea acelei vremi. Analizele izotopilor de stronțiu, provenind din probele prelevate de la aceşti doi indivizi de sex feminin, au stabilit că aceştia nu au crescut în regiunea în care au fost înmormântați, fapt ce indică mobilitatea acestor potentate (statut dovedit de caii şi armamentul de paradă, de phiala lui Kotys şi de setul de vase pentru banchet) în Dobrogea secolului al IV-lea a.Chr.

Cercetarea paleozoologică a scheletelor de cai de la Agighiol a confirmat prima determinare: un cal mic, bolnav, şi un cal mare, de rasă. Cercetarea tafonomică a primului cal este nouă: acesta a fost tăiat, dezosat şi depus în totalitate în mormânt. Analizele izotopilor de stronțiu, provenind de la calul de elită şi de la calul obişnuit, au stabilit că ultimul a trăit în zona Agighiol, dar calul de rasă este străin locului de înmormântare, fapt ce arată schimbul de cai în sec. IV a.Chr. Analiza microfluorescentă a pieselor de harnaşament de argint a stabilit faptul că unele au fost întărite prin adăugarea cuprului şi că aplicele de harnaşament au fost aurite pe suprafața vizibilă. Reconstituirea, din două seturi de piese de harnaşament pe criterii funcționale, a dus la constatarea că un set transmitea calului în mod simbolic puterea ursului, altul era specific pentru caii tracici de elită.

Mormântul fastuos a fost construit puțin după anul 350 a.Chr., dar s-a putut identifica şi o ofrandă mai târzie. Datele radiocarbon permit încadrarea mormântului

[44] Teleaga, Soficaru, Bălăşescu 2014; Teleaga *et alii* 2014.

într-o serie de morminte fastuoase din sec. IV a.Chr., mai precis în vremea dominației regelui scit Ataias la Dunărea de Jos.

Încercarea de a defini identitatea purtătoarelor de arme şi de podoabe, înmormântate la Agighiol, împreună cu cai cu harnaşament bogat, subliniază că ele aveau obiecte fastuoase şi simboluri de putere tracice, dar şi însemne militare. Defunctele de la Agighiol erau probabil, ca şi cele din tumulul 2 de la Vrața, fie războinice scite cu simboluri de putere tracice, fie aristocrate trace cu simboluri de putere războinică.

MORMÂNTUL FASTUOS DE LA CUGIR

Mormântul fastuos de la Cugir nu a fost niciodată publicat complet, însă a fost atribuit de către Ion Horațiu Crişan unui războinic al lui Burebista. Până la publicarea exhaustivă a mormintelor tumulare de la Cugir, interpretarea tumulului 2 în contextul La Tène-ului târziu din sud-estul Europei se bazează pe două studii scrise în limba germană şi deja aflate sub tipar[45], dar şi pe toată documentația de săpătură inedită[46]. Fără a publica materiale inedite, prezint aici doar acele informații care permit demitizarea interpretării mormântului tumular de războinic al lui Burebista.

Mormântul de războinic cu car de la Cugir este un mormânt-rug, un tip funerar rar atestat în Dacia preromană, într-o zonă în care mormintele în general sunt excepționale.

Săpăturile sistematice ale fortificației şi tumulilor de la Cugir sunt publicate doar în rapoarte preliminare. Secțiunile săpate în 1979 şi 1981 pentru cercetarea coamei de sud-vest a fortificației de la Cugir au permis descoperirea a patru tumuli cu morminte de incinerație. Aceşti tumuli din La Tène-ul târziu sunt situați pe acropola cetății, imediat în exteriorul zidului de fortificație[47]. Tumulul 2 a fost

---

[45] Rustoiu, Teleaga 2014; Teleaga, sub tipar.

[46] Arhiva de săpătură şi materialul arheologic din tumulii de la Cugir au fost documentate în anii 2006 şi 2011 în cadrul proiectului „Morminte cu care din Epoca fierului în sud-estul Europei”, realizat sub egida Institutului de Arheologie din Bucureşti, a Muzeului Central Romano-German din Mainz şi a Seminarului de Preistorie din Marburg. Valorificarea rezultatelor este finanțată de către fundația Alexander von Humboldt. Documentația de săpătură a fost realizată de Ion Horațiu Crişan şi Florin Medeleț şi mi-a fost pusă la dispoziție mulțumită lui Aurel Rustoiu. Există analize interdisciplinare mai vechi, deja publicate: paleoantropologice: Rişcuția C., Rişcuția I., 1981, p. 51; paleozoologice: Ceuca 1986, p. 125–128, pl. A–E (doar oasele de cai); analize gravimetrice şi spectrale: Sârb 1987, citat de Iaroslavschi 1997, p. 113, 150, 155–156, Anm. 19, pl. 3–4. În cadrul proiectului au fost realizate următoarele analize, încă nepublicate: Soficaru 2012 (analiza oaselor umane incinerate); Bălăşescu 2007 (analiza oaselor de animale de toate speciile); Schoch 2011 (analize de lemn); Hajdas 2012 (datări radiocarbon); Teleaga 2013 (valorificarea vechilor analize spectrale şi a noilor analize de microfluorescență realizate la RGZM Mainz). Aurel Rustoiu şi Emilian Teleaga pregătesc publicarea mormintelor tumulare de la Cugir în cadrul seriei monografice bilingve *Studien zur eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens/Studii arheologice privind Epoca fierului în Tracia*.

[47] Crişan 1980a, p. 81–87; Crişan 1980b, p. 4–8, 61; Crişan 1994, p. 387–388; Crişan, Medeleț 1979 a, p. 105–107; Rustoiu, Teleaga 2014.

înălțat deasupra unui mormânt-rug situat pe o platformă nivelată şi acoperită cu argilă, care avea o groapă de ventilație în mijlocul ei. Rugul a fost construit din crengi proaspăt tăiate de stejar şi câteva bârne de fag. Pe rug au fost arşi doi cai cu carul funerar, calul de călărie şi războinicul de vreo 40–45 ani, cu armamentul său. Majoritatea resturilor de ardere au fost adunate de pe rug şi strânse într-o grămadă, iar resturile roților carului au fost depuse deasupra armelor războinicului (coif, cămaşă de zale, sabie de tip La Tène în teacă, lance şi scut) şi a pieselor de port şi de harnaşament, totul fiind acoperit cu argilă. O fructieră, un vas mic şi o *situla* din bronz au fost folosite probabil pentru un banchet funerar în cursul arderii rugului (fig. 3). Deasupra rugului a fost înălțat tumulul.

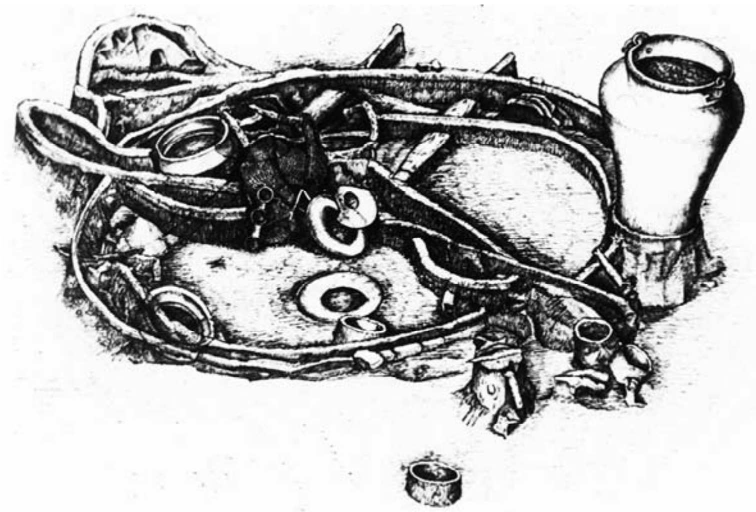

Fig. 3. Cugir. Reconstituirea grafică a ordonării inventarului mormântului fastuos (după Popa 2011, pl. 151,8).

Ion Horațiu Crişan inserează, fără niciun temei, în inventarul mormântului cu car o *sica* de proveniență necunoscută[48]. Atât el, cât şi cercetarea arheologică recentă din România consideră *sica* drept „arma națională" a dacilor[49]. Astfel,

[48] Crişan 1980a, p. 82–83; Crişan 1980b, p. 7. În carnetul de săpătură este menționat doar un mâner de *sica* (?), care, însă, nu este documentat prin desene sau fotografii. Prin desenele pregătite spre publicare au fost documentate o *sica* şi o teacă, care însă nu se potriveşte lamei cuțitului curb – argument suplimentar pentru inserarea lor ulterioară în inventarul mormântului. În primele două rapoarte publicate apar o *sica* şi o teacă provenind din tumulul 2 şi o altă *sica* din tumulul 4. Crişan menționează într-un studiu despre statul lui Burebista o *sica* (nu şi teaca ei) provenind din tumulul 2 şi o altă *sica* provenind din tumulul 4 (Crişan 1980c, p. 164; Crişan 1980d, p. 5). În raportul prezentat la simpozionul de tracologie, organizat de I.C. Drăgan în 1981, războinicul de la Cugir avea o sabie, un arc, o *sica* şi un pumnal scurt, din care s-a păstrat doar teaca (Crişan 1982, p. 355).

[49] Rustoiu 2007, 67–82. Deşi *sica* apare în scena sinuciderii regelui dac Decebal şi în alte monumente din epoca cuceririi romane, prezența cuțitului curb într-o zonă mult mai largă din grupa mormintelor de tip Padea-Panagiurski Kolonii exclude considerarea ei ca fiind un semn de identitate dacic.

călărețul este reprezentat ca fiind un nobil dac din sec. I a.Chr., dus la înmormântare pe un car şi având un coif, o cămaşă de zale, un scut, o sabie, o lance, o *sica* şi o centură. Această reprezentare a războinicului este redată şi grafic[50].

Această falsificare pare surprinzătoare, însă nu este singura. Războinicului mormântului fastuos îi este atribuită şi o cataramă rotundă de argint, care, în realitate, este o faleră provenind din tumulul 3[51]. Aceasta este atribuită mormântului cu car abia după descoperirea tumulului 3 în 1981, într-un articol din 1982, unde este reconstituită grafic după falera de la Herăstrău[52]. În ambele cazuri, falsificarea inventarului, prin inserarea unui cuțit curb şi a unei falere de argint, s-a făcut în sensul reprezentării războinicului din mormântul cu car ca fiind „geto-dac"[53]. De aceea, în toate rapoartele publicate, identitatea celui înmormântat în tumulul cu car este de la sine înțeleasă – un războinic al lui Burebista.

Fig. 4. Cugir. Războinicul din tumulul 2, reconstituit ca „dac" cu falera din tumulul 3, folosită drept cataramă, şi cu o *sica*, care nu provine din mormânt (după Borangic 2011, pl. 18; Crişan 1986, pl. 1,1 – reconstituire asemănătoare, însă ca pedestraş).

[50] Crişan 1986, p. 78, figurile 1, 2 şi 24 (nenumerotate); Crişan 1993, vol. 1, p. 220–221, 145–146, fig. 11, 33–34, 46.

[51] În raportul de săpătură manuscris şi în rapoartele preliminare publicate nu este menționată o faleră în tumulul 2, ci doar una provenind din tumulul 3 (Crişan 1980a, p. 82–84; Crişan 1980b, p. 4–8, 61).

[52] Crişan 1982, p. 355–356.

[53] Boia 1997, p. 109–114; Strobel 1998, p. 61–95.

Pentru a înțelege contextul acestei atribuiri a mormântului cu car de la Cugir, voi prezenta pe scurt mormintele din La Tène-ul târziu în Dacia preromană din punct de vedere al istoriei cercetărilor, dar şi problema cronologiei acestui monument excepțional în cadrul mormintelor cu arme din această perioadă în regiunea Porților de Fier.

Cercetările arheologice ale obiceiurilor funerare din La Tène târziu din Dacia preromană sunt subminate, pe de o parte, de mărturiile etnografice foarte vagi ale autorilor antici, care au fost receptate istoricizant şi naționalist în cercetarea română modernă[54], iar pe de altă parte, de faptul că marea majoritate a mormintelor La Tène-târzii din regiune nu au fost cercetate suficient. Până de curând lipsea o fosilă directoare utilizabilă pentru aceste morminte (majoritatea fiind morminte cu arme), o lipsă pe care cercetările mai noi au încercat să o suplinească[55]. De aceea, lipsea şi o ordonare cronologică relativă şi absolută a mormintelor, deşi cronologia a constituit o direcție predilectă a cercetării. Puterile zonale din La Tène-ul târziu, analizate pe baza aspectelor etnice şi politice, constituie un alt punct de interes în diferitele şcoli sau tradiții de cercetare separate etnic şi politic.

În cercetarea Daciei preromane, a fost acceptată mai întâi teoria că forma de înmormântare specifică pentru La Tène-ul târziu ar fi gropile funerare cu resturi de incinerație[56]. Această teorie a fost negată şi regiunea a fost privită ca o extindere a fenomenului La Tène târziu al lipsei descoperirilor funerare. Acest fenomen real a fost explicat însă problematic – ca o extindere a unor obiceiuri funerare geto-dacice asupra Europei centrale celtice – şi a fost pus în legătură cu reforma religioasă a lui Dekaineos[57]. Cercetările recente din România subliniază grupările regionale legate de obiceiurile funerare şi clasifică puținele tipuri de morminte, încercând însă să le interpreteze în continuare pornind de la sursele istorice[58]. Metodele noi de cercetare, cum sunt cele de antropologie culturală, încearcă să înlocuiască vechile modele mitice şi istorice, dar atâta vreme cât rămân străine de material şi de contextele de descoperire contribuie mai degrabă la precizarea conceptelor şi metodelor arheologice decât la înțelegerea fenomenelor funerare din La Tène târziu[59].

În cercetarea obiceiurilor de înmormântare din La Tène-ul târziu, un impediment major îl constituie faptul că majoritatea descoperirilor funerare sunt găsite întâmplător sau prin săpături nesistematice, documentația arheologică, analizele paleoantropologice, paleozoologice şi arheometrice lipsind. Cred că impulsuri noi în cercetare aduc, pe de o parte, cercetarea interdisciplinară a unor

[54] Strobel 1998, p. 61–95.
[55] Teleaga, sub tipar.
[56] Macrea, Rusu 1960, p. 201–229; Bârzu 1976, p. 183–191.
[57] Babeş 1988, p. 3–32.
[58] Sîrbu 1993, p. 21–40, 71–100, fig. 1–4, 9–29, anexele 1, 3–4, 6–8, 17.
[59] Cele 51 de morminte din perioada La Tène-ului târziu până la cucerirea romană din România sunt folosite în încercarea de a defini identitatea dacică, fără a analiza însă centrul mormintelor cu arme din La Tène-târziu, care se află în Oltenia şi Vrața (Popa 2010, p. 395–493).

necropole, cum este cea de la Hunedoara[60], pe de altă parte valorificarea interdisciplinară a unor săpături vechi, cu o bună documentaţie arheologică, cum sunt cele patru morminte tumulare de pe culmea dealului de la Cugir[61], ambele situate în nucleul dacic. Acestea dovedesc existenţa unor necropole sau măcar a unor grupuri de morminte din această perioadă, situate în zona înaltă a cetăţilor dacice.

Obiceiurile de înmormântare prin cremaţie din LaTène-ul târziu, mai ales în cazul mormintelor cu rug (*bustum*), cum este cazul tumulilor 2 şi 3 de la Cugir, cu îngrămădirea lor aparentă de resturi de ardere şi de părţi din inventar, nu au fost înţelese de către arheologi, întrucât ei nu aveau o reprezentare concretă a unor astfel de arderi şi a modului de organizare a mormântului după ardere. Această neînţelegere se oglindeşte în descrierea, de obicei confuză, a mormintelor cu rug[62].

Obiceiul mormintelor cu rug avea o îndelungată tradiţie în coloniile vest-pontice, dar abia în cazul înmormântărilor de tip Padea-Panagiurski Kolonii (majoritatea morminte excepţionale cu arme) devine larg răpândit. Mormântul cu rug uriaş, inventarul funerar bogat şi construcţia tumulară arată efortul deosebit făcut de comunitate în cazul mormântului cu car de la Cugir, în comparaţie cu celelalte morminte de pe coama dealului şi, prin aceasta, poziţia socială înaltă a războinicului. Eventuala apartenenţă a acestui războinic de seamă la elita conducătoare a lui Burebista se poate stabili însă doar cunoscând cronologia mormântului. Criteriile sale de datare sunt: sabia cu teacă, fructiera lucrată cu mâna şi *situla* de bronz de tip Eggers 20, care provin din faza timpurie a La Tène-ului târziu (D_1). Două probe radiocarbon din crengile de stejar ale rugului stabilesc înălţarea mormântului în perioada 160–95 a.Chr. Având în vedere faptul că Burebista a creat regatul său în anii 60–40 a.Chr., stăpânind un teritoriu din bazinul carpatic până în zona vest-pontică[63], nu se poate stabili o legătură directă între mormântul tumular de la Cugir şi războinicii acestui rege.

Mai mult, mormântul de războinic cu car de la Cugir aparţine unei grupe de morminte cu arme din grupa Padea-Panagiurski Kolonii, al cărei centru se află în

[60] În punctul Grădina Castelului s-au cercetat 31 de complexe funerare cu 53 de indivizi şi mai multe depozite de piese: predomină mormintele de inhumaţie de copii (Sîrbu *et alii* 2007, p. 19–144, fig. 1–14, 20–51; Sîrbu, Luca, Roman 2007, p. 155–177). Contrar părerii lui V. Sîrbu, nu există dovezi pentru violenţă *pre-mortem* (Sîrbu *et alii* 2007, p. 170–174), care să permită recunoaşterea practicării sacrificiului uman (excepţie este doar scheletul C 44 S 21 care are o lovitură *pre-mortem* în zona parietalului stâng), dar nici urme de manipulare *post-mortem* a oaselor umane, de exemplu reîngroparea (informaţie A. Soficaru, care a realizat analizele antropologice).

[61] Vezi *supra*, n. 18.

[62] După publicarea exact documentată a mormintelor cu rug analizate interdisciplinar din necropola tumulară a Histriei, care conţine şi tumuli din secolele II–I a.Chr. – din păcate, tocmai oasele incinerate din aceşti tumuli nefiind analizate – (Alexandrescu 1966, p. 133–294; Bolomey 1966, p. 387–396; Nicolăescu-Plopşor 1966, p. 355–381), s-au făcut studii antropologice doar asupra resturilor de incineraţie din tumulii cu *bustum* de la Cetăţeni, Lăceni şi Orbeasca, respectiv asupra oaselor incinerate şi a oaselor de cai din tumulul 2 de la Cugir (Rosetti 1969, p. 90–94; Botezatu 1977, p. 341; Ceuca 1986, p. 125–128, pl. A–E; Rişcuţia C., Rişcuţia I., 1981, p. 51). Astfel, se constată o clară rămânere în urmă a cercetărilor de acest fel din regiunea tratată aici.

[63] Dobesch 2001, p. 781–811.

Bulgaria de nord-vest şi în Oltenia, grupă care conţine materiale din La Tène-ul mijlociu şi târziu. Pornind de la cercetarea săbiilor şi tecilor lor din La Tène-ul mijlociu şi târziu (considerate fosile directoare) din regiunea Porţilor de Fier, adică pentru mormintele scordiscilor şi pentru cele din grupa Padea-Panagiurski Kolonii, se poate realiza o împărţire cronologică fină a mormintelor cu arme. Astfel, săbiile pentru lovit şi împuns din La Tène-ul mijlociu se deosebesc semnificativ din punct de vedere statistic de săbiile de lovit din La Tène-ul târziu. Tecile săbiilor din La Tène-ul mijlociu şi târziu pot fi inseriate şi subîmpărţite în funcţie de caracteristicile lor: La Tène mijlociu C_1 şi C_2, respectiv La Tène târziu D_1 şi D_2. Modificarea formei săbiilor şi a tecilor lor este legată de armamentul războinicului şi de dotarea mormântului. Purtătorii de arme din La Tène-ul mijlociu erau înmormântaţi rareori cu simboluri de călăreţi, care apar în majoritatea mormintelor cu săbii din La Tène-ul târziu ale grupei Padea-Panagiurski Kolonii. Purtătorii de săbii din La Tène-ul târziu erau înmormântaţi deopotrivă în calitate de stăpâni ai ţinutului lor şi de călăreţi (fig. 4)[64].

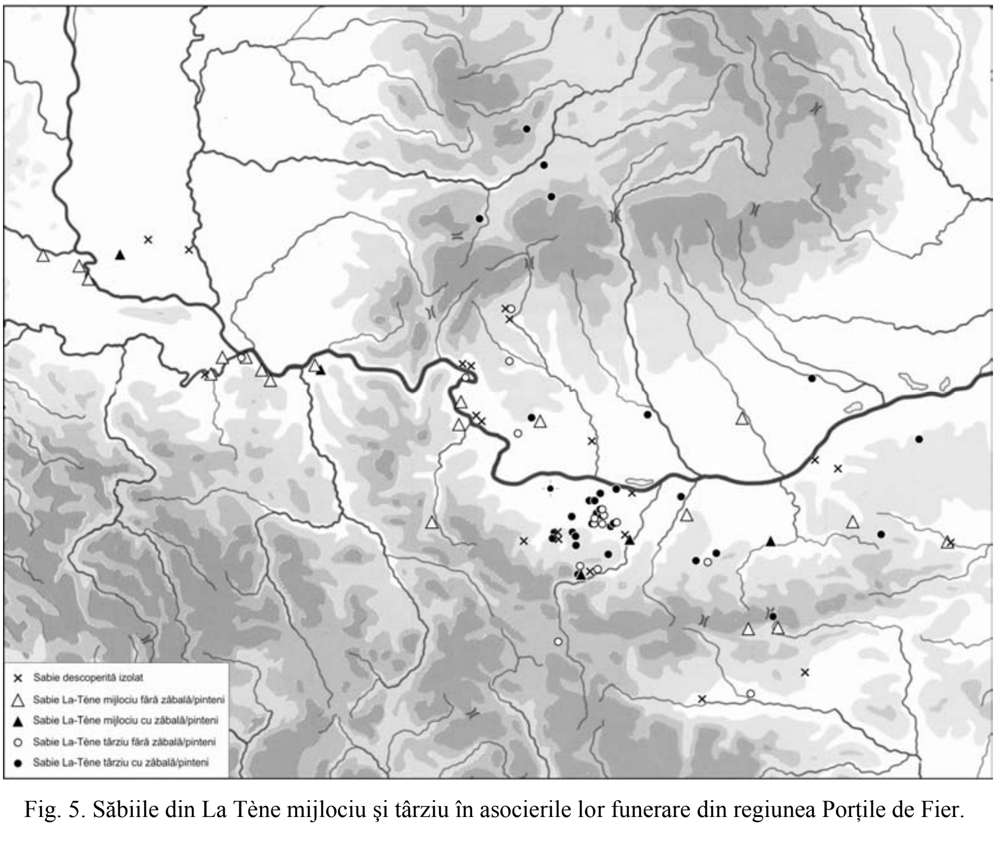

Fig. 5. Săbiile din La Tène mijlociu şi târziu în asocierile lor funerare din regiunea Porţile de Fier.

[64] Teleaga, sub tipar.

Majoritatea mormintelor cu arme din grupa Padea-Panagiurski Kolonii aparțin perioadei La Tène C_2 (cca 200–150) şi D_1 (cca 150–75 a.Chr.) după cronologia central-europeană, fapt care împiedică corelarea lor cu războinicii lui Burebista. Mormintele cu arme din grupa Padea-Panagiurski Kolonii sunt răspândite mai ales în nord-vestul Bulgariei şi în Oltenia, dar sunt întâlnite şi în vestul Munteniei şi sudul Transilvaniei. Armamentul lor relativ unitar a condus cercetarea nouă la interpretarea lor în sens etnic (scordisci); totuşi, o elită războinică formată din mai multe triburi (scordisci, triballi, daci), luptând împreună sau unul contra altuia este mai probabilă. Interpretarea etnică a războinicului din mormântul cu car de la Cugir rămâne nesigură.

CONCLUZII

Cele trei exemple discutate arată clar modul în care s-a realizat interpretarea materialelor arheologice pentru susținerea mitului tracic. Întrucât prezența puterii scitice la sud de Dunăre în sec. V a.Chr. nu a fost acceptată, pecetea regelui scit Skyles de la Vadu a fost omisă complet din toate contribuțiile arheologice şi istorice din România vreme de peste 50 de ani.

Atât în cazul mormântului fastuos de la Agighiol, cât şi în cazul celui de la Cugir se constată dezinteresul pentru valorizarea documentației de săpătură în favoarea interpretării istorice şi stilistice a materialului arheologic pornind de la teze istorice.

În cazul mormântului de la Agighiol se constată o anchilozare a cercetării în direcția studiului iconografic al reprezentărilor de pe obiecte şi sublinierea monotonă a apartenenței lor la lumea tracică şi getică. Chiar dacă mormântul este interpretat pornind de la modelele oferite de descrierile lui Herodot, a fost adus în discuție doar modul de înmormântare a aristocraților traci; alte modele herodoteice (de exemplu, mormintele de amazoane) au fost excluse prin falsificarea raportului antropologic.

Tumulul 2, mormântul şefului de la Cugir (probabil unul dintre conducătorii cetății de acolo), nu a fost publicat definitiv. Totuşi, el a fost considerat de la început ca un războinic dac al lui Burebista, prin neglijarea cronologiei mormântului şi prin atribuirea falsă a unor obiecte de inventar, considerate dacice, portului şi armamentului acestuia.

Scopul acestei contribuții nu este discutarea mitului tracic, adânc înrădăcinat în conştiința istoricilor şi arheologilor din România şi Bulgaria. Lucrarea încearcă să sublinieze modul în care, prin omisiune (pecetea lui Skyles) sau falsificare parțială (mormintele fastuoase de la Agighiol şi Cugir), materialele arheologice au fost interpretare în sensul tezelor istoricizante tracice.

THE SIGNET RING OF SKYLES AND THE LUXURIOUS BARROWS FROM AGIGHIOL AND CUGIR. OMISSION AND FALSIFICATION TO THE FOUNDATION OF THE MYTH OF GETO-DACIAN "ANCESTORS" OF THE ROMANIANS

ABSTRACT

The interpretation of the Skyles signet ring and of the luxurious barrows from Agighiol and Cugir contributed, through omission and falsification, to the foundation of the myth of Geto-Dacian "ancestors" of the Romanians. The Skyles ring (cca 475–450 BC) from Vadu depicts a Scythian goddess transmitting her power to the Scythian king. Figural Scythian representations are first known in the 4th century BC, the philhellenic Skyles is uncommon for the 5th century BC.

The archaeological monuments of Skyles time were interpreted by historicising, which means there was a border between the Scythians and the Tracians. As the Scythian presence south of the Danube in the 5th century was not accepted in the historiography, the ring was omitted from the Romanian historical and archaeological contributions for over 50 years.

The luxurious barrows from Agighiol and Cugir were interpreted dogmatically historicising. The barrow in Agighiol was described as Thracian or Getic. The paleoanthropological analysis was forged (male and female individuals instead of two female individuals) to correspond to the Herodotian pattern of Thracian burial along the favorite wife, excluding any other interpretation pattern. The research of the barrow focused on the "Thracian" objects and got stuck in iconographical studies. A new, interdisciplinary analysis is trying to problematize the identity of the buried people from Agighiol in the context of the migration and exchange of horses in the 4th century BC.

The wagon grave from Cugir was erected for one of the leaders of that fortress. Before the processing and publication of the archaeological information, the barrow was attributed to a Dacian warrior of Burebista, chronology being neglected. Inventory insertions of "Dacian" garments and weapons were made. The grave belongs to the Padea-Panagiurski Kolonii group, characterized through the funeral deposition of the weapons in a large area, from Northwest Bulgaria to South Transylvania. Most of the warrior elite graves are dated in the first part of late La Tène period (D_1), before Burebista's time, while the ethnical attribution is uncertain.

Keywords: signet ring of Skyles; Vadu; throning goddess; Scythian elite; Agighiol; luxurious barrows; Thracian-Getian art; "amazonian" graves; Cugir; La Tène D_1-leader.

BIBLIOGRAFIE

Agré 2011 — Agré, D., *The Tumulus of Golyamata Mogila near the villages of Malomirovo and Zlatinitsa*, Sofia

Alekseev 2005 — Alekseev, A.Ju., *Scythian Kings and „Royal" Burial-Mounds of Fifth and Fourth Centuries B.C.*, în Braund, D. (eds.), *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC – first century AD)*, Exeter, p. 39–55.

Alekseev *et alii* 2005 — Alekseev, A.Ju., Bokovenko, N.A., Vasil'ev, S.S., Dergačev, V.A., Zajceva, G.I., Kovaljuk, N.N., Kuk, G., van der Plicht,. J., Possnert, G., Semencov, A.A., Skott, E.M., Čugunov, K.V., *Evrazija v skifskuju epochu. Radiouglerodnaja i archeologičeskaja chronologija*, Sankt-Petersburg.

Alexandrescu 1966 — Alexandrescu, P. *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în Condurachi, E. (ed.), *Histria*, vol. 2, Bucureşti, p. 133–294.

Alexandrescu 1974 — Alexandrescu, P., *Un art thraco-gète?*, Dacia N.S. 18, p. 273–281.

Alexandrescu 1983 — Alexandrescu, P., *Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans (I)*, Dacia N.S. 27, p. 45–66.

Alexandrescu 1990 — Alexandrescu, P., *Histria in archaischer Zeit*, în Alexandrescu, P., Schuller, W. (eds.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, p. 47–101.

Andrieşescu 1937 — Andrieşescu, I., *Planches des découvertes fortuites et des fouilles faites à Agighiol (1931)* présentées au XVIIème Congrès international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique Bucarest/Cluj 1937, RPAN 1, pl. 13–27.

Apostolides 1936 — Apostolides, M., *Chrysous ex Istrou epigraphos daktylios*, Thrakika 7, p. 221–227.

Artamonov 1961 — Artamonov, M. I. *Antropomorfnye božestva v religii skifov. Skifo - Sarmatskoe vremja*, ArhSb 2, p. 57–87.

Avram 2003 — Avram, A., *Histria*, în Grammenos, D.V., Petropoulos, E.K. (eds.), *Ancient greek colonies in the Black Sea*, 1, Thessalonic, p. 279–340.

Babeş 1988 — Babeş, M., *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, SCIVA 39, 1, p. 3–32.

Bălăşescu 2007 — Bălăşescu, A., *Die Faunamaterialien aus Cugir*, manuscris 2007.

Bârzu 1976 — Bârzu, L., *Sur le caractère de certaines fosses daces découvertes à Bratei (dép. de Sibiu)*, TD 1, p. 183–191.

Berciu 1965 — Berciu, D., *Băştinaşii*, în Pippidi, D.M., Berciu, D., *Din istoria Dobrogei*, I, *Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, Bucureşti, p. 11–136.

Berciu 1968 — Berciu, D., *Cu privire la mormîntul traco-getic de la Agighiol (Dobrogea)*, SCA 5, 1, p. 19–22.

Berciu 1969 — Berciu, D., *Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, BerRGK 50, p. 209–265, Taf. 110–139.

Blavatskaja 1952 — Blavatskaja, D. V., *Zapadnopontijskie goroda v VII-I vekach do n.e. Pričernomorie v antičnuju epochu*, Moscova.

Boev 1972 — Boev, P., *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Sofia.

Boia 1997 — Boia, L., *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Bucureşti.

Bolomey 1966 — Bolomey, A., *Equideele din tumulul XII în necropola tumulară de la Histria*, în Condurachi, E. (ed.), *Histria*, vol. 2, Bucureşti, p. 387–396.

Bolomey 1968 — Bolomey, A., *Despre osemintele de cai din mormântul traco-getic de la Agighiol*, SCA 5, 1, p. 27–31.

Borangic 2011 — C. Borangic, *Războinici nord-dunăreni în armură de zale (sec. II a. Chr. – sec. II p. Chr.*), Terra Sebus 3, p. 171–227.

Botezatu 1977 — Botezatu, D., *Expertise anthropologique des restes osseux trouvés dans les tombes à incinération de Lăceni et d'Orbeasca de Sus (com. d'Orbeasca, dép. de Teleorman)*, Dacia N.S. 21, p. 341.

Calmeyer 1996 — Calmeyer, P., *Achaimenidische Möbel und* [iṣ]*KUSSÛ ŠA ŠARRUTE*, în Herrmann, G. (ed.), *The Furniture of Western Asia. Ancient and Traditional*. Papers of the Conference held at the Institute of Archaeology, University College London 1993 (Mainz 1996), p. 223–231, pl. 71–77.

Canarache 1950 — Canarache, V., *Monetele sciţilor din Dobrogea*, SCIV, 1, p. 213–257, fig. 1–8.

Ceuca 1986 — Ceuca, T., *Studiu asupra osemintelor de animale din mormîntul princiar de la Cugir*, AnŞUIaşi 32/2, p. 125–128, pl. A–E.

Cojocaru 2004 — Cojocaru, V., *Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Historica 33, Iaşi.

Crişan 1980a — Crişan, I.H., *Necropola dacică de la Cugir (jud. Alba) (Consideraţii preliminare)*, Apulum 18, p. 81–87.

Crişan 1980b — Crişan, I.H., *Lăcaşul princiar de la Cugir*, Magazin Istoric 14 (1), 4–8, 61.

Crişan 1980c — Crişan, I.H., *Primul stat dac centralizat condus de Burebista*, SCIVA 31, 2, p. 163–180.

Crişan 1980d — Crişan, I.H., *L'État dace conduit par Burebista*, Dacia N.S. 24, p. 5–17.

Crişan 1982 — Crişan, I.H., *Le tombeau princier de Cugir*, Actes du troisième Symposium International de Thracologie, Palma de Mallorca 1981, Roma, p. 354–359.

Crişan 1986 — Crişan, I.H., *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, Bucureşti.

Crişan 1993 — Crişan, I.H., *Civilizaţia geto-dacilor*, Bucureşti.

Crişan 1994 — Crişan, I.H., *Cugir*, în Preda, C. (ed.), *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, vol. 1, Bucureşti, p. 387–388.

Crişan, Medeleț 1979 — Crişan, I.H., Medeleț, F., *Raport preliminar asupra săpăturilor din 1978 la cetatea dacică de la Cugir (judeţul Alba)*, MCA, A XIII-a Sesiune anuală de rapoarte, Oradea, p. 105–107.

Dan 2011 — Dan, A., *L'Istros chez Herodote*, Dacia N.S. 55, p. 25–56.

Dobesch 2001 — Dobesch, G., *Zur Chronologie des Dakerkönigs Burebista*, în Heftner, H., Tomaschitz, K., Dobesch, G. (eds.), *Ausgewählte Schriften*, Bd. 2, Köln / Weimar / Wien, p. 781–811.

Dubois 1996 — Dubois, L., *Inscriptions greques dialectales d'Olbia du Pont*, Ecole pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques III. Hautes études du monde gréco-romain 22, Genf.

Ellinghaus 1997 — Ellinghaus, Ch., *Das Golddiadem aus dem Sachnovka-Kurgan: Ex oriente lux?*, în: Stähler, K. (ed.), Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster 1995 = Stähler K. (ed.), Eikon. Beiträge zur antiken Bildersprache 4, Münster, p. 37–48.

Fialko 2012 — Fialko, E., *Funerary Monuments of the Scythian amazons (Social Aspect)*, în Sîrbu, V., Schuster, C. (eds.), *Tumuli Graves - Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Ages in Europe*, BAR 2396, Oxford, p. 61–-67.

Filow 1917 — Filow, B., *Denkmäler der thrakischen Kunst*, Mitt.DAI Rom 32, p. 23–73, Taf. 1.

Gajdukevič, Kapošina 1951 — Gajdukevič, V.F., Kapošina, S.I., *K voprosu o mestnych elementach v kul'ture antičnych gorodov Severnogo Pričernomorija*, SovArch 15, p. 162–187.

Gardiner-Garden 1989 — Gardiner-Garden, J., *Ateas and Theopompus*, JHS 109, 29–40.

Gold der Steppe 1991 — Rolle, R., Müller-Wille, M., Schietzel, K. (eds.), *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* [Ausstellungskat.], Schleswig.

Hajdas 2012 — I. Hajdas, *Die C_{14}-Datierung der Holzkohlereste aus Cugir im Institut für Teilchenphysik* / Eidgenössische Technische Hochschule (Zürich), manuscris 2012.

Iaroslavschi 1997 — Iaroslavschi, E., *Tehnica la daci*, Bibliotheca Musei Napocensis, vol. 15, Cluj-Napoca.

Işık 2008 — Işık, F., *Die anatolisch-altphrygische Muttergottheit vom Neolithikum bis zur Klassik*, în Schwertheim, E., Winter, E. (eds.), *Neue Funde und Forschungen in Phrygien*, Asia Minor Studien 61, Bonn, p. 33–68, Taf. 15–28.

Jacobsthal 1944 — Jacobsthal, P., *Early Celtic Art*, Oxford.

Janakieva 2009 — Janakieva, S., *Trakijskata hidronimija*, Studia Thracica 12, Sofia.

Jünger 1997	Jünger, F., *Deutungsvorschläge zur sog. „Sitzende Göttin”*, în Stähler, K. (ed.), *Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium*, Münster 1995, Eikon. Beiträge zur antiken Bildersprache 4, Münster, p. 49–60.
Karyškovskij 1958	Karyškovskij, P.O. *Uterjannaja Olivijskaja Nadpisi*, SovArch 28, p. 151–161.
Kemenczei 2009	Kemenczei, T., *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*, Inventaria Praehistorica Hungariae 12, Budapest.
Krieger 2009	Krieger, A., *Sakrale Könige bei eurasischen Steppennomaden*, în Hutter, M. (ed.), *Religionswissenschaft im Kontext der Asienwissenschaften. 99 Jahre religionswissenschaftliche Lehre und Forschung in Bonn. Religionen in der pluralen Welt*, Religionswissenschaftliche Studien 8, Berlin, p. 151–178.
Kull 1997	Kull, B., *Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern”,* BerRGK 78, p. 197–466.
Kuznețova 1987	Kuznețova, T.M., *Zerkala iz skifskich pamjatnikov VI-III vv. do n. e. (klassifi kacija i chronologičeskoe raspredelenie*). SovArch 1, p. 35–47.
Kyrieleis 1969	Kyrieleis, H., *Throne und Klinen. Studien zur Formgeschichte altorientalischer und griechischer Sitz- und Liegemöbel vorhellenistischer Zeit*, Jahrb. DAI 24 Ergh., Berlin.
Macrea, Rusu 1960	Macrea, M., Rusu, M., *Der dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der Spätlatènezeit*, Dacia N.S. 4, p. 201–229.
Meljukova 1979	Мелюкова, A.I., *Skifija i frakijskij mir*, Moscova.
Mielczarek 2005	Mielczarek, M., *Coinage of Nikonion. Greek bronze cast coins between Istrus and Olbia*, în Alfaro, C., Marcos, C., Otero, P. (eds.), XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003 (Madrid 2005), p. 273–276.
Nestor 1932	Nestor, I., D*er Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, p. 11–181.
Nicolăescu-Plopşor 1966	Nicolăescu-Plopşor, D., *Studiu antropologic al osemintelor umane descoperite la Histria în necropola tumulară*, în Condurachi, E. (ed.), Histria, vol. 2, Bucureşti, p. 355–381.
Nicolăescu-Plopşor 1968	Nicolăescu-Plopşor, D., *Date antropologice asupra resturilor scheletice umane din mormîntul traco-getic de la Agighiol*, SCA 5, 1, p. 23–26.
Niculescu 2004-2005	Niculescu, Gh. A., *Archaeology, Nationalism and "The History of the Romanians"*, Dacia N.S. 48–49, p. 99–124.
Párducz 1973	Párducz, M., *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken (Skythen-Urbevölkerung)*, ActaArchHung 25, p. 28–63, Taf. 9–14.
Popa 2010	Popa, C.N., *A New Framework for Approaching Dacian Identity. The Burial Contribution*, în Berecki, S:, *Iron Age Communities in the Carpatian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 2009, Cluj-Napoca.
Popa 2011	Popa, C.I., *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne*, Monumenta Archaeologica et Historica, Cluj-Napoca.
Raevskij 1977	Raevskij, D.S., *Očerki ideologii skifo-sakskich plemen. Opyt rekonstrukcii skifskoj mifologii*, Moscova.
RE	Wissova G. (ed.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893–1997.

Rişcuţia C., Rişcuţia I. 1981 — Rişcuţia, C., Rişcuţia, I., *Studiu antropologic asupra osemintelor omeneşti incinerate din mormîntul princiar de la Cugir – Dealul Cetăţii, judeţul Alba*, Sesiunea anuală de comunicări ştiinţifice. Institutul „Victor Babeş”, Bucureşti, p. 51.

Rosetti 1969 — Rosetti, D.V., *Au fost amazoane în Dacia?*, Magazin istoric 11 (32), p. 90–94.

Rudenko 1970 — Rudenko, S.I., *Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, London.

Ruscu 2002 — Ruscu, L., *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.

Rustoiu 2007 — Rustoiu, A., *Thracian sica and Dacian falx. The History of a “National” Weapon*, în Nemeti, S., Fodorean, F., Nemeth, E., Cociş, S., Nemeti, I., Pîslaru, M., *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, p. 67–82.

Rustoiu, Teleaga 2014 — Rustoiu, A., Teleaga, E., *Das Wagengrab aus Cugir (jud. Alba, Romänien)*, în David, W. (ed.), *Roms unbekannte Grenze. Kelten, Daker, Sarmaten und Vandalen im Norden des Karpatenbeckens*. Schriften des Kelten Römer Museums Manching 6, 2014 (sub tipar).

Rusyayeva 2007 — Rusyayeva, A.S., *Religious Interactions between Olbia and Scythia*, în Braund, D., Kryzhitskiy, S.D., *Classical Olbia and the Scythian World from the Sixth Century BC to the Second Century AD.* Proc. Brit. Acad. 142, p. 93–102.

Sârb 1987 — Sârb, N., *Studiul de laborator al unor piese metalice aflate în tumulul princiar de la Cugir, jud. Alba*, manuscris 1987, citat de Iaroslavschi 1997, 113, 150, 155–156, nota 19, pl. 3–4 (Rezultatele analizelor de laborator).

Schmidt 1927 — Schmidt, H., *Skythischer Pferdegeschirrschmuck aus einem Silberdepot unbekannter Herkunft*, PZ 18, p. 1–90, Taf. 1–9.

Schoch 2011 — Schoch, W., *Untersuchungen der Holzkohlereste aus dem Wagengrab in Cugir, Rumänien*, manuscris 2011.

Sîrbu 1993 — Sîrbu, V., *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Biblioteca Istros 3, Brăila.

Sîrbu 2008 — Sîrbu, V., *Agighiol – la tombe d’un basileus gète de la Dobroudja*, în Gergova, D. (ed.). *Phosphorion. Studia in honorem Mariae Èièikova*, Sofia, p. 268–283.

Sîrbu 2012 — Sîrbu, V., *Agighiol and Peretu – Graves of Getae Basilei (350–300 BC) at Lower Danube,* în Sîrbu, V., Schuster, C. (eds.), *Tumuli Graves – Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Ages in Europe*, BAR 2396, Oxford, p. 85–92.

Sîrbu, Luca, Roman 2007 — Sîrbu, V., Luca, S.A., Roman, C., *Tombs of Dacian Warriors (2nd-1st C. BC) found in Hunedoara-Grădina Castelului (Hunedoara Country)*, Acta Terrae Septemcastrensis 6 (1), p. 155–177.

Sîrbu *et alii* 2007 — Sîrbu, V., Luca, S.A., Roman, C., Purece, S., Diaconescu, D., Cerişer, N., *Vestigiile dacice de la Hunedoara*, Bibliotheca Brukenthal 12, Sibiu.

Soficaru 2012 — Soficaru, A.D., *Die anthropologische Analyse der Knochenreste aus den Hügelgräbern von Cugir (Tumuli 2 und 4)*, manuscris 2012.

Stolyarik 2001 — Stolyarik, E., *Scythians in the West Pontic area: new numismatic evidence*, AJN 13, p. 21–34.

Strobel 1998 — Strobel, K., *Dacii. Despre compexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale istoriei spaţiului Dunării de Jos*, SCIVA 49, 1, p. 61–95

Teleaga 2010	Teleaga, E., *Die Prunkgräber aus Agighiol und Vraca,* în Historisches Museum der Pfalz Speyer (ed.), *Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen*, München, p. 78–85.
Teleaga 2013	Teleaga, E., *Die Metallanalysen einiger Gegenstände aus Cugir (Tumulus 2)*, manuscris 2013: Rezultatele măsurătorilor de laborator realizate de N. Sârb (Institutul pentru chimie anorganică şi metale neferoase, Bucureşti) şi S. Hartmann (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, Werkblatt 2011–0159 şi din 20.09.2012).
Teleaga 2014	Teleaga, E., *Die Anfänge der figuralen thrakischen Kunst im 5. Jahrhundert v. Chr.*, în S*tudien zur eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens*, Bd. 1, Sofia – Bucureşti – Marburg (sub tipar).
Teleaga, sub tipar	Teleaga, E., *Schwerter aus der Region des Eisernen Tores. Ein chronologischer Beitrag der Mittel- und Spät-La Tène-Waffengräber*, Dacia N.S. (sub tipar).
Teleaga, Soficaru, Bălăşescu 2014	Teleaga, E., Soficaru, A.D., Bălăşescu, A., *Interdisziplinäre Studien über das Prunkgrab aus Agighiol, jud. Tulcea, Rumänien*, I. Einführung sowie paläoanthropologische und -zoologische Analysen ArchKorr, 44 (3) (sub tipar).
Teleaga *et alii* 2014	Teleaga, E., Niculescu, Gh., Georgescu, M., Büttner-Teleaga, A., Blum, R., *Interdisziplinäre Studien über das Prunkgrab aus Agighiol, jud. Tulcea, Rumänien. II. Entzifferung der Altdokumentation, Untersuchungen des Zaumzeugs, Datierungs- und Migrationsbeiträge zu den Amazonengräbern,* ArchKorr, 44 (4) (sub tipar).
Tochtasev 1999	Tochtasev, S.R., Dubois, L., *Inscriptions greques dialectales d'Olbia du Pont*. Ecole pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques III = Hautes études du monde gréco-romain 22 (Genf 1996), Hyperboreus 5, p. 164–192.
Torbov 2005	Torbov, N., *Mogilanskata Mogila văv Vraca*, Vraca.
Vasiliev 1980	Vasiliev, V., *Sciţii agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca.
Vinogradov 1980	Vinogradov, Ju.G., *Persten carja Skila. Političeskaja i dinastijnaja istorija skifov pervoj poloviny V v. do n.e.*, SovArch 3, p. 92–109.
Vinogradov 1997	Vinogradov, Ju.G., *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz.
Vinogradov, Kryžickij 1995	Vinogradov, Ju.G., Kryžickij, S.D., *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Mnemosyne Suppl. 149, Leiden, New York, Köln.
Vulpe 1960	Vulpe, R., *Prima perioadă a culturii geto-dacice*, în Vulpe, R., Popescu, D., *Etapa tîrzie a destrămării comunei primitive; începuturile îndepărtate ale sclavagismului; comunităţile geto-dacice; istoria şi cultura lor materială; epoca a doua a fierului*. *Istoria României* 1, Bucureşti, p. 216–251.
Vulpe 1983	Vulpe, A., *Pe marginea a trei cărţi noi despre traci şi sciţi*, Istros 2–3, 1981–1983, p. 115–144.
Vulpe 1986	Vulpe, A., *Limita de vest a Sciţiei la Herodot*, StCl 24, p. 33–43.
Vulpe 2003	Vulpe, A., *Problema scitică în România*, în Ştefănescu, Şt., Constantiniu, F., Rusu, D. (eds.), *Identitate naţională şi spirit european. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani*, Bucureşti, p. 113–134.
Vulpe 2012	Vulpe, A., *Herodotus and the Scythian problem in Romania*, Dacia N.S. 56, p. 47–75.
West 2007	West, St., *Herodotus and Olbia*, în Braund, D., Kryzhitskiy, S.D., *Classical Olbia and the Scythian World from the Sixth Century BC to the Second Century AD*, Proc. Brit. Acad. 142, p. 79–92.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Vadu. The signet ring (after Vinogradov 1997, pl. 39, 1).

Fig. 2. Agighiol. Plan and profile of the barrow (drawing by D. Păcuraru, after Andrieşescu 1937, pl. 25).

Fig. 3. Cugir. Graphic reconstruction of the inventory grouping of the luxurious barrow (after Popa 2011, pl. 151, 8).

Fig. 4. Cugir. The warrior from barrow 2, rebuilt as a “Dacian” with the phalera from barrow 3, used like buckle, and with a *sica*, that is not from the tomb (after Borangic 2011, pl. 18; Crişan 1986, pl. 1,1 – similar reconstructed, but like pedestrian warrior).

Fig. 5. The Middle and Late La Tène swords from the Iron Gates area.

PROIECTILE PENTRU BALISTĂ ŞI PRAŞTIE DE LA CAPIDAVA*

ALEXANDRU RAŢIU**, GABRIEL-IULIAN STOIAN***

Rezumat: Studiul de faţă analizează un lot format din 33 de proiectile pentru praştie şi *ballistae*, descoperite în perioada 1946–1997 la Capidava, judeţul Constanţa. Piesele provin din contexte diferite şi ambigue, fiind descoperite în mod individual. O parte din acest lot provine din săpăturile efectuate în aşezarea romană târzie situată în afara zidurilor de incintă ale cetăţii. O altă parte dintre proiectile a fost descoperită în interiorul cetăţii, în contexte medio-bizantine, acestea fiind probabil refolosite pe post de greutăţi.

Tipologia stabilită de autorii studiului este bazată pe două criterii, respectiv funcţionalitatea şi calibrul pieselor. Astfel, au fost determinate patru tipuri: **tipul 1**, căruia îi aparţin şase piese, grupează proiectile ce prezintă urme de fixare în lut a unor ţepi utilizaţi pentru fixarea pe corpul proiectilului probabil a unei materii combustibile, servind aşadar ca proiectile incendiare; **tipul 2** este reprezentat de şase exemplare de proiectile sferice din calcar, propulsate probabil cu *ballista* sau cu mâna, cu un diametru maxim între 8,2 cm şi 8,4 cm; **tipul 3** este format dintr-un lot de 12 piese, cu un diametru ce variază între 5 şi 6,5 cm, realizate din nuclee de silex (nr. 13, 15, 20–23), din ceramică, prelucrate prin şlefuirea unor cărămizi/ţigle (nr. 14 şi 18), din gresie (nr. 16 şi 19) şi din calcar oolitic (nr. 17 şi 24); **tipul 4** este reprezentat de proiectile mici, de praştie, cu diametre cuprinse între 2,5 şi 4,5 cm, realizate din silex (nr. 26 şi 33), din ceramică (nr. 25–27, 29), din gresie (nr. 28 şi 30) şi din calcar (nr. 31–32).

Cuvinte-cheie: frontieră, fortificaţie, proiectile de balistă, muniţie pentru praştie, artilerie romană.

Prezentul studiu analizează un lot de proiectile pentru praştie şi *ballistae* descoperit în cadrul cercetărilor arheologice desfăşurate în cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea la Capidava (perioada romană şi romano-bizantină)[1]. Acest tip de material arheologic este descoperit în majoritatea siturilor militare din toate perioadele epocii romane, dar, din diverse motive, deşi colectat şi inventariat cu stricteţe, a fost rareori valorificat prin publicare. Faptul se datorează în principal

---

* Anul acesta se împlinesc 90 de ani de la începerea cercetărilor arheologice la Capidava, sub coordonarea lui Grigore Florescu, pe atunci angajat al Muzeului Naţional de Antichităţi (n.r.).

** Muzeul Naţional de Istorie a României; e-mail: sandu_ratiu@yahoo.com

*** Centrul de Studii Militare Romane, Asociaţia ANTIQUITAS, Bucureşti; e-mail: gabrielstoian2004@yahoo.com

[1] Lotul de piese a fost descoperit în perioada 1946–1997.

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 319–335

informaţiei istorice reduse pe care o furnizează proiectilele, în marea lor majoritate descoperite în contexte care nu au o legătură directă cu obiectele în sine[2].

Demersul nostru este o încercare de a valorifica prin publicare şi această categorie îngustă şi restrictivă a armamentului roman, chiar dacă informaţiile pe care le oferă în prezent sunt insuficiente pentru formularea unor concluzii istorice de mare relevanţă. Vom supune atenţiei întregul lot de proiectile descoperite la Capidava[3], pentru a crea un instrument de analiză şi comparaţie cercetătorilor care vor dori să aprofundeze acest subiect, fără a ne fi propus o discuţie amplă pe marginea problematicii folosirii maşinilor de război în zona frontierelor romane de la Dunărea de Jos.

Situată la o distanţă egală, de 18 000 paşi (27 km), de *Axiopolis*–Cernavodă, spre sud, şi de *Carsium*–Hârşova, spre nord, Capidava este una dintre cele mai importante fortificaţii, ridicate în cadrul amplului efort de întărire a frontierei romane din Dobrogea de la începutul secolului al II-lea p.Chr. (fig. 1). Fortificaţia a cunoscut trei faze de refacere, cauzate de distrugerile la care a fost supusă, dar fără o alterare a planului şi a dimensiunilor iniţiale, respectiv un patrulater cu laturile lungi de la NV spre SE şi care măsura 105 m × 127 m. Prima reconstrucţie are loc după atacurile gotice din 248–250 p.Chr., urmată de alte două astfel de momente la jumătatea secolului al IV-lea p.Chr. şi la sfârşitul secolului al V-lea – începutul secolului al VI-lea p.Chr., fortificaţia încheindu-şi existenţa odată cu cea a *limesului* dunărean sub presiunea slavilor. Traseul zidurilor cetăţii din secolul al IX-lea p.Chr. urmează traiectul incintei romane târzii şi paleo-bizantine, concretizate printr-o supraînălţare din piatră legată cu pământ a celor romane din zidărie de piatră cu mortar. Conturul noii cetăţi este dublat de un şanţ de apărare, ale cărui urme pot fi regăsite în distrugerea parţială a turnurilor fazelor III–IV[4]. Distrugerea acestei ultime fortificaţii, apărată de *limitanei*, este surprinsă arheologic spre mijlocul secolului al XI-lea p.Chr., fiind cauzată de invaziile pecenegilor şi ale uzilor.

Prima trupă atestată în mod indubitabil la Capidava în perioada Principatului este *cohors I Ubiorum*[5], căreia i-a urmat o altă trupă auxiliară de sorginte germanică, *cohors I Germanorum civium Romanorum*[6]. În epoca Dominatului, Capidava este menţionată ca sediu al unei unităţi de cavalerie (*cuneus equitum*

[2] O excepţie o reprezintă descoperirea făcută de colectivul coordonat de dr. C.H. Opreanu la *Porolissum*–Moigrad, unde a fost scos la lumină un lot de peste 90 de proiectile aflate în poziţie primară (Opreanu *et alii* 2013, p. 83–106).

[3] Mulţumim şi pe această cale conf. univ. dr. Ioan Carol Opriş, coordonatorul ştiinţific al cercetărilor de la *Capidava*, pentru bunăvoinţa de a ne pune la dispoziţie piesele, baza de date a sitului *Capidava*, precum şi pentru sfaturile utile.

[4] Florescu G., Florescu R., Diaconu 1958, p. 25–72; Florescu 1975, 361–372; Florescu, Covacef 1988–1989, p. 197–247.

[5] Opriş 1997, p. 277–278, fig. 1 = AÉ, 1997, 1330; Covacef 2000, p. 287–289; Matei-Popescu 2004, p. 229, n. 588.

[6] AÉ, 1950, 76 = ISM, V, 36; Matei-Popescu 2004, p. 211, n. 401, p. 212, n. 403.

Solensium)[7], după ce alte două monumente epigrafice menționează că aici staționaseră şi *equites scutarii, vexillatio Capidavensium*[8]. Aşezarea strategică a fortificației, pe malul înalt al Dunării dobrogene, în dreptul unui vad al fluviului, a permis trupelor aflate în garnizoană aici ca, împreună cu flota moesică, să exercite controlul asupra unui întins teritoriu din *barbaricum*. Evident, în rândul soldaților din aceste trupe trebuie căutați potențialii utilizatori şi poate chiar artizanii proiectilelor descoperite în cursul cercetărilor arheologice la Capidava, care constituie tema acestei lucrări.

Este cunoscut faptul că prăştiaşii serveau ca auxiliari în timpul campaniilor militare, grupați în *nationes*, luptând cu armament specific şi fiind recrutați îndeosebi dintre populațiile cunoscute pentru abilitatea lor în mânuirea cu mare precizie a acestei arme, precum locuitorii din Rhodos sau Siria, şi, mai ales, cei ai Insulelor Baleare[9]. Treptat, acest mod de luptă va deveni o abilitate ce trebuia transmisă tuturor soldaților romani. Vegetius menționează includerea praştiei în antrenamentul tuturor recruților, indiferent de categoria de trupe din care făceau parte, distanța recomandată față de țintă fiind de 177 m[10]: „Recruții trebuie învățați arta aruncării pietrelor atât cu mâna, cât şi cu praştia (...). Soldații sunt adesea incomodați mai mult de pietrele rotunde aruncate de praştie decât de toate săgețile lansate din arcurile inamicilor. Pietrele ucid fără a mutila corpul şi contuzia este mortală fără a pierde sânge”. De altfel, eficacitatea proiectilelor de praştie era cunoscută în Antichitate. Celsus includea în lucrarea sa, *De medicina*, îndrumări privind extragerea proiectilelor de plumb sau piatră din trupul soldaților răniți[11].

Cele mai eficiente proiectile, având în vederea raportul dintre dimensiune şi efectul produs, erau proiectilele din plumb (*glandes plumbeae*), datorită coeficientului balistic mai ridicat, de regulă de formă biconică sau ovoidală. Cele mai cunoscute exemplare au provenit, pentru perioada republicană, de la Perugia, pentru epoca Principatului, de la St. Albans sau Burnswark, iar pentru perioada romană târzie, de la Vindolanda[12]. Încă din epoca republicană, din raționamente economice, dar şi logistice, legate de facilitarea producerii acestora, li se vor adăuga cele de lut (*glandes latericae*), cele mai timpurii exemple ce pot fi amintite fiind cele din Numantia, iar cele mai târzii, datate în secolul IV p.Chr., provenind din castrul

[7] *Not. Dig*., Or., XXXIX, 13.

[8] IGLR, 220–221.

[9] Vegetius III, 14; Diodor 5, 18, 3: „Echipamentul lor de luptă constă din trei praştii, una pe care o țin în jurul capului, alta în jurul abdomenului şi a treia în mână. În timpul luptei ei reuşesc să lanseze pietre mai mari decât orice alt prăştiaş şi cu o asemena forță încât proiectilele par a fi propulsate de o catapultă; prin urmare în timpul atacului fortificațiilor lovesc apărătorii de pe ziduri şi îi scot din luptă, iar pe câmp deschis zdrobesc scuturile şi căştile şi orice fel de echipament protector. Şi sunt atât de precişi că în majoritatea cazurilor nu îşi ratează ținta. Motivul pentru acest lucru este continua practică încă din copilărie, căci mamele lor îi obligă de când sunt băieți de vârstă mică să folosească continuu praştia; pentru asta este aşezată înaintea lor o bucată de pâine legată de un stâlp, iar novicelui nu i se permite să o mănânce până nu o nimereşte”.

[10] Vegetius II, 23.

[11] Celsus, VII, 5.

[12] Griffiths 1989, p. 267–269; Greep 1987, p. 183–200.

legionar de la Lambaesis. Cu începere din secolul II p.Chr. sunt documentate arheologic şi proiectile din piatră, precum cele de la Numantia, Pförring, Buciumi[13] sau *Novae*–Cezava[14].

Maşinile de luptă utilizate de armata romană erau împărțite în două categorii generale: cele pe bază de torsiune şi cele pe bază de resort. Cele de torsiune funcționau pe principiul răsucirii unor arcuri realizate din frânghii din păr de animale sau din tendoane de bovină pentru a se obține forțe elastice, iar a doua categorie se baza pe principiul simplu al unui arc tensionat printr-o coardă[15]. Maşinile pe bază de torsiune foloseau drept proiectile fie săgeți de mari dimensiuni, fie proiectile din piatră sau alte materiale rigide. Al doilea tip de maşini de luptă folosea exclusiv săgeți, evoluând spre modele tot mai reduse, până la dimensiunile arbaletei medievale.

Artileria romană, grupată sub denumirea generică de *tormenta*, va cunoaşte nu doar o evoluție a principiilor constructive, ci mai ales a terminologiei. Maşina care propulsa săgeți era denumită, până în secolul IV p.Chr., *catapulta*; maşina care propulsa proiectile sferice era denumită *ballista*[16]. Începând cu secolul IV p.Chr., ambele tipuri erau denumite *ballistae*, creând o oarecare confuzie. La autorii latini mai târzii, precum Ammianus Marcellinus sau Vegetius, propulsoarele de săgeți sunt denumite *ballistae*, iar cele pentru proiectile din piatră *scorpiones* sau *onagri*. În ceea ce ne priveşte, pentru o parte a proiectilelor din acest studiu, maşina de luptă care le propulsa, indiferent de perioadă, se numeşte *ballista*.

Piesele de artilerie apărute în cadrul săpăturilor arheologice reprezintă descoperiri excepționale. Nicio parte componentă a unui astfel de dispozitiv nu a fost semnalată în zona bazinului Dunării de Jos. În schimb, două *ballistae*, dar pentru săgeți, s-au descoperit în zona Porților de Fier, la Gornea şi *Dierna*–Orşova[17].

Cel mai apropiat exemplu de *ballista* cu proiectile din piatră pe care-l putem cita pentru proiectilele de la Capidava este *ballista* descoperită la Hatra[18]. D. Baatz, după un studiu amplu şi convingător, a ajuns la concluzia că aceasta era una de calibru mediu şi propulsa pietre cu greutăți în jurul a 3,2 kg, depăşind cu mult calibrul proiectilelor din lotul analizat de noi[19].

Pentru proiectilele din piatră, deci inclusiv pentru cele din lotul de la Capidava, foarte plauzibilă ne apare propulsarea lor şi cu o varietate de praştie numită *fustibalus*, realizată prin montarea unei praştii din piele la extremitatea unui par de lemn (*fustis*), construcție care îi conferea o uşurință sporită în utilizare şi o putere mai mare, întrucât lansarea se făcea prin utilizarea ambelor mâini,

[13] Bishop, Coulston 2006, p. 58–60, 89, 137, 168–169.
[14] Vujović 2009, p. 249–256.
[15] Southern, Dixon 2000, p. 152.
[16] Mardsen 1969, p. 188–189.
[17] Gudea, Baatz 1974, p. 50–72.
[18] Baatz 1978, p. 3–9.
[19] Baatz 1978, p. 9; v. şi fig. 4.

determinându-l, de pildă, pe Vegetius să asemene puterea lansării cu cea dezvoltată de un *onager*[20].

Maşinile de luptă care propulsau proiectile din piatră, dar nu numai, puteau varia în funcție de epoca la care facem referire. Pentru perioada principatului, Vitruvius[21] descrie amplu principalele tipuri de *tormenta*, făcând chiar şi o clasificare a calibrelor folosite la *ballistae*[22], oferind date precise privind dimensiunile şi greutatea pietrelor.

TIPOLOGIA LOTULUI DE PROIECTILE

Tipologia pe care o utilizăm pentru acest lot de proiectile a fost întocmită după două criterii fundamentale: cel funcțional şi cel al calibrului. Proiectilele din piatră sau ceramică puteau fi folosite, în funcție de dimensiuni, ca muniție pentru maşini de război, pentru praştie, ca şi pentru a fi aruncate cu mâna[23]. Totuşi, faptul că unele dintre piesele de față sunt finisate denotă o calibrare necesară unui dispozitiv mecanic, implicând folosirea lor ca muniție pentru maşini de luptă cu torsiune[24].

Tipul 1[25] este reprezentat de un lot de şase piese, patru întregi şi două fragmentare, modelate din ceramică (*glandes latericae*). Particularitatea lor constă într-o serie de orificii cu diametrul de 1 cm şi adâncimea de 2 cm, dispuse pe corpul sferic al acestora, realizate în pasta crudă înaintea arderii. Culoarea este cărămiziu-roşcat, deci arderea a fost oxidantă, probabil în instalații folosite la arderea materialelor de construcții. Dimensiunile acestor proiectile sunt cuprinse, pentru cele patru piese întregi, între 6,7–7,6 cm. Dimensiunile celor două piese fragmentare au fost aproximate.

Orificiile reprezintă amprentele unor ghimpi/țepuşe care nu s-au păstrat. La examinarea pieselor (fig. 5/1–4) am putut observa faptul că ghimpii au fost montați în pasta crudă, deci probabil au fost arşi odată cu proiectilele, fiind probabil din metal. Această particularitate constructivă indică o posibilă folosire ca proiectile incendiare, ghimpii având rolul de a stabiliza materia combustibilă (fiind vorba, probabil, de păcură îmbibată eventual într-o pânză sau material vegetal). Un astfel de proiectil incendiar trebuie să fi fost propulsat mai degrabă mecanic, decât de o praştie şi în niciun caz cu mâna. O analogie pentru acest mod de luptă apare la Caesar, care menționează că *naevii* care asediau tabăra lui Q. Tullius Cicero au utilizat proiectile de lut încălzite în prealabil, pe care le-au lansat cu praştia asupra acoperişurilor de paie, pentru a le incendia[26].

[20] Vegetius III, 14.
[21] Vitruvius X, 9–11.
[22] Vitruvius X, 11.3.
[23] Baatz 1966, p. 294–207.
[24] James 2010^2, p. 214.
[25] V. *infra*, catalogul descoperirilor nr. 1–6.
[26] Caesar, *BG*, 5, 43.

Tipul 2[27] este reprezentat de şase exemplare de proiectile sferice din piatră, calcar oolitic mai precis, modelate prin abraziune. Acestea au fost propulsate probabil cu *ballista* sau cu mâna şi nu comportă particularități deosebite. Diametrul maxim al acestei categorii de proiectile variază între 8,2 cm şi 8,4 cm, fapt pentru care le-am introdus în aceeaşi categorie tipologică. Analogii pentru acest tip de proiectile se găsesc în special în epoca Principatului, exemplele care pot fi amintite în acest context provenind de la *Porolissum*–Moigrad[28], Buciumi[29], Căşeiu[30], Inlăceni[31], Brețcu[32], Feldioara[33], *Arutela*–Bivolari[34], Răcari[35], Mehadia[36], Vărădia – Chilii[37], Babadag – Topraichioi[38], *Drobeta*–Turnu Severin[39] şi *Sucidava*–Celei[40]; exemple de analogii mai îndepărtate geografic sunt la Burnswark[41], *Viminacium*–Kostolac[42] sau Dura Europos[43]. Un lot important de proiectile cu aceste caracteristici a fost descoperit în teritoriul din jurul fortificației de la *Argamum*–Capul Dolojman[44].

Prezumția noastră în privința propulsării acestor proiectile cu o maşină de război, *ballista*, se datorează atât formei regulate a pieselor, calibrării acestora, cât şi similitudinilor cu piese descoperite în contexte arheologice determinabile. Greutatea acestor piese este cuprinsă între 575 şi 910 g, calibru care ar coincide cu calibrul de două *livra*, menționat de Vitruvius[45] ca fiind cel mai mic calibru de proiectile pentru *ballista*.

Tipul 3[46] **g**rupează 12 piese, cu diametrele variind între 5 şi 6,5 cm, iar greutățile între 100 şi 350 g. Acest lot este mai eterogen decât precedentul, în special în

[27] V. *infra*, catalogul descoperirilor nr. 7–12.
[28] Gudea 1989, p. 798, pl. CCCXIII; un alt lot, deosebit de interesant, în special datorită contextului arheologic, a fost descoperit recent la *Porolissum*, v. Opreanu *et alii* 2013, p. 87, fig. 15–16.
[29] Gudea *et alii* 1972, p. 64–65, pl. LXIII.
[30] Gudea 2009, p. 235, Abb. 10.
[31] Gudea 1979, p. 199, 268, pl. XXXIV.
[32] Gudea 1980, p. 321, pl. 51/6–8.
[33] Gudea 2008, p. 233.
[34] Vlădescu 1983, p. 188–189.
[35] Bondoc, Gudea 2009, p. 64, 156.
[36] Macrea *et alii* 1993, p. 114.
[37] Iaroslavschi, Bozu 2003, p. 296.
[38] Opaiț *et alii* 1991, p. 325–326.
[39] Vlădescu 1983, p. 188–189.
[40] Bondoc 2007, p. 247–248, 252, fig. 7.
[41] Campbell 2003, p. 25.
[42] Pentru cele mai numeroase analogii ale acestui tip, v. Bogdanović 2013, p. 404–407, nr. 8, 16, 17, 23, 24, 27–43, 45, 56–64, 66, 67, 69–72, 74–82, 84, 90, 92, 96–107, 109–117, 121–124.
[43] Bishop, Coulston 2006, p. 168–169, fig. 108, 9–12.
[44] Informații obținute prin amabilitatea colegului Marius Streinu (în curs de apariție în *Orgame: Nécropole et Territoire. ANR, Pont Euxin, 2010–2012*, Lungu, V., Baralis, A. (eds.), Aix en Provence – Marseille)
[45] Vitruvius, X, 11.3.
[46] V. *infra*, catalogul descoperirilor nr. 13–24.

ceea ce priveşte materialul din care sunt produse proiectilele: piesele din catalog nr. 13, 15, 20–23 sunt nuclee de silex, nr. 14 şi 18 sunt din ceramică, prelucrate prin şlefuirea unor cărămizi/ţigle, nr. 16 şi 19 sunt din gresie, iar piesele nr. 17 şi 24 sunt din calcar oolitic. Cu câteva excepţii (nr. 16, 17, 19–20 şi 23), piesele au puternice urme de folosire, unele dintre acestea fiind chiar sparte pe jumătate.

Dimensiunea lor nu permite precizarea modului de propulsie. Acestea fie erau aruncate cu mâna, fie cu o praştie.

Analogii pentru aceste piese s-au găsit la *Porolissum*–Moigrad[47], Breţcu[48], Inlăceni[49], *Arutela*–Bivolari[50] *Dinogetia*–Garvăn[51] (numai din ceramică, publicate ca proiectile de praştie), ca şi la *Viminacium*–Kostolac[52] şi la Dura Europos[53].

Tipul 4[54] este reprezentat de proiectile mici, de praştie, cu diametre cuprinse între 2,5 şi 4,5 cm. Acestea sunt la fel de eterogene ca lotul precedent. Astfel, piesele nr. 26 şi 33 sunt din silex (nucleu neprelucrat), nr. 25–27, 29 sunt realizate din material ceramic, nr. 28 şi 30 sunt din gresie, iar nr. 31–32 sunt realizate din calcar oolitic. Dimensiunile reduse ale acestor piese indică mai degrabă o propulsare cu praştia, dar, pentru cele neprelucrate, nu se poate exclude faptul că este vorba doar de o coincidenţă de formă şi mărime.

Publicarea proiectilelor de praştie a vizat în general loturi realizate din materiale mai deosebite, cum ar fi cele din plumb sau modelate din ceramică, în loturi de piese identice cu cele din plumb[55]. Pentru piesele comune, cum sunt acestea, analogii se găsesc la *Porolissum–Moigrad*[56], Inlăceni[57] sau *Dinogetia*–Garvăn[58].

CONTEXTUL ARHEOLOGIC AL DESCOPERIRILOR. CONSIDERAŢII FINALE

După cum am amintit la începutul acestui studiu, piesele provin din contexte diferite şi nu întotdeauna precise, fiind descoperite izolat. Unele piese provin din cercetările efectuate la finalul anilor 1980 de către V. Cheluţă-Georgescu în afara zidurilor de incintă ale cetăţii, în zona băilor romane şi a clădirilor civile din vecinătatea acestora (fig. 2). Aceste proiectile au fost probabil propulsate din

---

47 Gudea 1989, p. 798, pl. CCCXIII.
48 Gudea 1980, p. 320, pl. 51/1–5.
49 Gudea 1979, p. 189–190, 269, pl. XXXV.
50 Vlădescu 1983, p. 188.
51 Ştefan *et alii* 1967, p. 344, 347, fig. 185.
52 Bogdanović 2013, p. 404–407, nr. 1–6, 22, 108, 119, 125, 126.
53 James 2010², p. 230.
54 V. *infra*, catalogul descoperirilor nr. 25–33.
55 Vujović 2009, p. 249–256.
56 Gudea 1989, p. 512, pl. CVII.
57 Gudea 1979, p. 189–190, 269, pl. XXXV.
58 Ştefan *et alii* 1967, p. 344, 347, fig. 185.

interiorul cetății în timpul unui asediu, când zona din vecinătatea cetății era controlată de inamici.

O altă parte dintre proiectile a fost descoperită, de-a lungul timpului, în interiorul cetății, de către Grigore Florescu şi Radu Florescu, în contexte medio-bizantine, deci reprezentând posibile refolosiri ale proiectilelor pe post de greutăți. Nu există nicio descoperire de proiectile într-un context arheologic clar, care să poată oferi pieselor, dincolo de încadrarea tipologică, elemente de datare mai precisă. Prin natura lor, proiectilele erau făcute pentru a fi aruncate cu putere, majoritatea schimbându-şi contextul încă din timpul folosirii.

Datarea proiectilelor se face cu atât mai dificil cu cât contextul arheologic este mai incert. După tipologie nu se pot stabili repere clare, dat fiind faptul că proiectilele sunt întâlnite în toate formele şi mărimile în toată perioada romană.

Dimensiunile relativ reduse ale pieselor indică mărimea pe care trebuie să o fi avut dispozitivele de propulsare. Fiecare maşină de război era dimensionată în funcție de calibrul proiectilului pe care urma să îl lanseze, fiind tributară unui set de principii constructive. Factorul determinant era reprezentat de capacitatea de stocare a energiei de către arcurile torsionate şi subsecvent alegerii diametrului acestora, dimensiunea fiecărei componente era apoi determinată în relație cu acest diametru.

Studiile întreprinse în domeniul artileriei romane relevă faptul că reculul la astfel de armament, cu excepția poate a *onager*-ului, era relativ mic, deci nu necesita amenajări speciale pentru susținere pe zidul de incintă sau pe turnuri[59]. Elementele de curtină păstrate la Capidava, cele mai timpurii fiind din secolul IV p.Chr., prezintă elementele clasice ale unui fort de pe *limes*-ul danubian din această perioadă, deci cu turnuri de colț, cu ziduri groase şi înalte, în evantai, capabile să susțină maşini de luptă chiar şi mai mari decât cele necesare lansării proiectilelor descoperite până în prezent.

Ipotezele privind datarea sau proveniența acestor proiectile sunt multiple. *Ballistae* cu proiectile din piatră şi praştii s-au folosit în toată perioada romană. Dacă pentru primul tip se pot face în viitor analize suplimentare, a căror relevanță este probabil îndoielnică, restul lotului este confecționat din materiale a căror analiză fizico-chimică ar fi total irelevantă. Doar un context arheologic de descoperire bine precizat, precum cel de la *Porolissum*–Moigrad[60], poate să ofere informații precise privind datarea şi apartenența culturală a unor artefacte atât de mobile, precum proiectilele de balistă şi praştie.

Demersul de față se rezumă la catalogarea şi descrierea exhaustivă a lotului acestor descoperiri în cadrul a cinci decenii de cercetări arheologice la Capidava. Încercarea de a găsi analogii este una în măsură să trimită cititorul şi spre alte lucrări care tratează subiectul de față, fără însă a face lumină asupra datării sau apartenenței culturale a descoperirilor. Speranța autorilor este ca studii viitoare pe loturi descoperite în contexte arheologice mai clare să deschidă o direcție în cercetarea acestui tip de armament roman.

---

[59] Campbell 1984, p. 78–80.

[60] Opreanu *et alii* 2013, p. 83–106.

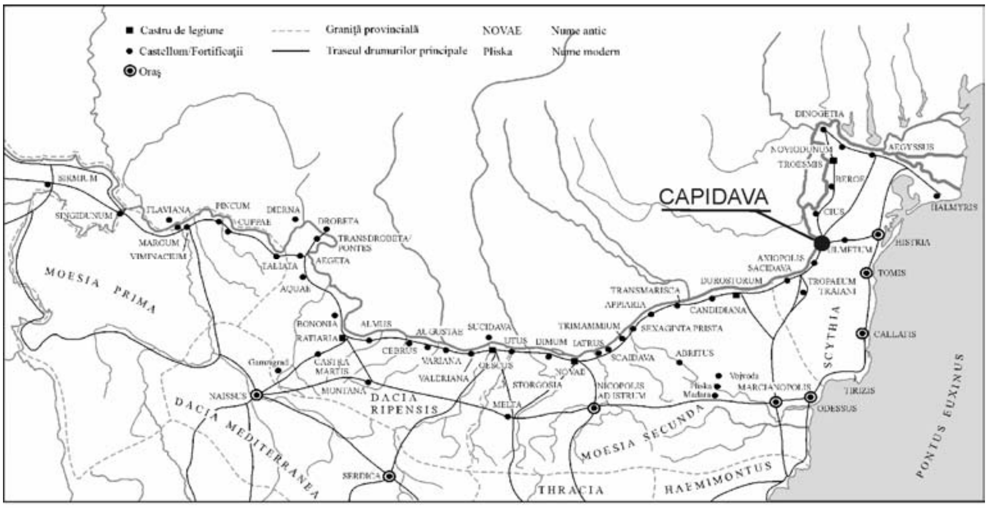

Fig. 1. Frontiera romană în zona Dunării de Jos, în perioada romană târzie.

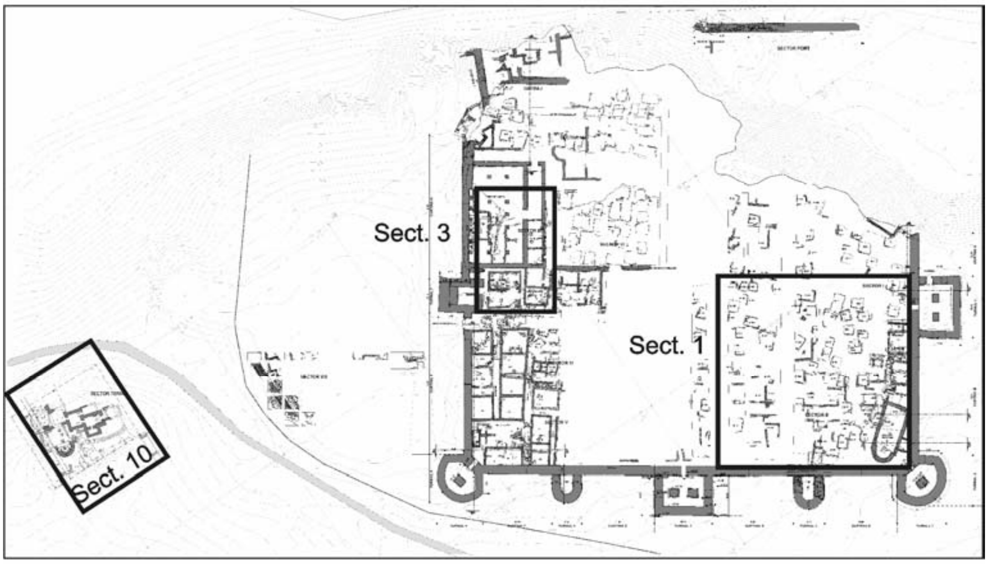

Fig. 2. Capidava. Zonele în care s-au descoperit proiectile.

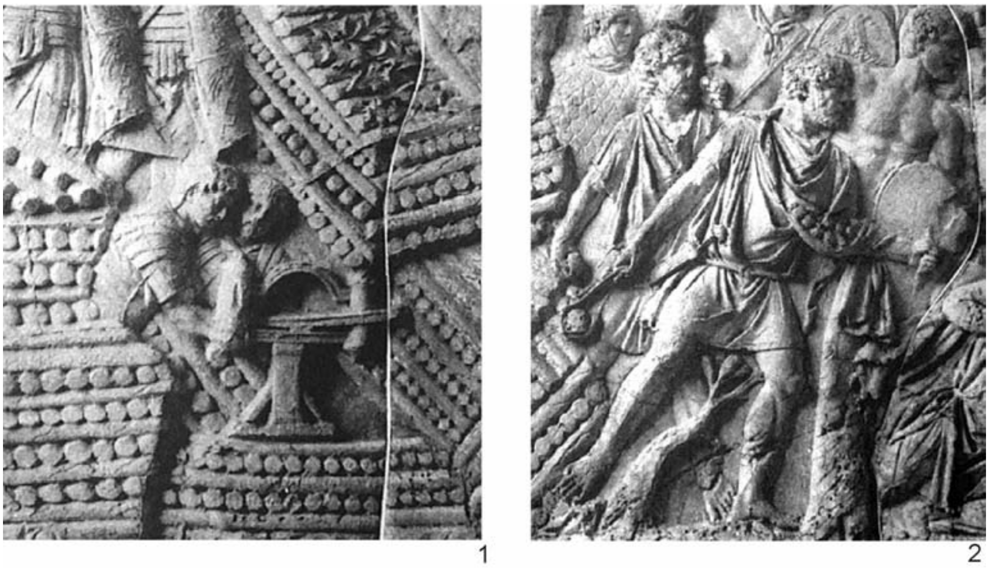

Fig. 3. Columna lui Traian: 1. ballistae montate pe amenajări construite din trunchiuri de copaci; 2. prăştiaşi lansând proiectile sferice atât cu praştia, cât şi cu mâna liberă (după Cichorius 1896, Taf. XLVII).

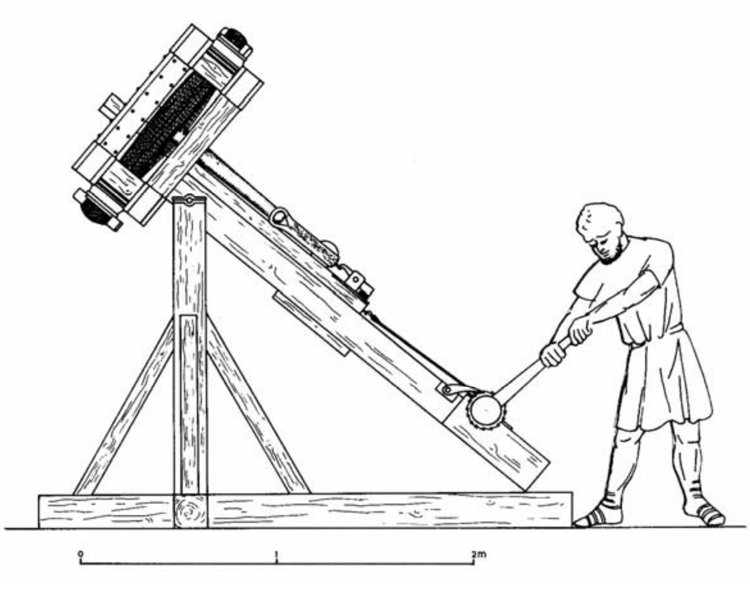

Fig. 4. Propunere de reconstituire a balistei de la Hatra (după Baatz 1978, p. 8, fig. 7).

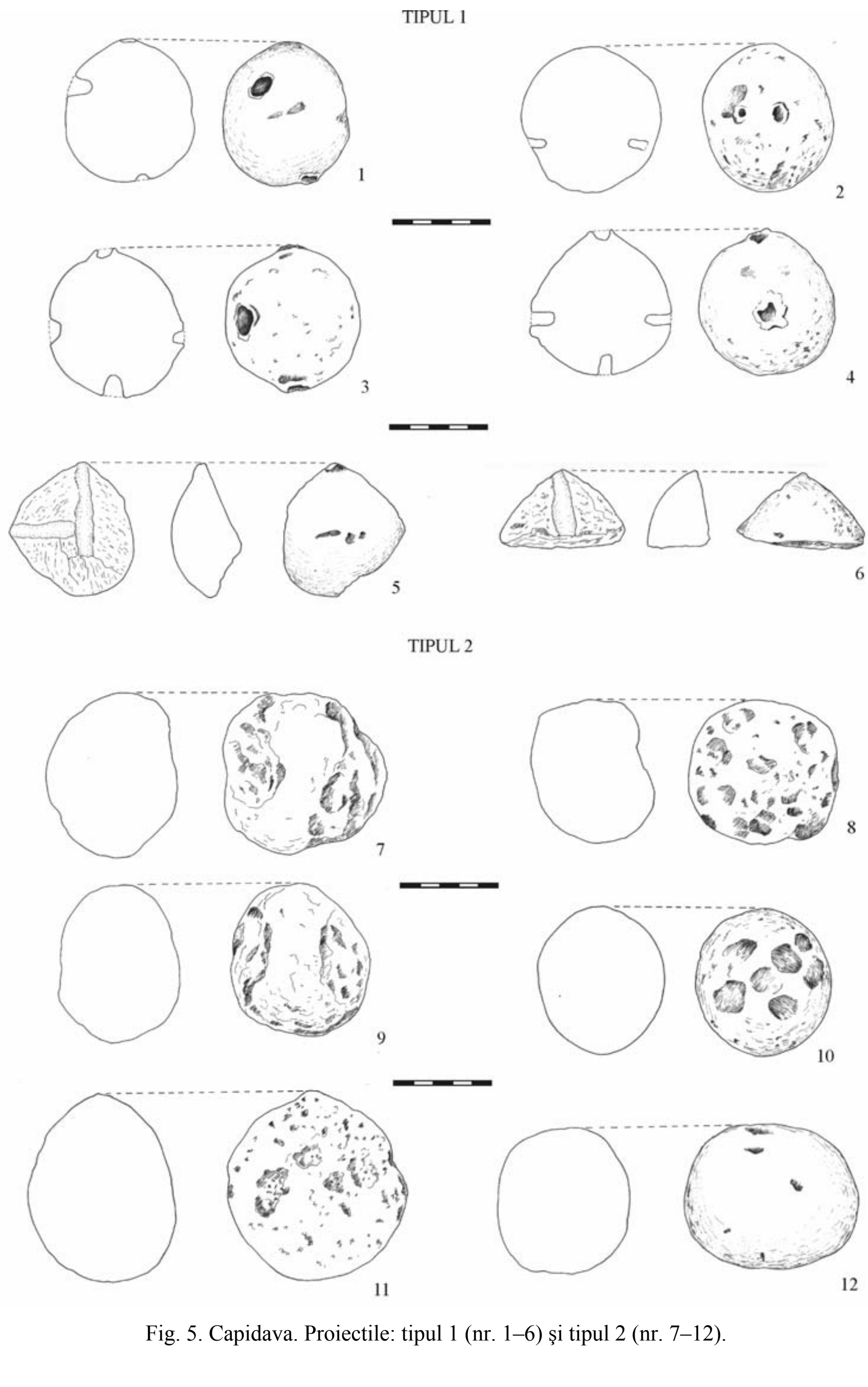

Fig. 5. Capidava. Proiectile: tipul 1 (nr. 1–6) şi tipul 2 (nr. 7–12).

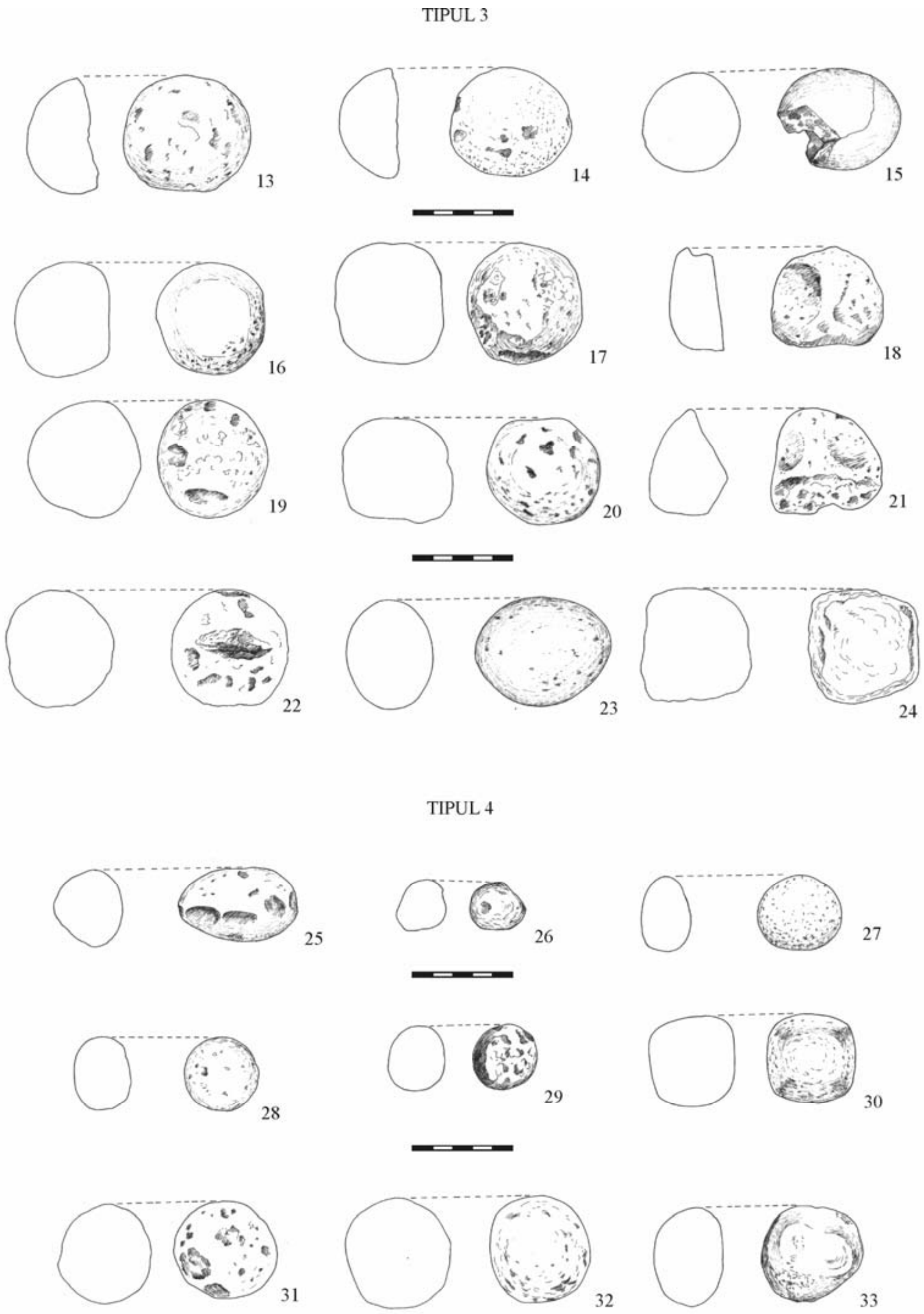

Fig. 6. Capidava. Proiectile: tipul 3 (nr. 13–24) şi tipul 4 (nr. 25–33).

CATALOGUL DESCOPERIRILOR[61]

1. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6264; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII; 1988; V. Cheluţă Georgescu; Dmax. = 7,38 cm, Gr. = 245 g; ceramică; întreg; modelat pe ax; patru orificii de cca 1 cm diametru, care serveau probabil la prinderea unor spini din metal sau lemn pe proiectil; fig. 5/1.

2. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6260; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII p.Chr.; 1988; V. Cheluţă Georgescu; Dmax. = 6,8 cm, Gr. = 325 g; ceramică; întreg; teracotă, modelat pe ax; patru orificii de cca 1 cm diametru, care serveau probabil la prinderea unor spini din metal sau lemn pe proiectil; fig. 5/2.

3. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6262; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII p.Chr.; 1988; V. Cheluţă Georgescu; D. = 6,8 cm, Gr. = 376 g; ceramică; întreg; modelat pe ax, prezintă patru orificii de cca 1 cm diametru, care serveau probabil la prinderea unor spini din metal sau lemn pe proiectil; fig. 5/3.

4. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6261; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII p.Chr.; 1988; V. Cheluţă Georgescu; D. = 7,2 cm, Gr. = 310 g; ceramică; întreg; modelat pe ax; patru orificii de cca 1 cm diametru, care serveau probabil la prinderea unor spini din metal sau lemn pe proiectil; fig. 5/4.

5. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6266; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII p.Chr.; 1988; V. Cheluţă Georgescu; D. = 6 cm, Gr. = 85 g; ceramică; fragmentar; modelat pe ax; urmele a două orificii de cca 1 cm diametru, care serveau, probabil la prinderea unor spini din metal sau lemn pe proiectil; fig. 5/5.

6. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6267; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII p.Chr.; 1988; V. Cheluţă Georgescu; D. = 6,5 cm, Gr. = 55 g; ceramică; fragmentar; modelat pe ax; două orificii de cca 1 cm diametru, care serveau, probabil la prinderea unor spini din metal sau lemn pe proiectil; fig. 5/6.

7. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6265; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII p.Chr.; 1988; V. Cheluţă Georgescu; D. = 8,2 cm, Gr. = 680 g; calcar oolitic; întreg; sferic, modelat prin abraziune; fig. 5/7.

8. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 10 (*extramuros*); inv. CAP 6263; băile romane şi construcţiile adiacente; sec VI–VII p.Chr.; 1988; V. Cheluţă Georgescu; Dmax. = 8,2 cm, Gr. = 575 g; calcar oolitic alb; întreg; sferic, modelat prin abraziune; fig. 5/8.

9. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6060; aşezarea de bordeie medio-bizantine - C10; sec IX–XI p.Chr.; 1990; V. Cheluţă Georgescu; Dmax. = 8 cm, Gr. = 510 g; calcar oolitic; întreg; ovoidal, modelat prin abraziune; fig. 5/9.

10. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 10 (extramuros); inv. CAP 5570; aşezarea romană-târzie (*extramuros*); sec VI–VII p.Chr.; 1990; V. Cheluţă Georgescu; D. = 8 cm, Gr. = 620 g; calcar oolitic, roz; întreg; sferic, modelat prin abraziune; fig. 5/10.

11. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 0881; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1980; R. Florescu; Dmax = 7,9 cm; Dmin. = 7,6 cm, Gr. = 910 g; calcar cochilifer; întreg; ovoidal, modelat prin abraziune; urme de aşchiere datorate folosirii; fig. 5/11.

12. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 0873; aşezarea de bordeie medio-bizantine; sec. VI–VII p.Chr.; 1949; Gr. Florescu; D. = 8,4 cm, Gr. = 620 g; calcar; întreg; sferic, modelat prin abraziune; fig. 5/12.

13. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 5218; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim;1959; Gr. Florescu; D. = 6,5 cm, Gr. = 135 g; silex (nucleu); fragmentar; ovoidal, forma naturală; fig. 6/13.

---

[61] Vocile din catalog sunt prezentate după următoarele criterii: obiectul; provenienţa (*Capidava* = CAP); numărul de inventar; contextul arheologic; datarea contextului; anul descoperirii; autorul descoperirii; descrierea piesei: dimensiuni: D = diametrul, Dmax = diametrul maxim, Dmin = diametrul minim; Gr = greutate; materialul; starea de conservare; ilustraţia.

14. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6313; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1959; Gr. Florescu; D. = 6 cm, Gr. = 100 g; ceramică; fragmentar; modelat prin abraziune, prin refolosirea unor cărămizi sau ţigle; fig. 6/14.

15. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 1338; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1976; R. Florescu; Dmax. = 6 cm, Dmin. = 5 cm, Gr. = 170 g; silex (nucleu); fragmentar; ovoidal, forma naturală; prezintă o spărtură ce reprezintă cca 20% din suprafață; fig. 6/15.

16. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6280; aşezarea de bordeie medio-bizantine; 1959; Gr. Florescu; D. = 5 cm, Gr. = 205 g; gresie; întreg; formă sferică, culoarea roşcată, modelat prin abraziune; fig. 6/16.

17. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv.CAP 6312; Dmax. = 5,5 cm, Gr. = 240 g; aşezarea de bordeie medio-bizantine – C29; sec. IX–XI p.Chr.; 1959; Gr. Florescu; calcar oolitic; întreg; formă sferică, modelat prin abraziune; fig. 6/17.

18. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 3 (*intramuros*); inv. CAP 8952; edificiu romano-bizantin – C T–Ţ 75; sec. VI–VII p.Chr.; 1997; I.C. Opriş; Dp. = 4,5 cm, Gr. = 350 g; ceramică; fragmentar; ovoidal, prelucrat cu mâna, prezentând urme de ardere secundară; fig. 6/18.

19. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv.CAP 4905; aşezarea de bordeie medio-bizantine – bordeiul 177; sec. IX–XI p.Chr.; 1974; R. Florescu; D. = 5,4 cm, Gr. = 170 g; gresie; întreg; formă sferică, culoare roşcată, modelat prin abraziune; fig. 6/19.

20. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 4891; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1969; R. Florescu; D. = 5,6 cm, Gr. = 245 g; silex (nucleu); întreg; sferic, formă naturală; fig. 6/20.

21. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 3616; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1969; R. Florescu; Dmax. = 6,5 cm, Gr. = 145 g; silex (nucleu); fragmentar; ovoidal, forma este naturală; fig. 6/21.

22. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6272; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1972; R. Florescu; D. = 6 cm, Gr. = 245 g; silex (nucleu); întreg; de formă serică, modelat prin aşchiere; fig. 6/22.

23. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6314; aşezarea de bordeie medio-bizantine – C 40; sec. IX–XI p.Chr.; 1970; R. Florescu; Dmax. = 6,5 cm, Gr. = 225 g; silex (nucleu); întreg; ovoidal, modelat prin abraziune; fig. 6/23.

24. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 5060; aşezarea de bordeie medio-bizantine – C 15; sec. IX–XI p. Chr.; 1959; Gr. Florescu; D. = 5,9 cm, Gr. = 95 g; calcar oolitic; fragmentar; paralelipipedic rotunjit, modelat prin cioplire şi abraziune; fig. 6/24.

25. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 4904; aşezarea de bordeie medio-bizantine – C 73/74; sec. IX–XI p. Chr.; 1959; Gr. Florescu; Dmax. = 5,7 cm; Dmin. = 3,4 cm, Gr. = 75 g; ceramică; întreg; ovoidal, modelat prin abraziune; fig. 6/25.

26. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6344; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1959; Gr. Florescu; D. = 2,5 cm, Gr. = 15 g; silex (nucleu); întreg; sferic, modelat prin abraziune; fig. 6/26.

27. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 5217; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1995; R. Florescu; Dmax = 4 cm; Dmin. = 3,7 cm, Gr. = 30 g; ceramică; întreg; ovoidal; confecționat dintr-o cărămidă romană, modelat prin abraziune/şlefuire; fig. 6/27.

28. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6315; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1959; Gr. Florescu; D. = 4 cm, Gr. = 50 g; gresie cenuşie; întreg; de formă ovoidală, modelat prin abraziune/şlefuire; fig. 6/28.

29. Proiectil ceramică; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6343; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1959; R. Florescu; D. = 3 cm, Gr. = 25 g; ceramică; întreg; ovoidal; proiectilul este produs dintr-o cărămidă romană, modelat prin abraziune/şlefuire; fig. 6/29.

30. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 6341; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1959; Gr. Florescu; D. = 4,2 cm, Gr. = 145 g; gresie cenuşie; fragmentar; de formă paralelipipedică cu colțurile rotunjite, prelucrat prin şlefuire; fig. 6/30.

31. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 4909; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1992; R. Florescu; D. = 4,3 cm, Gr. = 130 g; calcar oolitic; fragmentar; formă sferică, prelucrat prin abraziune; fig. 6/31.

32. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 1 (*intramuros*); inv. CAP 0882; aşezarea de bordeie medio-bizantine – passim; 1969; R. Florescu; D. = 4 cm, Gr. = 200 g; calcar oolitic; întreg; formă sferică, prelucrat prin abraziune; fig. 6/32.

33. Proiectil piatră; Capidava – Sectorul 7 (*intramuros*); inv. CAP 6342; aşezarea de bordeie medio-bizantine – C 3–4; sec. IX–XI p.Chr.; 1958; Gr. Florescu; D. = 4,5 cm, Gr. = 120 g; silex (nucleu); întreg; formă sferică. Forma este naturală; fig. 6/33.

BALLISTA AND SLING PROJECTILES FROM CAPIDAVA

ABSTRACT

The present study aims to make a comprehensive presentation of a batch consisting of 33 projectiles for slings and *ballistae* discovered during 1946–1997 at Capidava, Constanța County. Capidava is one of the most important Roman forts erected during the massive effort to strengthen the Dobrogea *limes* at the beginning of the second century AD. It is located at an equal distance of 18 roman miles (27 km) between *Axiopolis* (today Cernavodă) to the south and *Carsium* (today Hârşova) to the north.

The pieces come from different and ambiguous contexts, having been discovered individually. A part of this lot comes from the excavations conducted in the late Roman settlement outside the walls of the fortress site. The presence of projectiles in this context is understandable; they were probably propelled from inside the fortress during a siege, when the area near the stronghold was controlled by the enemies. Other parts of the projectiles were discovered inside the fortress, in a Medieval-Byzantine context, where they were probably reused as weights.

The typology established by the authors of the study follows two criteria, namely the functional one and the caliber. Thus, four types of projectiles have been determined: **type 1**, consists of six pieces (fig. 5/1–6) that include projectiles which show signs of spikes that were fixed in clay to secure to the body of the projectile something which was probably a combustible material, serving thus as incendiary projectiles; **the second type** is represented by six specimens of spherical projectiles made from limestone (fig. 5/7–12), which were probably propelled by *ballista* or by hand, with a maximum diameter between 8.2 cm and 8.4 cm; **the third type** consists of a lot of 12 pieces (fig. 6/13–24) with a diameter ranging between 5 and 6.5 cm, made out of flint cores (no. 13, 15, 20–23 are flint core), made of ceramic processed from the grinding of bricks/tiles (no. 14 and 18), made of sandstone (no. 16 and 19) and of limestone (no. 17 and 24); **the fourth type** comprises small projectiles (fig. 6/25–33) slings with diameters between 2.5 and 4.5 cm , made of flint (no. 26 and 33), ceramic (no. 25–27, 29), sandstone (no. 28 and 30) and limestone (no. 31 and 32).

Keywords: frontier, fortification, *ballista* projectiles, sling ammunition, roman artillery.

BIBLIOGRAFIE

Baatz 1966 — Baatz, D., Zur Geschützbewaffnung römischer Auxiliartruppen in der frühen und mittleren Kaiserzeit, BJ 166, p. 294–307.

Baatz 1978 — Baatz, D., *Recent finds of Ancient Artilery*, Britannia 9, p. 1–17.

Bishop, Coulston 2006 — Bishop, M.C., Coulston, J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome. Second Edition*, Oxford.

Bogdanović 2013 — Bogdanović, I., *Roman Stone and Clay Shot from the Viminacium Amphitheatre*, în Sanader, M., Rendić-Miočević, A., Tončinić, D.,

	Radman-Livaja, I. (eds.), Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference, *Weapons and Military Equipment in a Funerary Context* (24th – 27th May, 2010), Zagreb, p. 393–410.
Bondoc 2007	Bondoc, D., *Some stone projectiles from the civil settlement at Sucidava*, în Vagalinski, L.F. (ed.), *The Lower Danube in Antiquity*, Sofia, p. 247–256.
Bondoc, Gudea 2009	Bondoc, D., Gudea, N., *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj-Napoca.
Caesar, *BG*	Caius Iulius Caesar, *Războiul Gallic. Războiul Civil*, traducere Janina Vilan Unguru, Bucureşti, 1964.
Campbell 1984	Campbell, D.B., *Ballistaria in First to Mid-Third Century Britain: A Reappraisal*, Britannia 15, p. 75–84.
Campbell 2003	Campbell, D.B., *The Roman Siege of Burnswark*, Britannia 34, p. 19–33.
Celsus	Celsus, A. Cornelius, *De medicina*, Firmin-Didot, Paris, 1857.
Cichorius 1896	Cichorius, C., Die Reliefs der Traianssäule, Berlin.
Covacef 2000	Covacef, Z., *Cohors I Germanorum à Capidava,* în Ciugudean, H., Moga, V. (eds.), *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*. Proceedings of the International Symposium – Alba Iulia 1999, Alba Iulia, p. 287–291.
Diodor	*Diodor din Sicilia*, Biblioteca istorică, Hîncu, R., Iliescu, Vl. (trad.), vol. I., Bucureşti, 1981.
Florescu 1975	Florescu R., *Date noi cu privire la cronologia Capidavei romane târzii*, Pontica 8, p. 361–372.
Florescu, Covacef 1988–1989	Florescu R., Covacef Z., *Stratigrafia Capidavei romane târzii şi feudale timpurii*, Pontica 21–22, p. 197–247.
Florescu G., Florescu R., Diaconu 1958	Florescu, Gr., Florescu, R., Diaconu, P., *Capidava*. Monografie arheologică, I, Bucureşti.
Greep 1987	Greep, S.J., *Lead sling shot from Windridge farm, St Albans and the use of the sling by the Roman army in Britain*, Britannia 18, p. 183–200.
Griffiths 1989	Griffiths, W.B., *The sling and its place in the Roman Imperial army*, în van Driel-Murray, C.*, Roman military equipment: the sources of evidence. Proceedings of the fifth Roman Military Equipment Conference*, BAR International Series 476, Oxford, p. 255–289.
Gudea 1979	Gudea, N., *Castrul roman de la Inlăceni*, ActaMP 3, p. 149–173.
Gudea 1980	Gudea, N., *Castrul roman de la Breţcu. Încercare de monografie/Das Römerkastell von Breţcu. Ein Monographie Versuch*, ActaMP 4, p. 255–265.
Gudea 1989	Gudea, N., *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de Nord a Imperiului Roman*, ActaMP 13, Zalău, p. 1−1178.
Gudea 2008	Gudea, N., *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică/Das Römerkastell von Feldioara. Versuch einer archäologischen Monographie*, Cluj-Napoca.
Gudea 2009	Gudea, N., *Funditores und Ballistarii. Eine Fallstudie zur Dacia Porolissensis*, în Busch, A.W., Schalles, H.-J. (eds.), Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMEC), Xanten, 13. – 16. Juni 2007, Xantener Berichte 16, Mainz am Rhein, p. 223−236.
Gudea, Baatz 1974	Gudea, N., Baatz, D., *Teile spätrömischer Ballisten aus Gornea und Orşova (Rumänien)*, SJ 31, p. 50–72.
Gudea *et alii* 1972	Gudea, N., Chirilă, E., Lucăcel, V., Pop, C., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuţii la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj-Napoca.

Iaroslavschi, Bozu 2003 — Iaroslavschi, E., Bozu, O., *Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe Dealul Chilii (comuna Varadia, judeţul Caraş-Severin)*, Banatica 16/I, p. 295–300.

James 2010[2] — James, S., *Excavations at Dura Europos 1928–1937. Final Report VII – Arms and Armour and other Military Equipment*, Oxford.

Macrea *et alii* 1993 — Macrea, M., Gudea, N., Moţu, I., *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti.

Mardsen 1969 — Mardsen, E.W., *Greek and Roman Artilery: Historical Development*, Oxford.

Matei-Popescu 2004 — Matei-Popescu, Fl., *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 173–242.

Not. Dig. — *Notitia Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*, ed. Ed. Bocking, 2 vol. + indici, Bonn, 1839–1853.

Opaiţ *et alii* 1991 — Opaiţ, A., Zahariade, M., Poenaru-Bordea, Gh., Opaiţ, C., *Fortificaţia şi aşezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, Peuce 10, p. 183–353.

Opreanu *et alii* 2013 — Opreanu, C.H., Lăzărescu, V.-A., Ştefan, D., *Noi cercetări la Porolissum*, ArB S.N. 21, p. 83–106.

Opriş 1997 — Opriş, I. C., *O nouă mărturie epigrafică privitoare la staţionarea cohortei I Ubiorum la Capidava,* SCIVA 48, 3, p. 277–281.

Southern, Dixon 2000 — Southern, P., Dixon, K., *The Late Roman Army*, Londra.

Ştefan *et alii* 1967 — Ştefan, Gh., Barnea, I., Comşa, M., Comşa, E., *Dinogetia I. Aşezarea medievală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti.

Vegetius — *Institutorum rei militaris libri*, Firmin-Didot, Paris, 1885.

Vitruvius — *Despre arhitectură*, trad. G.M. Cantacuzino, Bucureşti, 1964.

Vlădescu 1983 — Vlădescu, C.M., *Armata romană în Dacia Inferior*, Bucureşti.

Vujović 2009 — Vujović, M., *Clay slingshots from the Roman fort Novae at Čezava (Serbia)*, în Busch, A.W., Schalles, H.-J. (eds.), *Waffen in Aktion.* Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMEC), *Xanten, 13. – 16. Juni 2007*, Xantener Berichte 16, Mainz am Rhein, p. 249–256.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The Roman frontier at the Lower Danube in the Late Roman period.

Fig. 2. Capidava. The areas where the artillery projectiles were uncovered.

Fig. 3. Depiction of ballistae and slingers on Trajan's Column: 1. *Ballistae* set on wooden platforms; 2. slingers launching large spherical projectiles. In second row there is a roman soldier who propels the same type of projectile with his bare hand. (after Cichorius 1896, Taf. XLVII).

Fig. 4. Attempt of reconstruction for the Hatra *ballista* (after Baatz 1978, p. 8, fig. 7).

Fig. 5. Capidava. Projectile from the type 1 (nr. 1–6) and type 2 (nr. 7–12).

Fig. 6. Capidava. Projectile from the type 3 (nr. 13–24) and type 4 (nr. 25–33).

NOTE EPIGRAFICE (V)*

FLORIAN MATEI-POPESCU**

Rezumat: În această nouă serie a notelor epigrafice sunt republicate şi comentate două inscripţii care se păstrează în colecţia Muzeului Naţional de Antichităţi, aflată în acest moment la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române din Bucureşti (nr. 1–2). De asemenea, este publicată şi o notă care se referă la un altar descoperit la Novae (Svištov), castrul legiunii *I Italica*, a cărui dedicaţie a fost greşit înţeleasă de primii editori (nr. 3).

Cuvinte-cheie: Muzeul Naţional de Antichităţi; inscripţii latine; Moesia inferior; Oescus; Tomis; Novae.

1. UN *PROCURATOR AUGUSTI* NECUNOSCUT – MNA L 1234

Bloc de calcar, cu o inscripţie fragmentară în limba latină, loc de descoperire necunoscut. Monumentul provine din colecţia lui C. Bolliac, fiind prima dată publicat de Gr. Tocilescu şi preluat apoi în CIL III. Considerând că întreaga colecţie epigrafică a lui C. Bolliac provine din zona Olteniei, inscripţia a fost inclusă şi în IDR II[1]. Blocul este rupt în toate părţile, fiind totuşi posibil să se păstreze marginea din stângă, mai ales în partea inferioară, având următoarele dimensiuni: înălţime – 27 cm; lăţime – 20 cm; grosime – 12 cm; înălţimea literelor – 3–3,3 cm. Se observă urme de reglaj. Se păstrează patru rânduri, după cum urmează:

Tocilescu 1879, p. 43, nr. 12; CIL III 8046; IDR II 641

[---------------------]

[PR]AEF·CO[H...]

[T]RIB·COH I ∞ [...]

* Matei-Popescu 2003–2005; Matei-Popescu 2008–2009; Matei-Popescu 2011; Matei-Popescu 2012.

Pentru observaţii critice, mulţumesc dlui prof. Constantin C. Petolescu şi dlui dr. Dan Dana.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: florian.matei@gmail.com.

[1] Vezi comentariul din IDR II, 247.

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 337–345

[P]RAEF·AL[AE ...]

PROC·AV[G ...]

[---------------------]

Ne aflăm, fără umbră de îndoială, în fața unei inscripții care redă cariera unui membru al ordinului ecvestru, ea fiind astfel înțeleasă de toți editorii. Având în vedere starea fragmentară, nu putem fi siguri de caracterul acestei inscripții. Preferăm, aşadar, să nu întregim abrevierile. Cariera cavalerului este redată în ordine directă; astfel, aflăm că a fost mai întâi prefect al unei *cohors quingenaria*, apoi tribun al unei *cohors I milliaria*. Se poate observa o ligatură între H şi I, prin prelungirea hastei drepte a literei *H*, iar numeralul este marcat şi printr-un *sicilicus*. De asemenea, se observă destul de clar jumătatea din stânga semnului pentru *milliaria*. Următorul moment al carierei sale este prefectura unei *ala*, iar ultimul moment al carierei înregistrat pe acest fragment este postul de *procurator Augusti*. Cel mai probabil, întrucât inscripția este fragmentară, cariera acestuia a continuat şi cu alte posturi specifice carierelor procuratoriene.

În general, prima procuratelă, imediat după efectuarea milițiilor ecvestre, era de mai mică anvergură, ea putând fi echivalată şi cu *praefectura* unei flote provinciale, cum ar fi *classis Flavia Moesica* (vezi *e. g.* cariera lui *M. Petronius Honoratus*, din timpul domniilor lui Hadrian şi Antoninus Pius[2]) sau cu subpraefectura cohortelor de vigilii, urmând apoi procuratelele provinciale. Ar fi posibil ca această însărcinare să fie menționată în partea pierdută a inscripției, deşi dispunerea pe piatră a milițiilor ecvestre nu permite să întrevedem un spațiu foarte mare la dreapta şi la stânga literelor păstrate. Totuşi, dacă numele trupei de cavalerie este de mai mici dimensiuni, având evident şi o abreviere compusă din maxim 3–4 litere, teoretic ar exista spațiu pentru menționarea însărcinării precedente funcției procuratoriene. Inscripția, fiind ruptă în partea de jos, nu vom putea şti dacă în partea pierdută vor fi fost menționate şi alte funcții.

Având în vedere faptul că inscripția se păstrează în colecțiile MNA, în IDR II s-a presupus că ar putea fi vorba de un *procurator Daciae inferioris*[3]. În acelaşi timp, este mai greu de crezut că inscripția ar putea proveni din Dobrogea, întrucât fusese achiziționată înainte de anul 1878, când Dobrogea a devenit parte a României. În aceste condiții, ea ar putea proveni fie din Oltenia, după cum a fost propus în IDR II, fie, mai degrabă, de la sudul Dunării, fiind vorba, cel mai probabil, de un *procurator Augusti Moesiae inferioris*. Postul de *procurator Daciae inferioris* era de rang ducenar (salariu de 200.000 de sesterți)[4], pe când cel

[2] CIL VI 1625 a, b = ILS 340; Pflaum 1960, p. 283–286, nr. 117.
[3] Vezi comentariul din IDR II, p. 248.
[4] Piso 1993, p. 38; Piso 2013, p. 3

de *procurator Moesiae inferioris* era centenar (salariu de 100.000 de sesterți)[5]. Centenar a fost apoi postul de procurator financiar al Daciei Malvensis, după 168[6].

Sediul procuratorului presidial al Daciei Inferior, precum şi al celui financiar, s-a aflat la *Romula*–Malva[7], singurul municipiu şi apoi colonia din provincie (statutul Sucidavei rămâne în continuare incert[8]). Totuşi, niciuna dintre inscripțiile descoperite la Romula nu a făcut parte din colecția Bolliac.

Fiind parte a unei colecții, ar putea proveni, teoretic, şi din zona provinciei Dacia Superior. Din colecția Ghica, se păstrează la MNA un fragment de coloană de marmură în care apare Herennius Gemellinus, *procurator Augustorum duorum et agens vice praesidis*, şi care provine, fără urmă de îndoială, de la Sarmizegetusa[9]. Totuşi, este mai greu de crezut că fragmentul aici în discuție ar putea proveni de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Pentru provincia Moesia inferior, nu se cunoaşte locul unde rezida procuratorul financiar. Pe baza altarului dedicat la Tomis lui P. Aelius Hammonius, procurator al Moesiei inferior pe timpul împăratului Gordian III (în jur de 240–242/243), de către libertul imperial Catullinus, se poate presupune că sediul procuratorului va fi fost la Tomis[10]. Totuşi, Catullinus fiind libert imperial, era bineînțeles în serviciul fiscului imperial în calitate de *librarius*. Fiscul imperial va fi avut fără îndoială un sediu şi la Tomis, una dintre căile cele mai importante de intrare şi ieşire din provincia Moesia inferior, dar acest lucru nu înseamnă că procuratorul rezida în acest oraş. Este foarte posibil ca acest sediu al fiscului imperial de la Tomis să fi fost condus chiar de acest Catullinus. De aceea, cred că putem exclude această inscripție din discuția privind sediul central al procuratorului financiar al provinciei Moesia inferior[11].

[5] AE 1998, p. 282, r. 4 (Lavinium, Pratica di Mare): *proc. C Moes(iae) inf(erioris)*. Vezi încă şi următoarele cariere: a) cariera lui P. Aelius Hammonius, care a ajuns în această poziție după ce a fost *praefectus classis Flaviae Moesicae*, post sexagenar şi care a devenit după aceea *procurator provinciae Daciae Apulensis*, tot de rang centenar, Piso 2013, p. 240–245, nr. 104 şi *infra*, nota 6; b) cariera lui *C. Titius Similis*, care după ce a fost procurator al Moesiei inferior, înlocuind pentru scurt timp chiar guvernatorul provinciei (*eiusdem provinciae ius gladii*), a devenit apoi *procurator Lusitaniae et Vettoniae*, rang ducenar, CIL II 484 = ILS 1372; Pflaum 1960, p. 856–858, nr. 330; c) cariera lui *M. Valerius Maximianus*, unde se menționează că salariul i-a fost crescut, deși ocupa tot un post centenar, AE 1956, 124 = IDRE II 445, r. 13–14: *praep(osito) equit(ibus) gent(ium) Marcomannor(um) Narist(arum) Quador(um) ad vindictam Orientalis motus pergentium honor(e) centenariae dignitatis, aucto salario adeptus procurationem Moesiae inferioris*, Pflaum 1960, p. 476–494, nr. 181 bis; Piso 1993, p. 224–235, nr. 53.

[6] Piso 1993, p. 85; Piso 2013, p. 4.

[7] Piso 1993, p. 40–41. Despre *Romula*–Malva, vezi Petolescu 2011, p. 99–102, nr. 12 şi p. 106–109, nr. 14, cu întreaga bibliografie, dar considerând că avem de-a face cu două oraşe diferite.

[8] Vezi, în ultimă instanță, Petolescu 2011, p. 102–106, nr. 13.

[9] CIL III 1625 = IDR II 640 – unde se presupune eronat că ar putea proveni de la Romula = IDR III/2, 342 – MNA L 1245. Despre acest personaj, vezi Piso 2013, p. 201–204, nr. 97.

[10] IGRR I 623 = ISM II 106; Pflaum 1960, p. 854–855, nr. 329; Piso 2013, p. 240–245, nr. 104.

[11] Vezi deja, în acest sens, Piso 2013, p. 243, nota 20.

Având în vedere celelalte exemple din zona provinciilor de la Dunărea de Jos[12], ne putem aştepta ca sediul procuratorului să se fi aflat, mai degrabă, în singura *colonia* romană din Moesia inferior, şi anume *colonia Ulpia Oescus*. De altfel, în colecţia epigrafică a MNA se mai află destule monumente descoperite la Oescus şi care au ajuns la nordul Dunării fie în epoca medievală, fie, mai degrabă, în cea modernă[13]. Credem, astfel, că putem presupune cu oarecare siguranţă că această inscripţie provine de la Oescus, fiind astfel o dovadă că sediul procuratorului financiar al Moesiei Inferior se afla aici.

În acest sens, se poate aduce în discuţie o altă inscripţie, extrem de fragmentară, descoperită la Oescus, şi care pare a atesta prezenţa unui procurator al Moesiei inferior[14]. Din păcate, lectura nu este sigură, dar, având în vedere că acest personaj a fost şi *comes Augusti* într-o expediţie necunoscută, trebuie să fi fost unul important. Întrucât nu se poate susţine că un asemenea personaj, ajuns în imediata apropiere a curţii imperiale, va fi fost originar din Oescus, cel mai normal ar fi să considerăm că inscripţia i-a fost dedicată de colonia Oescus unui fost *procurator Moesiae inferioris*.

În sprijinul prezenţei procuratorului Moesiei inferior la Oescus, mai pot fi aduse şi două inscripţii în limba greacă, descoperite în sanctuarul lui Asclepius şi al Cavalerului Trac de la Glava Panega[15], localitate situată la aproximativ 100 km S, pe râul Panega, un afluent de mici dimensiuni al râului Iskăr. Una dintre inscripţii este o dedicaţie a lui Αὐρ(ήλιος) Λικίννιος β(ενε)φ(ικιάριος) ἐπιτροπικός[16], iar cea de-a doua este tot o dedicaţie, a unui *beneficiarius fisci*: Μαρτεῖνος

[12] Procuratorul financiar al Daciei Superior şi apoi al Daciei Apulensis a avut sediul la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Piso 1993, p. 38, 90); sediul procuratorului financiar al Daciei Porolissensis a fost la Napoca (municipiu încă de pe timpul lui Hadrian; Piso 1993, p. 91) şi nu la Porolissum; sediul procuratorului prezidial al Daciei Inferior şi apoi al procuratorului financiar al Daciei Malvensis a fost la Romula–Malva (la fel municipiu de pe timpul lui Hadrian; Piso 1993, p. 40, 91). În Moesia Superior, mai multe inscripţii atestă prezenţa procuratorilor la Viminacium (IMS II 67; IMS II 123), dar este puţin probabil ca procuratorul să fi avut acelaşi sediu cu guvernatorul provinciei. Putem lua însă în considerare Ratiaria, colonia din vremea lui Traian sau chiar Scupi, colonia din vremea lui Vespasian. Totuşi, Ratiaria era situată pe Dunăre şi la capătul drumului (la fel ca Viminacium) ce ducea la Naissus şi de acolo mai departe spre Dalmatia sau Macedonia, ceea ce ar putea constitui argumente importante în favoarea acesteia.

[13] Vezi mai ales inscripţia în onoarea lui *T. Iulius Capito*, *conductor publici portorii Illyrici et ripae Thraciae*, CIL III 753 (7429) = ILS 1465 = ILB 20 = IDRE II 319, descoperită în ruinele cetăţii Turnu Măgurele. În acelaşi loc a fost descoperită şi o dedicaţie către împăratul Decius (MNA L 160), care provine şi ea, fără urmă de îndoială, de la Oescus, CIL III 12351 = IDR II 639. Tot de la Oescus ar putea proveni şi CIL III 8048 (MNA L 404), în care este menţionat un *beneficiarius Tironis legati*, probabil un legat al legiunii V Macedonica (*T. Calestrius Tiro*, AE 1965, 320; 1966, 485; Petolescu 1985), precum şi stela funerară a lui *Q. Philippicus Q. f. signifer legionis V (Macedonicae)* (MNA L 511), descoperită la Sucidava, CIL III 14429 = IDR II 203.

[14] ILB 15: *[---] / [---]ELMA [---]/ [---]INFER PRO[---] / [---]COMITI A[VGVSTI? ---]*.

[15] Despre sanctuar, vezi Oppermann 2006, p. 147–153.

[16] IGRR I 1398 = IGB II 514 = CGLBI 625: Super anaglypho: Κυρίῳ Ἀσκληπιῷ Σαλδοουσ(σηνῳ); sub anaglypho: Αὐρ(ήλιος) Λικίννιος β(ενε)φ(ικιάριος) / ἐπιτροπικὸς εὐχὴν / ἀνέθηκεν.

φίσκου β(ενε)φ(ικιάριος)[17]. Totuşi, prezenţa acestor *beneficiarii* ar trebui legată de posibila existenţă în această zonă a unui domeniu al fiscului imperial sau chiar în legătură cu presupusul domeniu imperial din jurul localităţii Gabare, aflat sub administrarea unui cavaler (aproximativ 63 km SV de Oescus)[18].

Evident, funcţia de procurator al Moesiei inferior nu putea fi ocupată imediat după efectuarea miliţiilor ecvestre, dar inscripţia este fragmentară, ultima însărcinare fiind menţionată în partea pierdută a acesteia.

În concluzie, credem că această inscripţie a fost adusă de la sudul Dunării, cel mai probabil de la Oescus, unde se va fi aflat sediul procuratorului financiar al provinciei Moesiei Inferior.

2. O INSCRIPŢIE FUNERARĂ A UNUI VETERAN DE LA TOMIS – MNA L 821

Fragment de placă de marmură cu o inscripţie funerară, descoperită în condiţii necunoscute la Tomis, către sfârşitul secolului al XIX-lea, cu următoarele dimensiuni: înălţime – 22 cm; lăţime – 20 cm; grosime – 6 cm; înălţimea literelor – 4,5 cm. Inscripţia a fost publicată prima dată de Gr. Tocilescu şi preluată apoi în CIL III şi în ISM II[19] cu următorul text:

Tocilescu 1884, p. 7, nr. 17; CIL III 7555; ISM II 250 (fără foto, desene după AEM)

[-----------------]

[---]vete[ranus]

[leg(ionis) I] Ita[licae vi-]

[xit] an(nis) LVI [---]

[----------------------------]

Revăzând inscripţia, pe care, întrucât nu a oferit o fotografie, editorul volumului ISM II probabil nu a verificat-o, se poate observa că numeralul păstrat

---

[17] IGR I 1399 = IGB II 515 = CGLBI 623: Super anaglypho: Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγείῃ; sub anaglypho: Μαρτεῖνος φίσκου β(ενε)φ(ικιάριος). Atestarea unui *fisci beneficiarius* este unică, cel mai probabil, aşa cum fost deja propus, şi în acest caz trebuie înţeles *beneficiarius procuratoris* (CGLBI, p. 478: „Wir kennen diese Funktion bisher nur aus dieser Inschrift; denkbar wäre eine unkorrekte Wiedergabe der Bezeichnung beneficiarius procuratoris").

[18] Gerov 1953, 372, nr. 260, 261 (= CIL III 12389, în această inscripţie ar putea fi vorba chiar de un procurator al provinciei Moesia inferior, al cărui nume va fi figurat în partea pierdută a inscripţiei); Gerov 1988, p. 73–74; Bâltâc 2011, p. 179. Acest domeniu nu poate fi legat însă de presupusul domeniu imperial din teritoriul coloniei Oescus, acel *saltus*, atestat epigrafic, fiind domeniu public al coloniei (Bartels 2008).

[19] În ISM II se trimite greşit la CIL III 6555, fiind vorba de fapt de CIL III 7555.

este mai degrabă *LXI[...?]*, şi nu *LVI*. Punctul de întâlnire al celor două braţe ale primei litere pare a fi situat puţin mai sus, ceea ce ar pleda pentru litera *X*. Sub acest rând se mai pot observa câteva litere, din păcate imposibil de citit cu excepţia literei *D*. De asemenea, în primul rând pare a fi un spaţiu între litera *T* de la *VET* şi următorul cuvânt, putându-se citi: *VET L[EG]*. Pe baza acestor observaţii, textul inscripţiei se poate întregi în felul următor:

[----------------------------]

[---] vet(eranus) l[eg(ionis)]

[I] Ita[l(icae) vix(it)]

an(nis) LX̣Ị[...?]

[---]Ḍ[---]

[----------------------------]

Inscripţia datează mai degrabă din perioada cuprinsă între jumătatea secolului al II-lea şi jumătatea secolului al III-lea, şi nu de la sfârşitul secolului al III-lea, cum a fost propus în ISM II, atestând aşezarea, undeva în teritoriul Tomis-ului, a unui veteran al legiunii care staţiona la Novae[20].

3. UN EPITET „FANTOMĂ" AL DIANEI ÎNTR-O INSCRIPŢIE DE LA NOVAE

Cu ocazia săpăturilor executate de arheologii polonezi în zona *valetudinarium*-ul castrului legiunii I Italica de la *Novae* (Svištov, Bulgaria) au fost descoperite mai multe monumente epigrafice, cele mai multe dedicate lui Aesculapius şi Hygiei[21]. Printre acestea şi un altar de calcar, păstrat aproape integral, descoperit într-un canal care traversa aşa-zisa villa „orientală", evident refolosit ca material de construcţie într-o epocă mai târzie. Altarul are următoarele dimensiuni: înălţime – 24, 6 cm; lăţime – 18, 5 cm; grosime – 17, 3 cm; înălţimea literelor – 1,9–3,6 cm. Altarul este scris pe faţa anterioară şi pe latura din stânga, literele fiind gravate destul de rudimentar, cu influenţe evidente din scrierea cursivă. Inscripţia este transcrisă în felul următor în *editio princeps* şi reluată în AE[22]:

---

[20] Pentru prezenţa veteranilor şi a armatei romane în zona cetăţilor vest-pontice, vezi în ultimă instanţă Matei-Popescu 2014.

[21] Bunsch, Kolendo, Żelakowski 2003, p. 43–44. Vezi acum articolul de sinteză Dyczek, Kolendo 2010.

[22] Inscripţia mi-a fost adusă în atenţie de Radu Ardevan, cu prilejul sesiunii de comunicări de la Caransebeş (februarie 2014), când a încercat să identifice posibilul epitet al Dianei. În discuţiile ce au urmat, am expus propunerea mea de lectură şi interpretare.

Bunsch, Kolendo, Żelakowski 2003, p. 59–60, nr. 7, fig. 6, a–c; pl. XIV, nr. 3a–3b;
AE 2004, 1249

A. *Ịọv[i] ẹ[t]*
Dia(nae) Bu(---)

C(aius) Curt(ius)

Veg(etus) pọ(suit)

B. *vet(e)rạ[n(us)]*

leg(ionis) I It-

ạlica(e)

Autorii sunt de părere că avem de-a face cu un altar dedicat lui Iupiter şi Dianei, care poartă un epitet până acum necunoscut, *Bu(---)*, considerat a fi de origine tracică. Există însă două elemente care pun la îndoială această interpretare.

În primul rând, abrevierea cu totul neobişnuită a numelui zeiţei, cu foarte puţine atestări – în baza de date a inscripţiilor latine Clauss / Slaby (Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby: http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php) am găsit numai şapte atestări la nivelul imperiului, ceea ce este fără îndoială insignifiant la numărul imens de inscripţii dedicate Dianei.

În al doilea rând, revăzând fotografiile şi desenele puse la dispoziţie de către cei care au publicat această inscripţie, am observat că toate cuvintele sunt separate prin câte un punct la mijloc, or acesta lipseşte exact între grupul de litere DIA şi următoarele două litere: BV. Este astfel mai normal să considerăm că literele compun un singur cuvânt: DIABV = *diabu(s)*, forma vulgară a dativului plural *deabus*. Aceste zeiţe nenumite pot fi, în acest context, Iuno şi Minerva, altarul fiind astfel ridicat pentru triada capitolină. Forma vulgară *diabu(s)* este atestată în câteva rânduri – patru ocurenţe în baza de date mai sus citată – confuzia dintre *e* şi *i* fiind atestată pe larg în latina dunăreană[23]. Această confuzie este una dintre caracteristicile de bază ale latinei vulgare, ţinând cont de faptul că cele două vocale sunt foarte apropiate din punctul de vedere al timbrului.

Lectura primelor două rânduri de pe faţa anterioară devine astfel: *Ịọv[i] ẹ[t] / diabu(s)*.

[23] Mihăescu 1960, p. 60–63; Stati 1961, p. 37–40; Mihăescu 1978, p. 172–174.

Fig. 1. Bucureşti. MNA L 1234.

Fig. 2. Bucureşti. MNA L 821.

EPIGRAPHIC NOTES (V)

ABSTRACT

1. An unknown *procurator Augusti* – MNA L 1243

Into a much damaged inscription from the epigraphic collection of the National Museum of Antiquities, nowadays at "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest, an equestrian career is preserved. The unknown Roman knight is attested as reaching the function of *procurator Augusti* after he accomplished the three equestrian militias. Taking into account that the inscription is kept in Bucharest, it was probably discovered in Moesia inferior, at Oescus, being probably the *procurator* of the Moesia inferior province. This inscription is therefore the needed proof that the siege of the *procurator* of this province was at Oescus, the only *colonia* of the province.

2. A funerary inscription of a veteran from Tomis – MNA L 821

This short note takes into account an inscription that seemed to have been lost according to ISM II 250. I was able to find the stone in the the epigraphic collection of the National Museum of Antiquities, nowaday at "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest, and I provide a little different reading.

3. A "phantom" epithet of the Diana Goddess into an inscription from Novae

Sometime ago a small altar, discovered during the Polish archaeological excavations from Novae, was published. The given reading is however misleading. It took into consideration an unknown epithet of the Diana Goddess – *Dia(nae) Bu()*. I propose instead a simple solution: *diabu(s)*. The middle separation point, which appears everywhere on the altar, is missing exactly here. This is a clear indication that the two groups of letters must be read together. This altar was therefore dedicated to the Jupiter and to the other Goddesses, highly probably Juno and Minerva, the Capitoline Triad.

Keywords: National Museum of Antiquities; Latin inscriptions; Moesia inferior; Oescus; Tomis; Novae.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Bucharest. NMA L 1234.
Fig. 2. Bucharest. NMA L 821.

BIBLIOGRAFIE

Bartels 2008 — Bartels, J., *Was tat der* praefectus saltus? *Städlicher Grundbesitz und seine Verwaltung in der römischen Kolonie Oescus*, ZPE 167, p. 276–282.

Bâltâc 2011 — Bâltâc, A., *Lumea rurală în provinciile Moesia inferior şi Thracia (secolele I–III p.Chr.)*, Bucureşti.

Bunsch, Kolendo, Żelakowski 2003 — Bunsch, E., Kolendo, J., Żelakowski, J., *Inscriptions découvertes entre 1998 et 2002 dans les ruines du* valetudinarium *à Novae*, ArchWarszawa 54, p. 43–64

Dyczek, Kolendo 2010 — Dyczek, P., Kolendo, J., *Archaeological and Epigraphical Sources for the Cult of Aesculapius and Hygia in the Army Hospital at Novae*, ArchWarszawa 61, p. 35–46.

Gerov 1953 — Gerov, B., *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana ot Hadrian do Konstantin Veliki*, GSU.FF 47, p. 17–409.

Gerov 1988 — Gerov, B., *The landownership in Roman Thracia and Moesia (1st-3rd century)*, Amsterdam.

Matei-Popescu 2003–2005 — Matei-Popescu, Fl., *Note epigrafice (I)*, SCIVA 54–56, p. 303–312.

Matei-Popescu 2008–2009 — Matei-Popescu, Fl., *Note epigrafice (II)*, SCIVA 59–60, p. 241–245.

Matei-Popescu 2011 — Matei-Popescu, Fl., *Note epigrafice (III)*, SCIVA 62, 3–4, p. 265–273.

Matei-Popescu 2012 — Matei-Popescu, Fl., *Note epigrafice (IV)*, SCIVA 63, 3–4, p. 305–312.

Matei-Popescu 2014 — Matei-Popescu, Fl., *The Western Pontic Greek Cities and the Roman Army*, în Cojocaru, V.,& Schuler, C., (ed.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenisticher und römischer Zeit*, Stuttgart, p. 173–208.

Mihăescu 1960 — Mihăescu, H., *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Bucureşti.

Mihăescu 1978 — Mihăescu, H., *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucureşti – Paris.

Oppermann 2006 — Oppermann, M., *Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweißbach (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 7).

Petolescu 1985 — Petolescu, C.C., *Tiro leg(atus) (CIL III 8048)*, ZPE 58, p. 207–210.

Petolescu 2011 — Petolescu, C.C., *Villes de la Dacie romaine*, Dacia N.S. 54, p. 83–109.

Pflaum 1960 — Pflaum, H.-G., *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, I–III, Paris.

Piso 1993 — Piso, I., *Fasti provinciae Daciae* I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn (Antiquitas 1. Abhandlungen zur Alten Geschichte 43).

Piso 2013 — Piso, I., *Fasti provinciae Daciae* II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn (Antiquitas 1. Abhandlungen zur Alten Geschichte 60).

Stati 1961 — Stati, S., *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti.

Tocilescu 1879 — Tocilescu, Gr.G., *Inschriften aus Rumänien*, AEM 3, p. 40–46.

Tocilescu 1884 — Tocilescu, Gr.G., *Neue Inschriften aus der Dobrudscha und Rumänien*, AEM 8, p. 1–34.

UN TOPOR DE TIP PĂDURENI DE LA BRĂTILA – *LACUL BELCI*, JUD. BACĂU

CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN*, CRISTINEL PLANTOS**

Dedicat lui Viorel Căpitanu, neobosit cercetător al meleagurilor băcăuane

Rezumat: Autorii prezintă în acest articol un topor de tip Pădureni descoperit întâmplător pe malul Lacului Belci, în localitatea Brătila, jud. Bacău. Sunt discutate cu această ocazie şi alte descoperiri de topoare de acest tip din zona Oneşti, precum şi legătura evidentă a acestora, în opinia specialiştilor epocii bronzului, cu mediile Wietenberg.

Cuvinte-cheie: topor, tipul Pădureni, Monteoru, Wietenberg, epoca bronzului, metalurgie.

La sfârşitul anilor '90 a fost descoperit întâmplător de către un localnic, în proximitatea lacului de acumulare *Belci*, de pe râul Tazlău, din localitatea Brătila (jud. Bacău), un topor cu gaură de prindere a cozii transversală[1], piesă ce a ajuns ulterior în posesia doamnei Alexandrina Cocolea, fotograf în cadrul Complexului Muzeal „Iulian Antonescu" din Bacău[2]. Brătila se află la circa 4 km nord de Oneşti, iar *Lacul Belci* este poziţionat între aceste două localităţi (fig. 1).

Toporul în discuţie (fig. 2) are o siluetă masivă, lama curbată spre tubul de fixare a cozii, tăişul fiind uşor arcuit[3]. Secţiunea hexagonală a lamei ne arată că toporul a fost turnat într-un tipar bivalv închis. Gaura de prindere a cozii este cilindrică şi este continuată cu un tub cu diametrul de 3,3 cm, cu ceafa uşor prelungită, ca un pinten. Lungimea maximă a toporului este de 15,8 cm, lăţimea tăişului de 5,4 cm, iar grosimea maximă de 0,8 cm. Piesa este acoperită de patină verde şi se află într-o stare bună de conservare.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; email: cristarh_1978@yahoo.com.

** RMGC, Departament Patrimoniu, Roşia Montană; email: cristi.plantos@gmail.com.

1 Piesa nu beneficiază de o analiză metalografică, aşa că nu putem afirma dacă este din cupru sau din bronz.

2 Mulţumim şi pe această cale doamnei Cocolea, ce ne-a oferit spre valorificare ştiinţifică artefactul în discuţie.

3 Desenul piesei a fost realizat de către Ştefan Lipot (Universitatea „1 Decembrie 1918", Alba Iulia), căruia îi mulţumim şi pe această cale.

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 347–354

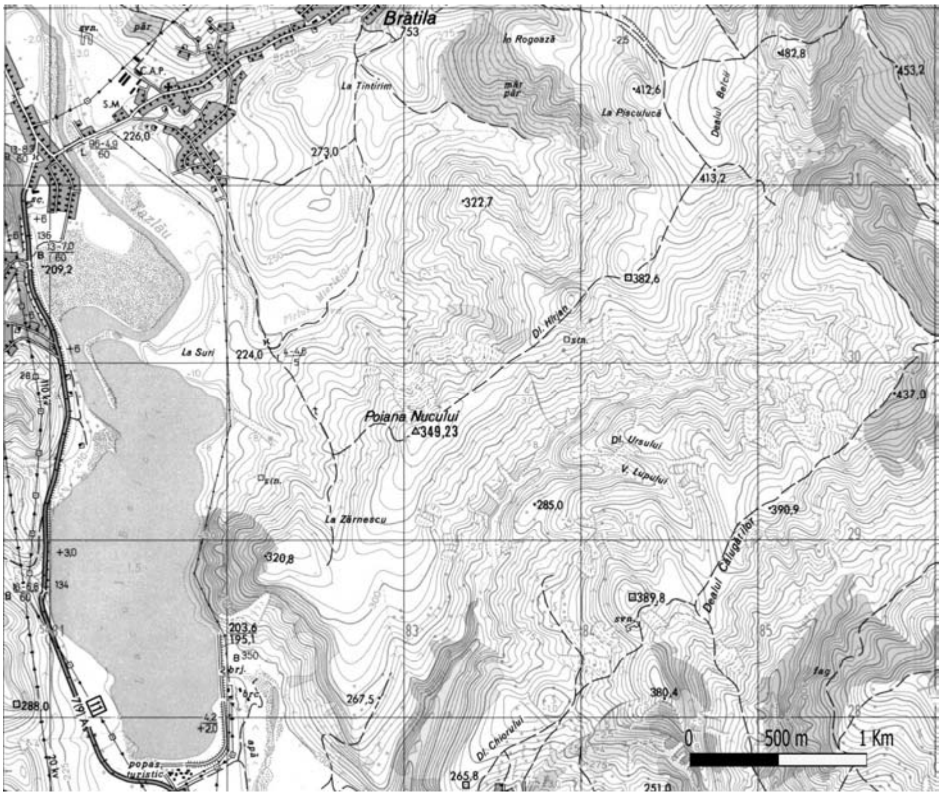

Fig. 1. Brătila – *Lacul Belci*, jud. Bacău.

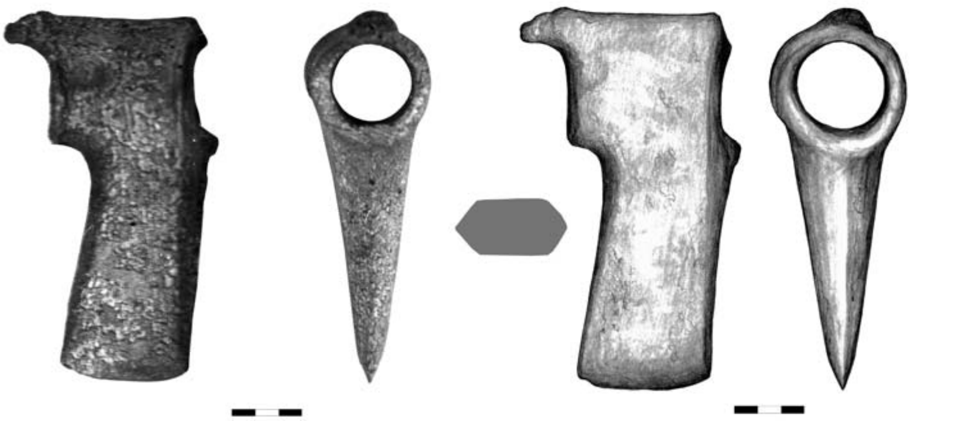

Fig. 2. Toporul de la Brătila – *Lacul Belci*, jud. Bacău.

Cea mai apropiată analogie pentru piesa în cauză ni se pare a fi unul dintre topoarele aparţinând depozitului de la Parava (jud. Bacău), încadrat de A. Vulpe în

tipul Pădureni[4]. Deosebirea dintre cele două topoare constă în faptul că, în cazul exemplarului prezentat, prelungirea cefei este mai mare, iar tăişul nu este deloc lăţit. Această prelungire a cefei plasează toporul de la Brătila între seria Parava şi exemplarele de la Borleşti şi Bicfalău, cu silueta mai zveltă[5].

Tipul Pădureni a fost definit de A. Vulpe cu câteva decenii în urmă şi a fost pus în legătură cu comunităţile Wietenberg[6]. De altfel, în zona Bacău – Neamţ au fost descoperite de-a lungul vremii mai multe topoare cu gaura de prindere a cozii transversală, aparţinând mai ales tipurilor Pădureni şi Monteoru. Sunt binecunoscute depozitele de la Parava[7] şi Borleşti[8], precum şi piesele izolate găsite la Răcăciuni[9], Găiceana[10], Târgu-Ocna[11], Banca – Dealu Morii[12], Buhuşi[13], Bicaz[14] sau Mileştii de Sus[15].

În general, topoarele de tip Pădureni au fost legate de comunităţile Wietenberg, iar cele de tip Monteoru de comunităţile monteorene. Există însă şi piese de tip Monteoru în medii Wietenberg, precum şi piese de tip Pădureni în mediile monteorene, piese care au ajuns în această situaţie pe calea schimburilor dintre cele două comunităţi[16] sau în urma imitării unor tipuri. Interesantă este prezenţa celor două tipuri de topoare în acelaşi depozit, cum este cazul descoperirilor de la Pădureni şi Parava.

Localitatea Brătila se află la câţiva kilometri spre nord de Oneşti, aşa cum am precizat mai sus, o zonă prielnică locuirii în preistorie şi nu numai. Mai multe aşezări monteorene au fost depistate de-a lungul vremii în zona Oneşti (fig. 3–6), în urma unor cercetări de teren, sondaje sau cercetări sistematice. Dintre acestea, menţionăm staţiunile de la Gura Văii[17], Oneşti – *La Mal*[18], Oneşti – *Varniţa*[19], Oneşti – *cartier Slobozia*[20], Borzeşti[21], Răcăuţi – *Rupturi*[22] sau Bogdăneşti –

[4] Vulpe 1970, p. 45, pl. 10/142. O discuţie despre împărţirea topoarelor de tip Pădureni în trei grupe (aspect greoi, intermediar şi zvelt), după raportul dintre lăţimea minimă a lamei şi lungimea ei, la Palincaş 1999–2000, p. 264 şi nota 15.
[5] Vulpe, Tudor 1970, p. 425, fig. 1.
[6] Vulpe 1970, p. 48; Vulpe, Tudor 1970, p. 422–423.
[7] Vulpe 1964, p. 127–129, fig 1–3; Vulpe 1970, p. 45 urm, pl. 10/142–143, 12/180–182.
[8] Zamoşteanu 1964, p. 453–460, fig. 2; Cucoş 1978, p. 579–581, fig. 1/1–2.
[9] Vulpe 1970, p. 45, pl. 9/134.
[10] Florescu, Căpitanu 1964, p. 445–451, fig. 1–2; Vulpe 1970, p. 47, pl. 12/195.
[11] Vulpe 1964, p. 131, fig. 3/3; Vulpe 1970, p. 47, pl. 13/199.
[12] Căpitanu 1976, p. 31–36, fig. 1/2.
[13] Cucoş 1978, p. 581, fig. 1/3.
[14] Munteanu 2005, p. 205–207, fig. 3, 4.
[15] Monah, Zaharia 1979, p. 159–164, fig. 2, 3.
[16] Vulpe 1970, p. 48, pl. 46/B.
[17] Niţu, Buzdugan, Eminovici 1971, p. 31–32.
[18] Buzdugan 1968, p. 103, nr. 2.
[19] Buzdugan 1968, p. 106, nr. 7.
[20] Buzdugan 1968, p. 103, nr. 3.
[21] Buzdugan 1968, p. 106–107, nr. 9.
[22] Buzdugan 1968, p. 106, nr. 8.

Todoscanu[23]. La Gura Văii a fost descoperit şi un mormânt de inhumaţie aparţinând culturii Monteoru, care avea ca inventar patru vase şi un topor de piatră perforat[24]. Aşezările menţionate mai sus au fost atribuite fazelor Ic3-Ic2, iar mormântul fazei Ia a culturii Monteoru.

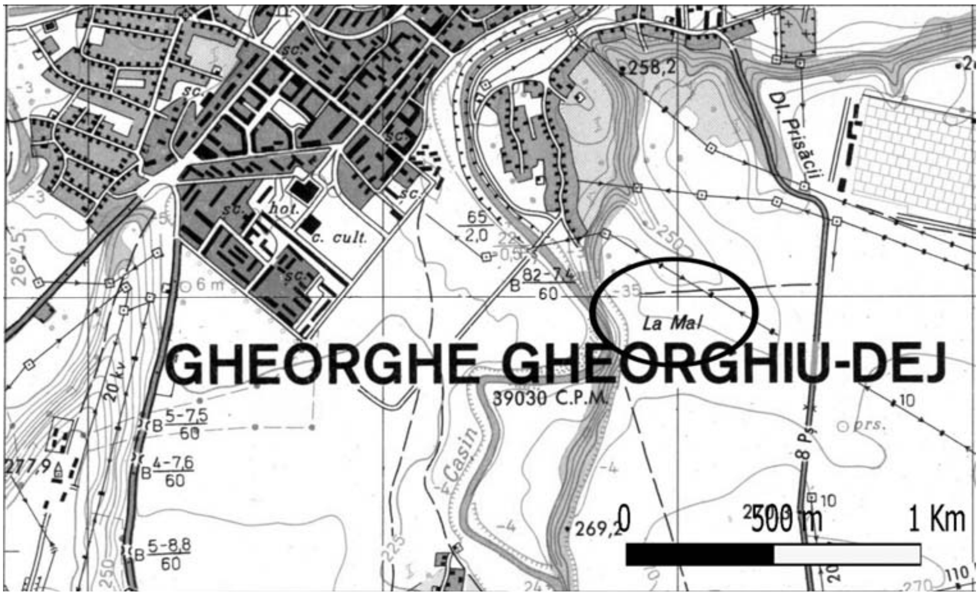

Fig. 3. Aşezarea monteoreană de la Oneşti – *La Mal*.

Toporul publicat de noi în această contribuţie poate aparţine uneia dintre comunităţile monteorene din zonă. Piesa poate fi un produs local sau unul venit de peste munţi, în urma unor schimburi cu comunităţile Wietenberg. Lipsa informaţiilor despre contextul descoperirii ne împiedică să facem mai multe precizări în legătură cu caracterul acesteia. Unii specialişti afirmă că astfel de piese de prestigiu din epoca bronzului, precum topoarele sau rapierele din bronz, nu puteau fi pierdute, astfel că şi piesele singulare, descoperite izolat, pot fi interpretate ca depuneri.

O lucrare recentă adună piesele, ce pot fi interpretate ca arme, din eneolitic şi bronzul timpuriu, din nordul Peninsulei Balcanice (în special topoare şi pumnale). Dintre cele 784 de piese provenite din 352 de puncte cu descoperiri, topoarele cu gaură de prindere a cozii (*Schaftlochäxte*) reprezintă un număr de 150 de piese[25] (19,13 %). Există şi câteva depozite, dar cea mai mare parte a pieselor reprezintă descoperiri izolate.

[23] Florescu, Buzdugan 1972, p. 103–205.
[24] Buzdugan, Eminovici 1973, p. 113–117.
[25] Băjenaru 2013, p. 258, harta 4.

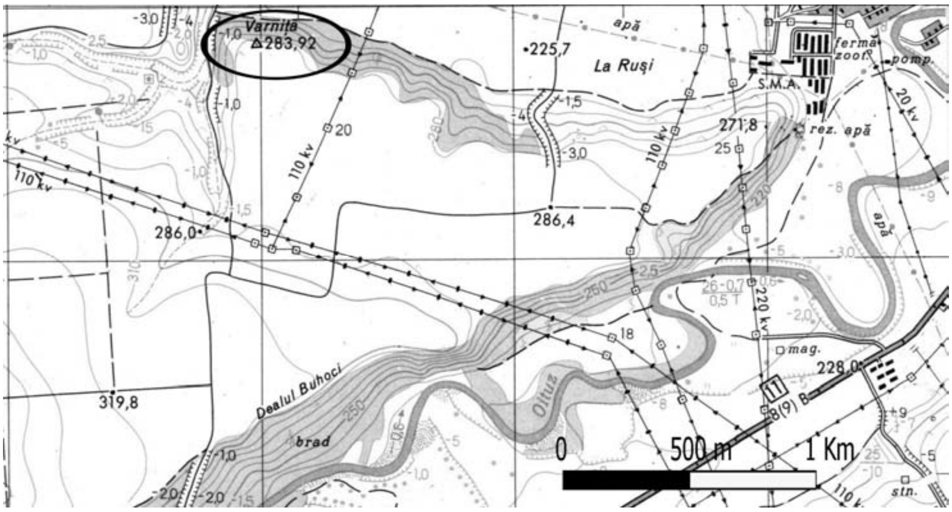

Fig. 4. Aşezarea monteoreană de la Oneşti – *Varnița.*

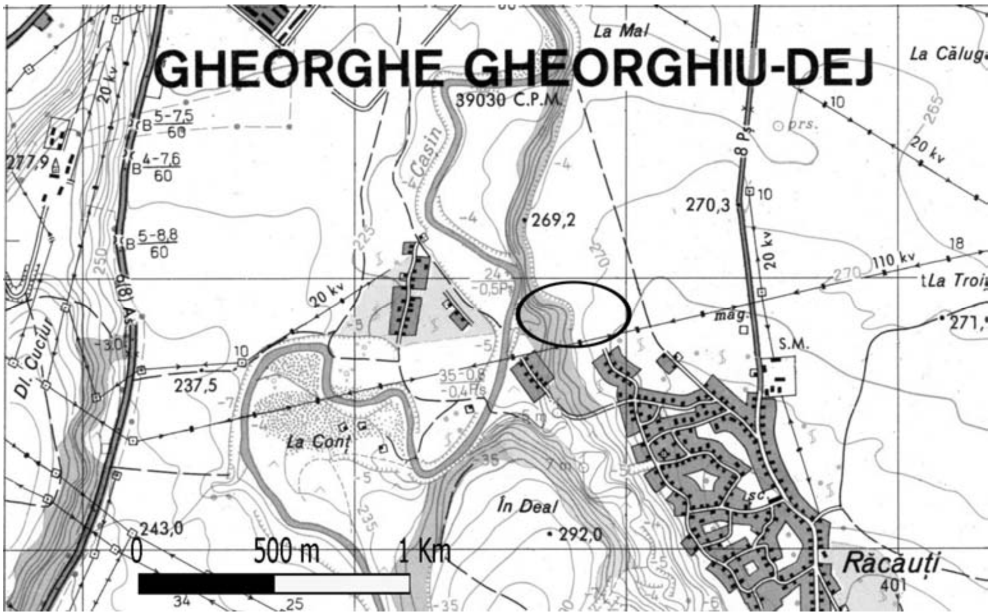

Fig. 5. Aşezarea monteoreană de la Răcăuți – *Rupturi.*

Una dintre întrebările puse în acest volum este dacă a existat conflict în epoca bronzului, sub ce forme şi cum poate fi el depistat arheologic[26]. Un posibil răspuns la aceste întrebări legitime este spectaculoasa descoperire din Valea Tollensee (nord-estul

[26] Băjenaru 2013, p. 13–14.

Germaniei), unde săpăturile arheologice au scos la iveală un adevărat „câmp de luptă" din epoca bronzului, cu oase umane ce arătau traume provocate de lupta corp la corp, oase de cai, arme (vârfuri de săgeți şi ghioage din lemn)[27].

Revenind la aşezările monteorene, un repertoriu mai vechi ne arată că 65 dintr-un total de 132 de aşezări monteorene (aproape jumătate) se află în județul Bacău[28]. Deşi reflectă în mod clar un stadiu al cercetării, preferința monteorenilor pentru această zonă este clară (probabil datorită climei mai blânde sau a calității solurilor).

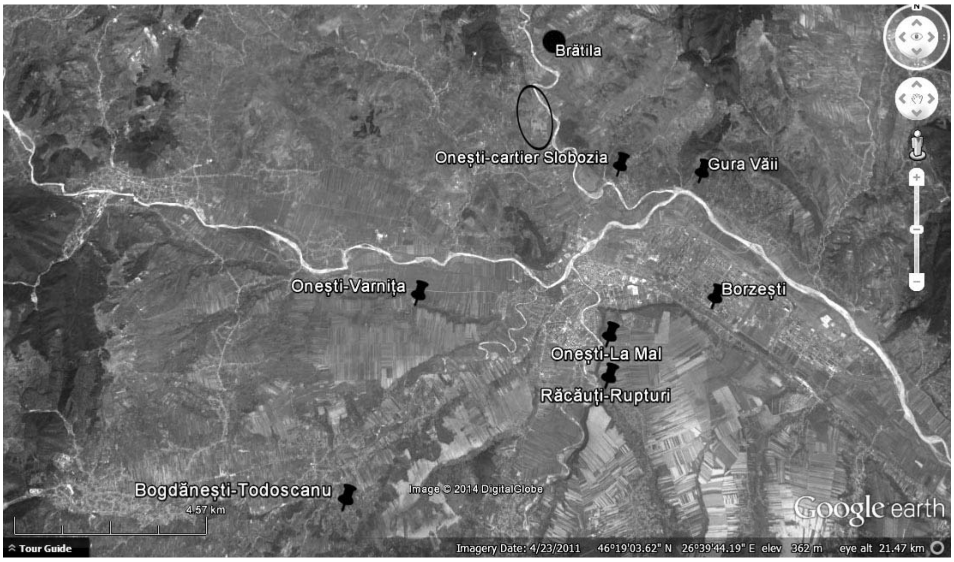

Fig. 6. Aşezările monteorene din zona Oneşti
şi locul de descoperire a toporului de la Brătila – *Lacul Belci* (elipsa neagră).

În concluzie, toporul prezentat poate fi pus în legătură cu una dintre comunitățile monteorene din zona Oneşti (fig. 6), fie ca „import" din aria Wietenberg, fie ca imitație locală a tipului Pădureni. Având în vedere, însă, că dovezile practicării metalurgiei în aria Monteoru sunt puține, iar cele mai multe topoare de tip Pădureni se află în aria Wietenberg, pare mai plauzibilă apariția toporului nostru în aria monteoreană ca rezultat al relațiilor de schimb dintre elitele masculine ale epocii bronzului mijlociu, aflate de-o parte şi de alta a Carpaților[29]. De altfel, legăturile dintre comunitățile Wietenberg şi Monteoru au fost discutate şi cu alte ocazii[30]; amintim, în acest context, că zona Oneşti – Gura Văii de află la

[27] Jantzen *et alii* 2011, p. 417–433, fig. 3–5, 7–8.

[28] Oancea 1976, p. 226–230, fig. 20; vezi, de asemenea, şi Zaharia 1995, p. 188–196, cu harta de la pagina 188; Costache, Matei 2012, p. 337–362, fig. 1a.

[29] O discuție pe această temă, cu toate implicațiile, la Popescu 2006, p. 447–450.

[30] Florescu 1971, p. 37–73; Boroffka 1994, p. 286 şi urm.; Motzoi-Chicideanu 1995, p. 223, 235, 238; Rustoiu 1995, p. 75; Popescu 2008, p. 194–201; Munteanu 2010, p. 172–174.

câțiva zeci de kilometri atât de Pasul Ghimeş (dinspre zona Harghitei), cât şi de Pasul Oituz (dinspre zona Braşovului), căi de comunicație folosite probabil din cele mai vechi timpuri[31].

AN AXE OF PĂDURENI TYPE FROM BRĂTILA – *LACUL BELCI*, BACĂU COUNTY

ABSTRACT

The authors present in this article an axe of Pădureni type discovered by chance on the shore of Belci Lake, in Brătila, Bacău county. Other implements of this type from the Oneşti area are discussed on this occasion, the link betweeen this type of axes and Wietenberg culture being obvious in the opinion of Bronze Age scholars.

Keywords: axe, Pădureni type, Monteoru, Wietenberg, Bronze Age, metallurgy.

BIBLIOGRAFIE

Băjenaru 2013 — Băjenaru, R., *Identități culturale, structuri de putere şi conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV–III a. Chr.*, Bucureşti.

Boroffka 1994 — Boroffka, N.G.O., *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn.

Buzdugan 1968 — Buzdugan, C., *Descoperiri arheologice în depresiunea Oneşti*, Carpica 1, p. 101–110.

Buzdugan, Eminovici 1973 — Buzdugan, C., Eminovici, C., *Un mormânt din epoca bronzului descoperit în depresiunea Oneşti*, Carpica 6, p. 113–117.

Căpățînă 2012 — Căpățînă, C., *Depresiunea Târgu Secuiesc. Studiu de geografie umană*, Bucureşti.

Căpitanu 1976 — Căpitanu, V., *Noi descoperiri de topoare de aramă şi bronz din județul Bacău*, Carpica 6, p. 31–36.

Costache, Matei 2012 — Costache, D., Matei, S., *Cutura Monteoru – considerații generale*, în Sârbu, V., Matei, S. (eds.), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din Preistorie şi Evul Mediu. Nucu – „Fundu Peşterii", județul Buzău*, Brăila – Buzău, p. 337–362.

Cucoş 1978 — Cucoş, Şt., *Noi descoperiri de topoare de aramă şi bronz*, SCIVA 29, 4, p. 579–582.

Florescu 1971 — Florescu, M., *Elemente Wietenberg descoperite în complexele de locuire aparținând fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova*, Danubius 5, p. 37–73.

Florescu, Buzdugan 1972 — Florescu, M., Buzdugan, C., *Aşezarea din epoca bronzului de la Bogdăneşti (jud. Bacău)*, ArhMold 7, p. 103–205.

Florescu, Căpitanu 1964 — Florescu, M., Căpitanu, V., *Topoare de aramă şi de bronz descoperite la Găiceana (raionul Adjud, reg. Bacău)*, ArhMold 2–3, p. 445–451.

Jantzen *et alii* 2011 — Jantzen, D., Brinker, U., Orschiedt, J., Heinemaier, J., Piek, J., Hauenstein, K., Krüger, J., Lidke, G., Lübke, H., Lampe, R., Lorenz, S., Schult, M., Terberger, T., *A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany*, Antiquity 85, 328, p. 417–433.

[31] Aşa cum o arată studiile de geografie umană (Căpățînă 2012, p. 40–49).

Monah, Zaharia 1979	Monah, D., Zaharia, E., *Topor de tip Monteoru descoperit la Mileştii de Sus, judeţul Bacău*, Carpica 11, p. 159–164.
Niţu, Buzdugan, Eminovici 1971	Niţu, A., Buzdugan, C., Eminovici, C., *Descoperirile arheologice de la de Gura Văii (Municipiul Gh. Gheorghiu-Dej)*, Carpatica 4, p. 31–80.
Motzoi-Chicideanu 1995	Motzoi-Chicideanu, I., *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, în Hänsel, B. (ed.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa-Schriften 17, PAS 11, München-Berlin, p. 219–242.
Munteanu 2005	Munteanu, R., *Un topor din bronz de tip Monteoru descoperit la Bicaz*, ArhMold 28, p. 205–207.
Munteanu 2010	Munteanu, R., *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaţilor Orientali*, Piatra-Neamţ.
Oancea 1976	Oancea, A., *Unele observaţii cu privire la fazele finale ale culturii Monteoru în lumina cercetărilor de la Cârlomăneşti, judeţul Buzău*, CAMNI 2, p. 191–237.
Palincaş 1999–2000	Palincaş, N., *Un topor de bronz găsit în Bucureşti şi câteva observaţii cu privire la tipul Pădureni*, BMJTA 5–6, p. 263–269.
Popescu 2006	Popescu, A.-D., *Beyond Typology: Metal Axes and Their Potential*, Dacia N.S. 50, p. 431–450.
Popescu 2008	Popescu, A.-D., *Piesele de tip Wietenberg de la Costişa (jud. Neamţ)*, Carpica 37, p. 194–201.
Rustoiu 1995	Rustoiu, G., *Un topor de bronz de la Câmpia Turzii*, BCŞS 1, p. 73–82.
Vulpe 1964	Vulpe, A., *Cu privire la unele topoare de aramă şi bronz din Moldova*, ArhMold 2–3, p. 127–141.
Vulpe 1970	Vulpe, A., *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF 9, 2, München.
Vulpe, Tudor 1970	Vulpe, A., Tudor, E., *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănuşare transversală*, SCIV 21, 3, p. 417–427.
Zaharia 1995	Zaharia, E., *Cultura Monteoru/The Monteoru culture*, în volumul *Comori ale epocii bronzului din România/Treasures of the Bronze Age in Romania*, Bucureşti, p. 188–196.
Zamoşteanu 1964	Zamoşteanu, M., *Depozitul de topoare de bronz de la Borleşti (raionul Buhuşi, reg. Bacău)*, ArhMold 2–3, p. 453–460.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Brătila – *Lacul Belci*, Bacău County.

Fig. 2. The axe from Brătila – *Lacul Belci*, Bacău County.

Fig. 3. The Monteoru settlement at Oneşti – *La Mal.*

Fig. 4. The Monteoru settlement at Oneşti – *Varniţa.*

Fig. 5. The Monteoru settlement at Răcăuţi – *Rupturi.*

Fig. 6. The Monteoru settlements at Oneşti area and the place of discovery for the axe from Brătila – *Lacul Belci* (black ellipse).

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXXIII, 2013)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Recolta epigrafică a anului precedent cuprinde un număr apreciabil de contribuții (nr. 1603–1700): note bibliografice (*Dacia*, nr. 1603–1635; *Scythia Minor*, nr. 1660–1696) şi publicații de inscripții inedite sau revizuite (*Dacia*, nr. 1636–1652; câteva epigrafe externe, în special patru noi diplome militare, ajunse probabil în Germania şi aflate în colecții nemenționate, nr. 1653–1659; *Scythia Minor*, nr. 1697–1700; între acestea, ultima inscripție prezentată poate fi inclusă în seria *extra fines provinciae Moesiae Inferioris*)[1].

Reținem de asemenea apariția ultimului volum din *L'Année épigraphique* (2010, apariție 2013), care reproduce noutățile epigrafice din *Dacia* (nr. 1354–1390) şi *Moesia Inferior* (Dobrogea; nr. 1425–1441), cele mai multe cuprinse şi în cronica noastră epigrafică pentru anul 2012.

A) DACIA
(nr. 1603–1659)

Bibliografie – Generalități
(nr. 1603–1635)

1603. Dilyana Boteva-Boyanova, L. Mihailescu-Bîrliba, Oct. Bounegru (ed.), *Pax Romana. Kulturaustausch und Wirtschaftsbeziehungen in den Donauprovinzen des römischen Kaiserreichs.* Akten der Tagung in Varna und Tulcea 1. –7. September 2008, Kaiserslautern, 2012.

Dintre comunicările publicate, reținem:

– R. Ardevan, *Die kulturelle Entwicklung in zwei Militärsiedlungen Norddakiens Gherla und Ilişua: ein vergleichender Überblick*, p. 23–32;

– Dilyana Boteva-Boyanova, *Über dien Kulturaustausch, die kulturellen Einflusse und den religiösen Synkretismus in Moesia Inferior und Thrakien (2. –4. Jh. n. Chr.)*, p. 33–52;

[1] Cum ne putem da seama din această scurtă prezentare, descoperirile de inscripții (prin urmare, până de curând inedite) sunt puține la număr. Abundă în schimb o stufoasă bibliografie „epigrafică” (după părerea că orice „subiect” poate fi un titlu de articol); nu puține sunt, din păcate, şi erorile filologice.

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 355–381

– Oct. Bounegru, *Marchands thraces dans les sources épigraphiques des provinces romaines Mésie et Thrace*, p. 53–56;

– Fl. Matei-Popescu, *The origin of the Tradesmen in Dacia,* p. 85–98;

– L. Mihailescu-Bîrliba, *Les Pontobithyniens à Troesmis*, p. 125–132;

– Kalin Stoev, *Über die Romanisierung der thrakischen und geto–dakischen Namen: Eine mögliche Deutung des Vorkommens einheimischer Namen in lateinischen und griechischen Inschriften aus den Provinzen Moesia Inferior und Dacia*, p. 199–218;

– Oleg Alexandrov, *Ethnic and social composition of the Roman Army in Lower Moesia: Soldiers from the Danubian Provinces on the Roman Empire*, p. 219–234.

Unele privesc istoria Moesiei Inferioare.

1604. István Bajusz, *Amfiteatrul de la Porolissum şi amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de mijloc*, Cluj, 2011.

1605. Doina Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, Timişoara, 2013, 471 p. (ilustraţia inclusă, începând cu p. 421: fotografii, material grafic; în final 5 planşe color).

1606 (= XXII, 1557). Corneliu Gaiu, Radu Zăgreanu, *Inscripţii şi piese sculpturale din castrul roman de la Ilişua*, Cluj, 2011, 138 p.

Castrul de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud) este situat pe cursul pârâului Ilişua, afluent al Someşului Mare; a fost sediul unei trupe auxiliare de cavalerie, *ala I Tungrorum Frontoniana*. În apropierea sa exista o importantă aşezare civilă, sediul unui *territorium Arcoba(darae)*, având în frunte doi *magistri*[2].

Catalogul epigrafic este precedat de o substanţială introducere despre castrul roman[3] şi atelierul de pietrărie de la Ilişua. În cele ce urmează ne reţine atenţia doar catalogul

[2] Localizarea acestui toponim s-a făcut pe baza unei inscripţii descoperită la Ilişua, de mai multe ori reluată (S. Nemeti, M. Bărbulescu, EN, 16–17, 2006–2007, p. 107–118; AÉ, 2006, 1130 = 2007, 1190). În cronica epigrafică pe anul 2009, nr. 1373, am exprimat părerea că aşezarea rurală dezvoltată pe lângă castrul alei I Tungrorum Frontoniana trebuie să se fi numit *Tongri* (vezi Geogr. Rav. 4, 5: *Congri* !) sau *Ad Tungros*; dar *Arcobadara* era alt toponim, centrul unui *territorium* învecinat cu castrul tungrilor. De curând, S. Nemeti şi D. Dana, *Ptolémée et la toponymie de la Dacie (I)*, Classica et Christiana, 7, 2012, 2, p. 431–437, propun emendarea toponimului din inscripţia de la Ilişua: *Arcobara*. Dar toponimul transmis de Ptolemeu (III, 8, 4): ΑΡΚΟΒΑΔΑΡΑ, poate fi emendat mai degrabă ΑΡΚΟΒΑΖΑΡΑ (confuzia Δ – Ζ este perfect posibilă grafic); rădăcina *Arcoba*, cea care se păstrează pe inscripţia de la Ilişua (se pare că este chiar întreagă, în rândul următor fiind săpat numele unuia dintre *magistri*), poate fi hidronimul traco-dacic corespunzând actualului pârâu Ilişua, iar finalul se regăseşte în toponimele Deu*sara* (ISM, I, p. 187 şi nr. 33 şi 43), Germi*sara* – Γερμίζερα şi chiar *Sar*mizegetusa – Ζαρμιζεγέθουσα.

[3] Remarcăm dintru început o eroare: p. 13, „În *lataera praetorii* au fost cercetate trei construcţii de zid. *Principia* ocupă o suprafaţă de 34 × 32,80 m, aliniată la *via principalis* la egală distanţă de laturile de sud şi de nord ale castrului. Principia castrului traianic *a fost* un edificiu de lemn…” etc. ; vezi şi p. 15: „În dreapta principiei, Torma a dezvelit clădirea pretoriului…”. Autorii trebuie să afle că edificiul comandamentului *(principia)* nu se află în *latera praetorii* (forma *lataera* este greşită), ci la întretăierea dintre *via praetoria* şi *via principalis*; substantivul *principia* (precum *castra*) este la plural; deoarece acordul cu verbul şi utilizarea genitivului crează dificultăţi, este preferabil a spune: „clădirea comandamentului a fost”, „comandamentul castrului traianic”. La fel, p. 16 (vezi şi fig. 4: „terma mare” şi „terma mică”; dar *thermae* au doar formă de plural (la fel în greacă, dar neutru plural): τὰ θερμά. *Nomina pluralia tantum !*

epigrafic (p. 67–92), însumând 45 de inscripţii; ar fi meritat a fi prezentate şi fragmentele de diplome militare publicate în 2010 chiar în revista muzeului bistro-năsăudean (vezi CEpR, XXX, 1439–1440), precum şi ştampilele tegulare şi alte produse ale epigrafiei minore (ILD, 801–803; vezi şi seria precedentă a acestei cronici, nr. 1563).

Observaţiile noastre trimit la pagină[4]: P. 71 (I.2.2): traducerea inscripţiei (în greacă) este de tot hazul: „Zeului *Theois Cha[...]ois*, (a împlinit legământul...”. Dar Θεοῖς Χ[τονί]οις este la dativ plural: *Dis Inferis* (dar autorii nu iau în consideraţie ediţia originală, deşi o citează: R. Ardevan, V. Vollmann, în *Studia historiae et religionis Daco–Romanae. In honorem Silvii Sanie,* Iaşi, 2006, p. 259–267; vezi de asemenea: AÉ, 2006, 1131; CEpR, XXVI, 2006, 1193). – P. 72 (I.2.5): prefectul *T. Ael(ius) Celer* este cunoscut dintr-o altă inscripţie de la Ilişua (CIL, III, 789; în această carte, p. 76: I.2.15); cf. H. Devijver, PME, A 28. – P. 75 (I.2.13), traducere: dedicantul inscripţiei pentru divinităţile medicinei este *Quintus* [- - -]; Κόϊντος este forma greacă (vezi Ligia. Ruscu, CIGD, p. 40, nr. 55). – P. 85 (I.3b.11), r. 3–4, *eq(uitae) alae Frontonianae,* unde forma *eq(uitae)* este un calambur inexplicabil (vezi şi pagina următoare, I.3b.13) [corect: *eq(ues)*]; tot aici, r. 4–5, nu este numele altui defunct înscris pe piatră, ci indicarea escadronului în care servise: *t(urma) Ṿạl[eri ?]ani.* – P. 87 (I.3b.15), r. 2 (păstrat), primul semn trebuie să fie ligatura A + N + T, *Ant(oniniana),* iar în continuare *ic* = *hic* („aici”: vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti – Paris, 1978, p. 203, § 169). – P. 90 (I.4.8), un posibil *[magi]ster,* care trimite spre comparaţie la cei doi *magistri* din inscripţia pe care aceştia o dedică *[Geni]o terri /[t(orii) A]rcoba(darensis)* (p. 70, I.2.1).

1607. L. Mihăilescu-Bîrliba, *Ex toto orbe Romano. Immigration into Roman Dacia. With Prosopographical Observation on the Population of Dacia (Colloquia antiqua*, 5), Leuven – Paris – Walpole, MA, 2011.

1608. S. Nemeti. *Dialoguri păgâne. Formule votive şi limbaj figurat în Dacia romană*, Iaşi, 2012.

1609. I. Piso, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972-2003)*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2005, 528 p. (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, 41).

Întrucât la data apariţiei nu am avut la îndemână cartea, o prezentăm abia acum; titlurile studiilor vor fi însoţite de indicarea primei publicaţii (în cazul inscripţiilor, cu trimiteri la publicaţiile care le-au preluat):

– *P. Furius Saturninus, légat de Dacia Superior,* p. 13–21 (= Actes de la XIIe Conférence unternationale d'Études Classiques “Eirene” (Cluj-Napoca, 2–3 octobre 1972), Bucureşti – Amsterdam, 1975, p. 679–685; o variantă în limba română în AMN, 9, 1972, p. 463-471); inscripţia a fost preluată în IDR, III/2, 95; AÉ, 1972, 463;

– *Certains aspects de l'organisation de la Dacie romaine,* p. 25– 37 (= RRH, 12, 1973, 6, p. 999–1015);

[4] Mai util ar fi fost ca piesele catalogului să fie numerotate de la 1 la 45 (inscripţiile), apoi în continuare şi monumentele funerare.

– *La votorum nuncupatio de Sarmizegetusa,* p. 39–50 (= RRH, 13, 1974, 5–6, p. 723–733; textul preluat în IDR, III/2, 241);

– *Der Krieg des Philippus gegen die Karpen*, p. 51–59 (= *In memoriam Constantini Daicoviciu*, p. 301–309; o variantă în limba română);

– *Sarmizegetusa et les guerres marcomannes*, p. 61–66 (= RRH, 16, 1977, 1, p. 155–159; o variantă în limba română, în AMN, 12, 1975, p. 159–163; coautor H. Daicoviciu); cu o inscripţie inedită, preluată în IDR, III/2, 11 şi AÉ, 1976, 561.

– *Carrières sénatoriales (I)*, p. 67–83 (= RRH, 15, 1976, 3, p. 465–481);

– *Die spätrömische Inschrift von Gornea*, p. 85–93 (= ZPE, 42, 1981, p. 263–271; cu o nouă lectură, prezentată în AÉ, 1982, 836);

– *Maximinus Thrax und die Provinz Dakien*, p. 96–107 (= ZPE, 49, 1982, p. 225–238);

– *Das Militärdiplom von Drobeta*, p. 109–142 (= ZPE, 56, 1984, p. 263–295; cu variante în limba română, publicate în AMN, 21, 1984, p. 111–124 şi Drobeta, 6, 1985, p. 63–74; preluată în RMD, II, 185 şi AÉ, 1987, 843; ILD, 46);

– *Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis*, p. 143–150 (= *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seiner 80. Lebensjahres* (hrsg. Ekkehard Weber und Gerhard Dobesch), Viena, 1986, p. 471–481); discuţie specială asupra inscripţiei de la Palmyra (vezi IDRE, II, 414);

– *Die Inschriften von Pfaffenberg und die Bereich der Canabae Legionis*, p. 151–193 (= Tyche, 6, 1991, p. 131–170);

– *Municipium Vindobonense*, p. 195–201 (= Tyche, 6, 1991, p. 171–177);

– *Zum Kultus der Dea Caelestis*, p. 203–207 (= ZPE, 49, 1993, p. 223–226); preluată în AÉ, 1993, 1345; ILD, 282).

– *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und in Apulum*, p. 209–229 (= *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie. Koloquium Köln, 24–26 November 1991* hrsg.W. Eck, Köln – Wien – Weimar, 1993, p. 315–337);

– *La tablette de Baudecet (Gembloux, Belgique); éléments d'étude comparative*, p. 231–242 (= Latomus, 52, 1993, 4, p. 826–841);

– *Ein neuer Statthalter von Noricum Mediterraneum*, p. 243–248 (= ZPE, 107, 1995, p. 299–304);

– *L'aristocratie municipale en Dacie et la grande propriété foncière*, p. 249–255 (= *Du latufundium au Latifondo. Actes de la Table ronde internationale du CNRS organisée à l'Université Michel de Montaigne – Bordeaux III les 17-19 décembre 1992*, Paris, 1995, p. 437–444);

– *Zur Tätigkeit des L. Aelius Caesar in Pannonien*, p. 249–263 (= Carnuntum Jahrbuch, 1993–1994, p. 197–202);

– *Eine Parallele zwischen den Praetoria der Statthalter in Carnuntum und in Apulum*, p. 265–272 (= Carnuntum Jahrbuch, 1993–1994, p. 203–209);

– *Le territoire de la Colonia Sarmizegetusa*, p. 273–293 (= EN, 5, 1995, p. 63–82);

– *Les estampilles tégulaires de Sarmizegetusa*, p. 295–345 (= EN, 6, 1996, p. 153–199; reluare a ştampilelor cuprinse în 1980 în IDR, III/2, p. 421 şi urm.; cu noi descoperiri şi observaţii);

– *Die Legio XV Apollinaris in den Markomannischen Kriegen*, p. 347–355 (= AMN, 35, 1998, p. 97–104; preluată în AÉ, 1998, 1087; ILD, 247);

– *Ein Celeianer als Decurio von Sarmizegetusa*, p. 357–362 (= *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag* [hrsg. P. Scherrer, H. Täuber, H. Thür], Wien, 1999, p. 379–382; inscripţie inedită: preluată în AÉ, 1999, 1304; ILD, 190);

– *L'ala Flavia en Dacie*, p. 363–373 (= AMN, 36, 1999, p. 81–89) [dintre propunerile de identificare a misterioasei trupe, de reţinut cea a lui Fl. Matei-Popescu, în nota publicată în vol.: Ov. Ţentea, I. C. Opriş (ed.), *Near and beyond the Roman Frontiers. Proceedings of a Colloquium held in Târgovişte, 16-17 Oktober 2008*, Bucureşti, 2009, p. 339-346];

– *Les chevaliers romains dans l'armée impériale et les implications de l'imperium,* 375-399 (= *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.).* Actes du colloque international organisé par SégolèneDemougin, Hubert Devijver et Marie-ThérèseRaepsaet-Charlier (Bruxelles – Leuven, 5–7 octobre 1995. Collection de l'École Franaise de Rome, 257, Roma, 1999, p. 321–350);

– *Les légions dans la province de Dacie*, p. 401–428 (= *Les légions de Rome sous le Haut-Empire.* Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998, rassemblés et édités par Yann Le Bohec avec la collaboration de Catherine Wolff, Lyon 2000, p. 205–225);

– *I pomarenses di Sarmizegetusa*, An der Nord Grenze, p. 401–434 (= ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini (ed. Gianfranco Paci), Tivoli (Roma), 2000, p. 737–744); vezi în această cronică, nr. 1636;

– *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Brève présentation et état de recherche*, 435–457 (= Transylvanian Review, 10, 2001, 2, p. 16–37);

– *De nouveau sur les Lucii Antonii de Sarmizegetusa*, p. 459–466 (= *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, p. 363–370.); cu o nouă inscripţie inedită, preluată în AÉ, 2001, 1719 şi ILD, 248;

– *Studia Porolissensia* (I). *Le temple dolichénien,* p. 467-486 (= AMN, 38, 2001, p. 221–237); cu revizuirea a două inscripţii de la Porolissum (publicate nesatisfăcător de N. Gudea); preluate în AÉ, 2001, 1706–1707 şi ILD, 683–684.

– *L'urbanisation des provinces danubiennes*, p. 487–506 (= *La naissance de la ville dans l'antiquité*, ed. M. Reddé, L. Dubois, D. Briquel, H. Lavagne, Fr. Queyrel, Paris, 2003, p. 285–298).

Urmează indici (Register): nume de persoane, împăraţi şi casa lor domnitoare; divinităţi; indici – de materii şi geografic.

1610. Ovidiu Ţentea, *Ex Oriente ad Danubium. The Syriaca Units on the Danube Frontier on the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2012.

1611. Idem, *Modele ale civilizaţiei romane în provinciile dunărene între identităţi locale şi valori universale*, Bucureşti, 2011 (cu trei anexe: catalog epigrafic, catalog separat al ştampilelor, tabele).

*

1612. Doina Benea, *Aspecte militare ale organizării provinciei Dacia pe râul Mureş*, Apulum (series Archaeologica et Anthropologica), 49, 2012, p. 85−102.

1613. R. Ciobanu, *Un zeu enigmatic la Apulum: Surgastos – Pataros – Teianon*, Apulum (series Archaeologica et Anthropologica), p. 103−108.

Divinitatea apare pe monedele oraşului Tios din Bithynia cu legenda ΖΕΥΣ ΣΥΡΓΑΣΤΗϹ, ΖΕΥΣ ϹΥΡΓΑΣΤΗΝΟϹ (B. Head, Hist. Num., Oxford, 1911, p. 518); după Ciobanu, zeul mai apare pe un as de la Domitian, pe revers ΖΕΥΣ ΣΥΡΓΑΣΤΗΣ ΤΕΙΑΝΩΝ (dar nu se indică sursa). Pe o inscripţie de la Brixia (CIL, V, 6205 = ILS, 4078): *Dis paternis Surgasteo magno Pat(a)ro*; al doilea epitet provine de la Pataros, oraş din Lycia (Strabo, XIV, 3).

1614. Andrea Cumurciuc, *Divine Presence in the Bathhauses of Roman Dacia*, SAA, 17, 2011, p. 145−154: monumente epigrafice (în special la Băile Herculane şi Germisara; dar vezi şi dedicaţiile pentru zeii medicinei, din thermele castrului legiunii V Macedonica de la Potaissa); piese sculpturale, în băile militare: Hercule, Liber Pater, Esculap şi Hygia, Venus, Diana, Nymfe).

1615. Dan Dana, R. Zăgreanu, *Deux dédicaces latines inédites de Porolissum (Dacie romaine)*, Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, 28, 2013, p. 27−35.

1616. Iidem, *Les indigènes en Dacie romaine ou la fin annoncée d'un exception: relecture de l'épitaphe CIL III 7635*, Dacia, N.S., 57, 2013, p. 145−159.

Vezi *infra*, nr. 1649.

1617. Dan Augustin Deac, *Being an Isiac in Potaissa. Short Remarks on RICIS 616/0102 (= CIL III 882)*, Rediva. Revista doctoranzilor în istorie veche şi arheologie, I, 2013, p. 65−73.

Abrevierea la care trimite autorul: L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS)*, Paris, 2005.

1618. Idem, *The Toponymy of Dacia Porolissensis. Recent Research and new Approaches*, EN, 23, 2013, p. 261−170: *Potaissa, Napoca, Arcobara, Samum* (v. CEpR, XXXII, 1577, cu prezentarea comentariului lui I. Piso); *Rucconium* (cf. CEpR, XXXII, 1581).

1619. Idem, *Negotiating with the Dacians. The Case of M. Ulpius Celerinus, interpres Dacorum,* EN, 23, 2013, p. 313−322.

1620. Monica Dragostin, *L'onomastique grecque de la Dacie romaine,* SCIVA, 64, 2013, 1–2, p. 67−119.

1621. Gheorghe Dragotă, *Castre romane din Ţara Făgăraşului,* Acta Terrae Fogarassiensis, II, 2013, p. 49−72.

Vezi p. 57: ştampile tegulare CN, COH NVMID, COH NVM ANT (= IDR, III/4, 174, 176–177).

1622. A. Falileyev, *Society and Religion in Ilişua. A Comment*, SAA, 17, 2011, p. 155–161. Analiză a câtorva nume pretinse celtice din inscripţiile de la Ilişua (autorul ignoră cartea consemnată la nota precedentă); în concluzie, admite că doar numele *Cuttius* (CIL, III, 7628) era la origine gallic.

1623. N. Gudea, *Eine Bitschaft von dem Limes Dacicus an die spanischen Archäologen: Über eine Einheit der Legion VII Gemina Felix in Porolissum am dakischen Limes,* Revista Bistriţei, 25, 2011, p. 159–168.

P. 161: „Aufgrund der oben erwähnten Ermägungen behauptete und behaupte ich, daßseine Einheit der Legion VII Gemina Felix , die ihre Baumaterialien mit dem Stempel LVIIGFversehen hatte, am Anfang des 3. Jahrhunderts – wenn nicht sogar für eine längere Zeit zwischen dem Ende des 2. Jahrhunderts und Anfang des 3. Jahrhunderts n. Chr – in Porolissum anwesens war. Bemerkennswert lassen ziemlich sicher datierbare archäologische Kontexte vermiten, daß die Einheit auch später (nach 213) in Porolissum verweilte”.

1624. Nicolas Mathieu (Grenoble), *Autour du* nepos *d'Alburnus Maior, Panes, fils de Bizo (AE, 2007, 1201): petit fils ou neveu*, Classica et Christiana, 8, 2013, 2, p. 497–525.

Discuţia porneşte de la inscripţia AÉ, 2007, 1201 (= CEpR, XXVII–XXVIII, 2007–2008, 1302; Anca Timofan, Barbu, Apulum, 44, 2007, p. 185–187; Carmen Ciongradi, Anca Timofan, Vitalie Bârcă, ZPE, 165, 2008, p. 250–253; vezi şi AÉ, 2008, 1167). Anexă epigrafică cu acest termen; concluzie incertă.

1625. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, Iulia Dumitrache, Valentin Piftor, *La mobilité locale en Dacie romaine selon les sources épigraphiques.* I. *Dacie Inférieure*, Studia Historica, Ha antig., 28, 2010, p. 95–108.

1626. Irina Nemeti, R. I. Zăgreanu, *Sculptural Monuments from Dacia Porolissensis*, EN, 23, 2013, p. 277–296. V. *infra,* nr. 1650.

1627. Corneliu Onofrei, *A Military Diploma regarding Dacia Porolissensis (14th of April 123)*, EN, 23, 2013, p. 271–276.

1628. Ioan Oprea, *Consecinţele unui teatru de război: trupele auxiliare dacice din armata Imperiului, î*n vol.: Fl. Ciulava, I. Oprea ed., *Două decenii de arheologie studenţească la Alba Iulia. Cercul de istorie veche şi arheologie*, I, 2012, p. 266–278.

1629. Ioan Piso, Tiberiu Tecar, *Une inscription funéraire des environs de Napoca,* Tibiscus (s.n.), 3, 2013, p. 33–35. V. *infra,* nr. 1641.

1630. S. Nemeti, *Pagan Dialogues. Religious Messages and Social Representation in the Votive Inscriptions from Dacia*, EDR, s.n., 14, 2012, p. 177–197.

1631. Maria Corina Nicolae, *The Capitoline Triad in Roman Dacia*, Peuce, 9, 2011, p. 291–294.

1632. C. C. Petolescu, *Drobeta în timpul războiului dacic al împăratului Traian*, Drobeta, 23 (Arheologie – Istorie), 2013, p. 121–128.

1633. Luigi Piacente, *I librarii nelle furerie dell'esercito romano*, Classica et Christiana, 8, 2013, 2, p. 593–598.

1634 (= IDR, III/4, 85). Cristian Schuster, *Castelul de la Caput Stenarum şi cohors I Flavia Commagenorum*, Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis (Sebeş), 5, 2013, p. 237–253.

Fragment de ştampilă tegulară, *coh(ors) I [- - -],* descoperită la Boiţa *(Caput Stenarum)* şi atribuită de primul ei editor (N. Lupu, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 219–227) cohortei *I Tyriorum* din armata Daciei Inferioare. După Cr. Schuster, ar putea fi vorba de *cohors I Flavia Commagenorum*; opinie verosimilă, dacă avem în vedere descoperirea, în apropiere, la Săcădate, unui fragment de altar dedicat de un necunoscut *I. O. M. Ḍọḷịc̣[heno] Com[mageno]* (IDR, III/4, 86).

1635. Gabriel Stăicuţ, *Pietroasele – the Edifice with Hypocaustum. Epigraphic Evidence of Legio XI Claudia*, în Caiete ARA. Arhitectură. Restaurare. Arheologie (Cahiers ARA), 2, 2011 (Bucureşti), p. 87–99 (cu fotografii şi desene). V. *infra,* nr. 1652.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite
(nr. 1636–1652)

1636. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Lespede de marmură, care, probabil împreună cu alte trei, îmbrăcau baza unei statui; editorul consideră că această dală era fixată pe partea anterioară a bazei. Descoperită în anul 1997, în cursul arăturilor de primăvară, la circa 200 m depărtare de latura de nord a oraşului roman. Parte din colţul inferior stâng rupt, fără a afecta textul inscripţiei; de altfel, un spaţiu important al câmpului inferior al inscripţiei a rămas negravat. Dimensiuni: 0,81 × 0,50 × 0,25 m. Inscripţia este încadrată în două registre, profilate. Primul rând al inscripţiei este gravat chiar deasupra primului registru; în registrul superior sunt gravate r. 2–6, în următorul r. 7–13. Înălţimea literelor variază, între 1,7–3,1 cm. Deşi nu se face menţiune, piatra se păstrează probabil la Muzeul din Sarmizegetusa.

I. Piso, *Nordgrenze* (v. nr. 1609), p. 429–434; AÉ, 2000, 1087.

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) e[t] Genio collegi(i) Pomarens(ium)
Val(erius) Ianuarius pater et Flavia
Crescentina mater pro salute
filiorum suorum cultores
5 *Iovis Optimi Maximi ex*
promisso fecerunt

Numini aeterno
I(ovis) O(ptimi) M(aximi) cultores
Pomarensium
Val(erius) Valerianus I[- - -]
Octavius Cassianus [- - -]
Iul(ius) Silvanus Iul(ius) Dig[nus ?]
Val(erius) Ianuarius ỊARSIA[- - -]

Editorul consideră, pe bună dreptate, că inscripția nu are legătură cu cultul zeiței Pomona, fiind vorba de un colegiu profesional; în acest sens citează inscripțiile atestând *pomarii* la Pompei (CIL, IV, 149, 180, 183 = ILS, 6431 c; CIL, IV, 202 = ILS, 6411 a; CIL, IV, 206 = ILS, 6411 c), *fructuarii* la Roma (CIL, XVI, 10275), precum şi *citrarii Napolitani*(CIL, VI, 9258). Editorul consideră că forma *pomarenses* poate deriva de la *Pomaria*: „che potrebbe essere il nomen di un *vicus* di Sarmizegetusa”: înțeleg prin aceasta un cartier al negustorilor (poate chiar al producătorilor) de fructe de la Ulpia Traiana; de aici derivă numele locuitorilor cartierului (cu desinența *–enses,* precum la *Apulenses, Drobetenses, Napocenses, Romulenses*); un toponim în Mauretania Caesariensis: *ab Altava Pomar(iam)* (CIL, VIII, 22621 =Jean Marcillet-Jaubert, *Les inscriptions d'Altava,* Aix-en-Provence, 1968p. 28-29, nr. 14). După editor, expresia *numini aeterno I. O. M.* ar avea vreo legătură cu *colitores* din inscripția dedicată *Deo aeterno, Iunoni et Angelis* (IDR, III/2, 190).

1637. APVLVM. Plăcuță de plumb descoperită în anul 2007 în cursul săpăturilor preventive, în zona necropolei din partea de sud a orașului Alba Iulia. Dimensiuni 11 × 6 cm.

George Valentin Bounegru, György Németh, *Cursing the nomen,* ZPE, 184 (2013), p. 238–242.

[defigo .... NO-]
MEN MRRA
NOMEN CLIAN-
NES NOMEN IVLI-
ES NOMEN VA[LE]-
RIES NOMEN
FVSCENTIS NOMEN
[S]ARMATIONI[S]
NOMEN FILOM
INI NOMEN CIRI-
[..]V VIANVI..
[..... NOMEN] CLINI
NOMEN FLAVIES
IVLIES NOMEN AU
[RELI]ES NOMEN IVLI-
ES NOMEN NAV
[I]NVI NOMEN
[......] NOMEN
.....] NOMEN VALER[I]-

20 [ES] NOMEN FILON- 20
[IS] NOMEN ...
[............ NOM]EN

Listă de nume (la genitiv), ale persoanelor aflate sub blestem; de remarcat numele feminine, cu terminație greacă pentru genitiv.

1638. Mihalț (jud. Alba). Cărămidă romană descoperită în timpul lucrărilor de extragere a nisipului, pe malul drept al Mureşului, în zona de confluență a acestui râu cu Târnava; dimensiuni; 41 × 29 × 4 cm. Dimensiunile cartuşului: 12,6 × 3,5 cm.

Tiberiu-Pavel Polgar, în *Două decenii* (v. *supra*, nr. 1628), p. 279-283, fig. 1–2 (foto, desen).

Ştampila conține trei litere: CΛM; semnul din mijloc trebuie să fie litera *A*. Probabil o ştampilă a unui producător particular; nu apare nici la Apulum sau Ulpia Traiana, nici în altă parte.

1639. Cărămidă romană ştampilată, descoperită în cetatea feudală de la Tăuți (jud. Alba); evident, adusă din altă parte şi reutilizată ca material de construcție. Dimensiunile cartuşului ştampilei: 10,2 × 3,3 cm.

Gligor Adrian Borza, în *Două decenii* (v. *supra*, nr. 1628), p. 285–288, fig. 2 (foto, dar ilizibilă), 3 (desen).

LEG XIII G

1640 (= XVII–XVIII, 1270). POTAISSA. Trei fragmente de placă de marmură (care se îmbină); la acestea se poate adăuga un fragment dispărut.

AÉ, 2007, 1194 = ILD, 483 (= R. Münsterberg, J. Oehler, JÖAI, 5, 1902 Bbl., col. 99; I. Piso, Potaissa, 2, 1980, p. 127–128, nr. 5) + CIL, III, 7688; vezi S. Nemeti, în *Dacia felix*. *Studia Michaeli Bărbulescu oblata,* Cluj, 2007 p. 229–234. Inscripție dedicată:

Deo For[ti - - -]
pro sal(ute) Impera[toris, - torum et - - - sa]cerdotalis Daciae

Pentru completarea r. 1, Nemeti apropie de AÉ, 1972, 454: *Deo Forti Phoebo Apolinni Parthico.*

Dedicanții sunt foşti militari, fără îndoială ai legiunii V Macedonica. Numele dedicanților sunt scrise pe cinci coloane, fiecare cu rangul militar la trecut:; în col. V, doi *ex eq(uite)*. În încheiere, dedicația: *[- - -]us vet(eranus) ex b(ene)f(iciario) leg(ati) m[armo]ra ex suo posuit.*

1641. NAPOCA. Bază (fragmentară) de monument funerar de calcar descoperită în vara anului 2012, la circa 4 km sud-est de zidurile oraşului antic, pe malul pârâului Becaş, cu oazia lucrărilor pentru fundațiile unui nou cartier de locuințe. Fața este cuprinsă într-un chenar profilat (în bună parte distrus), iar spre câmpul inscripției având un rând de perle. Dimensiuni: 1,70 × 0,96 × 0,62 m. Litere înalte de 9–9,5 cm. Litera *A* este fără bară (r. 2,

9–10) sau cu bară oblică (r. 5–6, 8, 11). Litera *M* prezintă trei variante: cu haste laterale oblice (r. 3); cu hastele laterale verticale (r. 2, 6–7); cu hastele laterale verticale, dar cele interioare mai scurte (această formă este considerată târzie). În r. 7, semnul 〉 (pentru *centurio*) este încadrat de două *hederae* stilizate, în rândul ultim, această frunză de iederă este mai mare (cât literele). Se păstrează la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei

I. Piso, T. Tecar, *op. cit.* (v. *supra,* nr. 1629), fig. 1 (foto), 2 (desen – reconstuire a inscripției).

D(is) M(anibus)
AurelIius) M[axi-]
mus, ve[t(eranus) ex]
dec(urione) vix(it)
5 *annis [L -]*
Aurelii M[a-]
nes (centurio) Mu-
saeus vex(illarius)
Maximus
10 *[F]austinus fili(i)*
pat(ri) pie(ntissimo(

În r. 5, vârsta trebuie să fi fost de peste 60 de ani, deci *LV* (plus una sau două hastae) sau *LX* (plus eventual *V*). Lipsa *praenomen*-ului, gentiliciul *Aurelius* (la plural, aplicându-se celor patru fii), precum şi forma literelor permit datarea inscripției după data promulgării Constituției Antoniniene, chiar către mijlocul secolului al III-lea. *Cognomina* personajelor sunt latine *(Maximus, Faustinus),* grec *(Musaeus)* sau microasiatic *(Manes).* După editori, inscripția se referă la o trupă de cavalerie, poate *ala Siliana* din castrul de la Gilău.

1642–1646. NAPOCA. Eugenia Beu-Dachin, Sorin Cociş, Valentin Voişian, *Epigraphica Napocensia. Epigraphic Discoveries from Victor Deleu Street in Cluj-Napoca*, EN, 23, 2013, p. 297–312, nr. 1–6

1642. NAPOCA. Fragment de cupă (?) de lut, descoperit într-o construcție cu hipocaust. Dimensiuni: î = 7,6 cm, diam. = 11,7 cm. Litere înalte de 3 cm. Editorii citesc un antroponim, cu litere greceşti, Λολλία; dar litera *L* este mai degrabă cursivă latină: *Lollia[nus].*

Loc. cit., p. 299–300, pl. III (foto) şi IV/1 (desen).

1643. *Ibidem*. Fragment ceramic, descoperit într-o locuință. Dimensiuni: 5,7 × 5 cm. Se păstrează două litere incizate în pasta arsă: *SC* (urmate se pare de piciorul unei alte litere, pierdută).

Loc. cit., p. 300, nr. 2, pl. IV/2 (desen).

1644. *Ibidem*. Fragment de *mortarium*. Dimensiuni: diam. 45,5 cm, î = 12 cm. Pe buză, la stânga deversorului, o ştampilă 5,5 × 3,8 cm.

Loc. cit., 300–301, nr. 3, pl. II (foto, desen).

[Cl(audius) Do]nitia[-]
[Ev]aresto

Este cea mai cunoscută ştampilă a acestui ceramist, producător de *mortaria* (vezi IDR, III/6, 319; ILD, 127, 144–145, 148).

1645. *Ibidem.* Fragment de ţiglă ştampilată, descoperită între resturile unei construcţii. Ştampila în cartuş cu *tabula ansata* (se păstrează cea din dreapta). Dimensiunile cartuşului: 11 × 3 cm; litere înalte de 2 cm. MNIT, inv. V.41373.

Loc. cit., p. 300–301, nr. 4, pl. IV/3 (desen); *ibide*m, p. 302, nr. 5, Ipl. III/4 (desen; aceeaşi ştampilă, fragment: *[- -]DP).*

Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)

Ştampilă cunoscută la Napoca (ILD, 572) şi Romita (ILD, 655). Limitarea datării între 123–168 nu are nicio bază cronologică, deoarece cele trei armate *(exercitus)* provinciale din Dacia au continuat să existe şi după reforma din 168 (prin urmare şi *exercitus Daciae Porolissensis*).

1646. *Ibidem.* Piesa următoare (*loc. cit.*, p. 302, nr. 6; foto şi desen) reia un altar închinat lui *Silvanus Domesticus* (AÉ, 2003, 1649; ILD, 552); dar numele dedicantului rămâne în continuare obscur (pe fotografie nu se distinge nimic!).

Iar un alt altar (*loc. cit.*, nr. 7) este... anepigrafic!

1647. POROLISSVM. Fragment de lespede de calcar descoperit în anul 1982 în săpăturile din castrul de pe Pomet, în ruinele zidului de incintă (porţiunea de nord-est, spre turnul de est al porţii *praetoria*); partea de jos profilată. Dimensiuni: 0,33 × 0,35 × 0,34 m. Câmpul epigrafic 0,24 × 0,35 m; scriere îngrjită; semne despărţitoare triunghiulare. Muzeul Zalău (neînregistrată).

D. Dana, R. Zăgreanu, Tyche, 28, 2013, p. 28–32, pl. 3/1 (v. *supra,* nr. 1615).
Editorii transcriu astfel inscripţia:

]A.Ṛ...[
]P·AEL·MA[
]ṢALINARV[
]TATI·FẸ[
5].VM·E[

şi propun următoarea completare:

[---]A. Ṛ...[---]
[---?] P(ublii) Ael(ii) Ma[ri cond(uctoris) (pascui et ?)]
[---?] ṣalinaru[m ---]
[---]tati FẸ[---]
5 *[---].um e[--].*

Autorii recunosc în r. 2 numele unui important personaj, *P(ublius) Ael(ius) Ma[rius]*, arendaş al salinelor şi probabil al păşunilor; el mai este cunoscut din inscripţii de la Micia (CIL III 1363 = IDR III/3 119), Domneşti (jud. Bistriţa-Năsăud; AE, 1930, 10 = AE, 1957, 273 = AE, 1967, 388 = ILD, 804), Tibiscum (CIL III 1549 = IDR III/1 145) şi Boia bârzii (jud. Hunedoara; AE, 2005, 1296). Mai departe, în r. 4, editorii propun *Fẹ[lix]* sau *fẹ[cit]* ; în r. 5 [-- -] ṾVM, prin urmare *[--- s]uum* (?), apoi *e[x ---]*

Cercetând fotografia publicată de autori, observăm că literele reconstituite în r. 1 sunt reale; dar între ele este baza unei haste, apoi alta după *R*; reconstituim aici [M]ẠṬṚỊ, deci dedicaţia *[Terrae m]atri.* În continuare, observăm bazele înclinate ale unei litere, posibil *A,* iar mai departe bazele a două haste – ceea ce ne duce cu gândul la *Atticus* din inscripţia de la Domneşti (vezi *supra*): *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) et T(errae) M(atri) | [p]ro sal(u)t(e) Ael(ii) | Mari fl(aminis) col(oniae) | conduc(toris) pasc(ui) | et salina(rum) At|ticus, act(or) eius,| v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

1648. POROLISSVM, Altar din piatră de calcar descoperit în anul 1985, în cursul săpăturilor în castrul de pe dealul Pomet, în *latus principiorum sinistrum.* Coronamentul şi baza deteriorate; este compus din două bucăţi lipite în partea de sus. Dimensiuni : 65 × 27 × 30 cm. Literele, de calitate mediocră, prezintă *apices*; *T* seamămă cu *I,* iar *Y cu V*; litera *O* mai mică; litere înalte de 3−5 cm. Semne de separaţie în formă de săgeată. Muzeul judeţean de istorie şi Arheologie, Zalău; inv.143/2013.

D. Dana, R. I. Zăgreanu, Tyche, 28, 2013, p. 32−35, nr. 2, pl. 4 (foto) (v. *supra,* nr. 1615).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
et Iunonị
Reg(inae) P(ublius) Ael(ius)
Sṭadỵlo
5 *dec(urio) aedil(is)*
pro vot(o).

Dedicantul poartă *tria nomina*; el era membru al consiliului municipal, îndeplinind la data punerii inscripţiei magistratura de edil (în *municipium Septimium Porolissense*). Un înaintaş al său primise cetăţenia pe vremea împăratului Hadrian. Cognomenul său nu pare a mai fi atestat; între posibilităţi, editorii se gândesc la un derivat din gr. *stadios* – ceea ce este posibil. Cognomenul poate desemna pe un câştigător al alergării de un *stadium* (125 paşi = 185 m). Să nu uităm că la Porolissum exista un amfiteatru (v. *supra,* nr. 1604), refăcut în anul 157 de procuratorul provinciei (CIL, III, 836); axul mare al arenei măsura 60 m, ceea ce apropie circumferinţa (lângă care era pista de alergare) de un stadiu.

1649 (= CIL, III, 7635; C. Torma, AEM, 3, 1879, p. 87−88, nr. 4). **Vad** (jud. Cluj). Fragment de stelă funerară (compus la rându-i din patru fragmente, care se îmbinau; de curând a fost redescoperit unul singur, din partea dreaptă inferioară), aflat la sfârşitul secolului al XIX-lea în biserica din Vad; se consideră că ar proveni din castrul de la Căşei.

D. Dana, R. Zăgreanu, *op. cit.* (*supra,* nr. 1616).

[D(is)] M(anibus)
[Aur(elius) - - - -]blasa, eq(ues), st(ipendiorum) - - -]
[- - -] Aur(elia) Tsinta vix(it)
[ann(os) -]XXXXI; Aur(elius) Ạẹḷị [anus?]
[vix(it) ann(os) - - -

În r. 2, *cognomen*-ul este incomplet; autorii recunosc partea finală a unui antroponim dacic şi compară cu două nume descifrate pe *ostraca* de la Mons Claudianus (Egipt): Δαβλασα şi Ζουροβλασα (pe baza informaţiei oferite de Hélène Cuvigny). Tot dacic este recunoscut cognomenul (feminin) *Tsinta* (acesta apare şi în inscripţia CIL, III, 870 de la Potaissa, atât feminin, cât şi masculin – *Tsinto*; considerate tracice de I. I. Russu, AMN, 4, 1967, p. 85–105).

1650. Gherla (jud. Cluj). Fragment de stelă funerară din tuf vulcanic. Dimensiuni: 0,16 × 0,22 × 0,15 m. Litere înalte de 4 cm. MNIT, inv. D 924.

Irina Nemeti, R. I. Zăgreanu, *art. cit.* (*supra,* nr. 1626), p. 220, nr. 7, pl. II/2.

Din inscripţie se păstrează: din începutul primului rând, par a se mai vedea picioarele unei litere (*A*?); r. 2, *A,* apoi o hastă perpendiculară (de la *M*, sau mai degrabă *N*); în rândul următor, o parte din ovalul literei *O.*

1651. Gurghiu (jud. Mureş). Altar de andezit; partea de sus (capitelul ?) ruptă. Descoperit în anul 2011, în timpul lucrărilor agricole. Dimensiuni: 0,57 × 0,31 × 0,32 m. Litere înalte de 5-5,5 cm; litera *L* cu aspect de *lambda.*

I. G. Farkas, Sz.-P. Pánczél, A, Szabó, Marisia, 32, 2012, p. 101–104.

[- - - - -]
sac(rum).
Albanus
Dicatulo
v. s. l. m.

1652. **Pietroasele** (jud. Buzău). În cursul săpăturilor efectuate de Gh. Diaconu şi colectivul şantierului, între 1977–1981, în edificiul cu *hypocaustum* situat la circa 400 m depărtare de castrul roman, au apărut mai multe ştampile tegulare ale legiunii XI Claudia (vezi ILD, 170–171); altele au apărut cu ocazia reluării săpăturilor, în anul 2009. Materialul tegular ştampilat aflat în depozitul Muzeul judeţean Buzău (17 piese) este prezentat exhaustiv de:

Gabriel Stăicuţ, *Pietroasele – the Edifice with Hypocaustum. Epigraphic Evidence of Legio XI Claudia,* în Caiete ARA. Arhitectură. Restaurare. Arheologie (Cahiers ARA), 2, 2011 (Bucureşti), p. 87–99 (cu fotografii şi desene).

Autorul distinge cinci ştampile:

a) ştampilă cu scriere normală: *Leg(io) XI Cl(audia)*;

b) ştampilă rétrogradă: *Le(gio) XI Cl(audia)* (un fragment este prezentat în IDR, II, 605);

c) şampilă rétrogradă: *Leg(io) XI Cl(audia)* (dar *E* normal!);
d) ştampilă rétrogradă: *Legionis XI Cl(audiae)*;
e) ştampilă rétrogradă: *Leg(io) XI Cl(audia) Ant(oniniana)* (ligatura A + N +T).

Cu excepţia tipului *d,* aceste ştampile sunt deja prezentate în ILD, 170–171.
Ştampilles *a-c* sunt datate la începutul secolului al II-lea; tipul *e,* epoca lui Caracalla.

Inscripţii externe privitoare la istoria Daciei
(nr. 1653–1659)

1653. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară (tabella I), emisă de împăratul Traian. Anul 102.
W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 38, 2008, p. 348–353, n° II.6; AÉ, 2008, 1736.

[Imp(erator) C]aesar div[i Nervae f(ilius) Nerva Tr]aianus Au[g(ustus) Germanicus, pontif(ex) maxi]m(us), trib(unicia) po[t(estate) - - - imp(erator) - - - c]o(n)s(ul) IIII, [p(ater) p(atriae)],

[d]ecur[ionibus et optionibus qui mi]litant in ala [praetoria ? quae] est in Moesia [Superiore sub He]rennio Satu[rnino, praef(ecto) Clau]dio Illo quor[um nomina subscri]pta sunt pie [et fideliter expe]ditio[ne Dacica functis ante emerita stipendia civitatem Romanam dedit - - -].

Împăratul Traian a fost investit *cos. IIII* la 1 ianuarie 101, iar cos. V la 1 ianuarie 103. Deoarece C. Cilnius Proculus (predecesorul guvernatorului din diploma citată) era încă în funcţie la 16 mai 101 (AÉ, 2008, 1732), diploma datează abia către sfârşitul anului 102, după încheierea păcii. Pentru formula de acordare a cetăţeniei *ante emerita stipendia* (în cazul de faţă, doar unor *principales*), vezi diploma CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1. Prefectul *Ti. Claudius Ilus* era cunoscut dintr-o inscripţie, considerată suspectă (CIL, X, 270* = 432*), care se vede că este (parţial) autentică; vezi H. Devijver, PME, I, C p. 254.

1654-1656. W. Eck, A. Pangerl, *Ein consul suffectus Q. Aburnius in drei fragmentarischen Diplomen,* ZPE, 185, 2013, p. 239-247.

1654. Fragment de diplomă militară, inedit; loc de descoperire necunoscut. Dimensiuni: 5,7 × 2,4 cm. Loc de păstrare nemenţionat.
W. Eck, A, Pangerl, *loc. cit.,* p. 239–246 (fotografia la p. 240); reproducem transcrierea în capitale, cu întregirea editorilor.

Intus::
[--- PARTHIC]I NEPOS DIVI NERVA
[----------------]ỊC ỊTRIB POT V
[----------------]ẸS IN A[LI]S SEX Ẹ[T--]

Extrinsecus:
++++[--]
SINGV[L--A D --]
Q ABV[RNIO -- COS]
ALAE [--]
IV[LIVS? --]
Vacat [EXGREGALI]
MVCA[TRALI --]
DESC[RIPTVM ET RECOGNITVM EX TABVLA AENE]
A QV[AE FIXA EST ROMAE IN MVRO POSTEMPLVM]
DIV[I AVG AD MINERVAM]

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traiani Parthi]ci fil(ius) divi Nerva[e nep(os) Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)--]ICI trib(unicia) pot(estate) V

[iis qui militaverunt equites et pedit]es in alis sex [et cohortib(us) -- quae appellantur I Claudia Gallorum Capitoniana et -- et -- Gallorum Flaviana et -- et I Vespasiana Dardanorum et --, quae sunt in Dacia inferiore(?) sub -- civitatem Romanam dedit et conubium -- dumtaxat] singulis [singulas].

[A(nte) d(iem - - -] Q. Abu[rnio Caediciano, C(aio) Bruttio Praesente co(n)s(ulibus)].

Alae [--, cui praest] Iu[-- exgregali] Muca[--].

Desc[riptum et recognitum ex tabula aene]a qu[ae fi xa est Romae in muro post templum] divi [Aug(usti) ad Minervam].

Pe baza puterii tribuniciene a împăratului Hadrian, diploma datează între 10 decembrie 120 – 9 decembrie 121; din lista consulilor din aceşti ani, locurile libere sunt n noiembrie – decembrie 120 sau ultimele patru luni din anul 121.

1655. *Loc. cit.,* p. 247, autorii citați consideră că şi alt fragment de diplomă (publicat de W. Eck – D. MacDonald – A. Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 406 şi urm. = AE 2002, 1729 = RMD, V, 350) face parte din aceeaşi constituție imperială şi propun întregirea:

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traiani Parthici fi l(ius) div]i Nerv[ae nep(os) Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tri]bunic(ia) [pot(estate) V co(n)s(ul) III

equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt i]n alis sex [et cohortib(us)-- quae appellantur I Claudi]a Gallo[rum Capitoniana et -- et -- Gallorum Fl]avian[a et -- et I Vespasiana Dardanorum et --, quae sunt in Dacia inferiore(?) sub -- civitatem Romanam dedit et conubium --] etc.

[A(nte) [d(iem) - - -] Q. Aburnio [Caediciano,C(aio) Bruttio Praesente co(n)s(ulibus)].

Alae I [-- cui praest] Ti(berius) Claudi[us --] etc.

Datarea este cea de la numărul precedent.

1656. *Loc. cit.,* p. 247. Autorii citați atribuie aceleiaşi constituții încă un fragment de diplomă (publicat de W. Eck – P. Weiß, Chiron 32, 2002, 453 şi urm. = AE, 2002, 1763 = RMD, V, 349):

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traiani Parthici fi l(ius) divi Nervae nep(os) Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tri]bunic(ia) pot(estate) V co(n)s(ul) III

equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt i]n alis sex et cohortib(us) --- quae appellantur I Claudia Gallorum Capitoniana et -- et -- Gallorum Flaviana et -- et I Vespasiana Dardanorum et --, quae sunt in Dacia inferiore(?) sub --- civitatem Romanam dedit et conubium uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut si qui caelibes essent, cum iis quas pos]tea duxissent [dumtaxat singuli sin]gulas.

A(nte) [d(iem)--] Q(uinto) Aburni[o Caediciano] C(aio) Bruttio [Praesente co(n)s(ulibus)].

Alae I Vespasiana[e Dardanorum cui praest] P(ublius) Baebius P(ubli) [f(ilius) -- ex--].

P(ubli) Atini [--]; Ti(beri) Claudi [--]; P(ubli) Umbri [--]; C(ai) Quincti [--; --].

Datarea este cea de la nr. 1654.

1657 (= CEpR, XXXII, 1584). O duplomă militară *(tabella I)* din 24 aprilie 142 (publicată de W. Eck, ZPE, 181, 2012, p. 173−182) menţionează un număr de trupe din Dacia Superior; în r. 8 de pe *intus*, este menţionată încă o trupă, al cărei nume continua în r. 9; editorul completează: *num(ero) pedet(um)* (sic) *[sing(ularium) Britann(icianorum)]*. Completarea se bazează pe prezenţa într-o diplomă cu trupele provinciei Moesia Superior din anii 103/107 (CIL, XVI, 54) a unor *pedit[es singulares] Britanniciani*; aceştia se regăsesc apoi în Dacia în diploma din 17 februarie 110: *pedites singulares Britannici* (CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2), apoi în diploma din 2 iulie 110: *pedites Britannici* (CIL, XVI, 163 = IDR, I, 3). În diploma de la Urfa din 14 aprilie 123 (RGZM, 22 = ILD, 20), sunt menţionaţi în Dacia Superior (*PEDITB BRITTANN* pe extrinsecus, *PED BRITT* pe intus).

În cronica epigrafică pe anul 2012 (nr. 1584), am acceptat lectura şi completarea editorului diplomei; am considerat chiar că forma *pedet[- -]* poate găsi o explicaţie filologică.

Totuşi, în diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179, formaţiunea citată apare ca o *vexillatio peditum singular(ium) Britannicianorum,* tot în Dacia Superior (RMD, II, 183 = AÉ, 1987, 843); faptul că această formaţiune are tot un caracter temporar (provizoriu), ne-a îndemnat a căuta altă soluţie. Astfel, propunem a citi în diploma din anul 142, în locul cu pricina: *et num(ero) ped(itum et [equit(um) sing(ularium)].*

Pentru garda personală a legaţilor provinciali, a legaţilor de legiuni şi a procuratorilor guvernatori, erau recrutaţi militari de elită, *singulares* (vezi A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*[2], p. XII, 35–37; M. P. Speidel, *Guards of the Roman Army,* Bonn, 1978); ei erau fie *equites*, fie *pedites*. Astfel, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa cunoaştem un altar dedicat *Eponab(us) et Campestrib(us)* de M. Calventius Viator, *(centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis), exerc(itator) eq(itum) sing(ularium) C(ai) Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)* (CIL, III, 7904 = IDR III/2, 205); este vorba de un centurion legionar, care se ocupa de antrenarea călăreţilor din garda guvernatorului Daciei (pe timpul lui Traian). De la Apulum se poate cita o altă inscripţie (fragmentară; CIL, III, 14777 = IDR, III/5, 401), dedicată unei divinităţi necunoscute de un *hast(atus) leg(ionis) XIII [Gem(inae)] et M. Ulpius Restitutus, (centurio) exercit(ator) eq(uitum)*; dar aceşti *equites* pot aparţine şi cavaleriei legionare.

Epigrafia tegulară de la Apulum ne face cunoscuţi atât *pedites singulares* (IDR, III/6, 272–284), cât şi *equites singulares* (IDR, III/6, 269); două tipuri tegulare reproduc

ştampila N·SINGVL(IDR, III/6, 270–171), alte două doar SINGVL (IDR, III/6, 285–286.). În schimb, inscripţiile lapidare redau de mai multe ori nume de călăreţi din formaţiunea de *singulares* (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 145–146)

Deosebit interes prezintă o altă inscripţie funerară de la Apulum: *Dasati (S)cenobarbi, eq(uiti) alae Ba[t]avorum ex n(umero) sing(ularium), st[ip(endiorum) X]V, [a]n(norum) XXXXI* (?), *Bers[ius I]ngenus, de[c(urio)] ex n(umero) eodem, (h)er<r>es, posuit* (CIL, III, 7800 =IDR, III/5, 522). Este vorba despre un călăreţ (de origine ilirică) din *ala Bataviorum* (garnizoana la Războieni), transferat în *numerus singularium.*Această inscripţie, precum şi ştampila tegulară menţionată mai sus, sunt dovada existenţei unui *numerus singularium* la Apulum.

1658. CIVITAS AVLERCORVM CENOMANORVM (Allones, Sarthe, Gallia Lugdunensis). Zece fragmente dintr-o placă de marmură albă: fragmentul E descoperit în 1957; fragmentele A–D şi F–J, descoperite între 1994–1998 descoperite în apropierea templului cu podium. Unele fragmente se îmbină. Depozitul arheologic din Allonnes şi colecţie privată.

K. Gruel, V. Brouquier-Reddé (ed.), *Le sanctuaire de Mars Mullo, Allones (Sarthe),* Le Mans, 2003, p. 112–119, nr. 160 (*non* vidi; preluată în AÉ, 2003, 1189); revăzută de F. Bérard, MEFRA, 116, 2004, p. 1039–1142; idem, Gallia, 61, 2004, p. 362–365, fig. 75 (foto) – 76 (reconstituire) (vezi AÉ, 2004, 930).

F. Bérard uneşte fragmentele în câte două grupe (una din fragmentele E-F şi G; alta din A-D şi H) şi propune trei ipoteze de reconstituire (scurtă, medie şi lungă) cu reconstituire grafică). Reţinem pentru cronica noastră grupa a doua de litere (A-D, H; care este mai constantă):

[- - - - - - - - - -]
[- - - - - ICA[- - - - -]
[Germ?]anis Dac[isque - - - - -]
[- - - - -]s ob sec[- - -]
[- - - - -]MESENET[- - donis]
[mi]litaribus co[ronis item hastis puris item-]
que vexillis [procurato]
ri Aug(usti) tr[actus - - - tri-]
buno leg sex[tae - - - leg(ionis) XXII Primigen[iae piae fidelis, praefecto cohor(tis) primae Thracum Germa]nicae
civit[as Aulercor(um) Cenomanor(um)

În r. 3 (numerotarea noastră), G. Alföldy (idee reţinută în MEFRA *cit.*, p. 1105) propunea [*Germ]anis Dac[isque - - -]* , care se raportează la cele douŞ popoare şi la luptele purtate de Valerius Maximianus între 180–182. În r. 5, propunem *[praef(ectus) coh(ortis) I He]mesen[orum* (trupă din Pannonia Inferior, de arcaşi, *milliaria equitata*) *et[iam ob virtutem donis / mil]*itaribus etc. În r. 7/8, ne putem gândi la *[curato]ri Aug(usti) tr[adere annonam?]*, poate însărcinat cu *annona militaris* (cf. IDRE, II, 367). În r. 8/ 9, *[tri]/buno leg sex[tae - - -]*, poate fi vorba de un tribunat militar în legiunea VI Victrix (din

Britannia) sauVI Ferrata (din Syria), dar şi XVI Flavia (tot în Syria). Tot în r. 9, prima miliţie ecvestră trebuie redată cu abrevieri: *[praef(ecto) coh(ortis) I Thrac(um) Germa]nicae.*

Indiferent de restituirea propusă, informaţia din r. 3 rămâne enigmatică. Contrar propunerilor savante de completare, ni se pare că inscripţia se referă mai degrabă la un ofiţer participant la *bellum Dacicum* al împăratului Traian.

1659. Les Pilles (terr. de *Vasio Vocontiorum*; Drôme). Descoperit înainte de 2005, în albia râului Eygues. Stelă de calcar, cu bază şi coronament profilate.

J. Planchon, M. Bois, P. Conjard Réthoré, Carte archéologique de la Gaule. La Drôme 26, Paris, 2010, p. 244; AÉ, 2010, 860.

D(is) M(anibus)
Coryloni,
cons[er]vi
optim[-]
5 *[s(ub)] a(scia) d(edicaverunt)*

Fără a insista asupra unei dificultăţi minore în r. 4 (a se vedea notiţa lui F. Gayet: «Le monument de l'esclave *Corylo* a peut-être été dressé par ses *conservi optimi,* si la lecture des a(auteurs) est correcte; l'épithète se rencontre seulement pour un dédicant dans *AE*, 1993, 1069, au singulier, *conservus optimus* en Espagne citérieure. La photo ne permet pas de contrôler ici la terminaison».), condiţia servilă a acestui personaj este sigură. Interesul nostru pentru această inscripţie este determinat de numele defunctului (forma la nominativ: *Corylo*), care ne evocă un antroponim regal dacic: *Scorylo – Corylus.*

Astfel, istoricul Sex. Iulius Frontinus menţionează în *Strategemata* (I, 10, 4) pe *Scorylo, dux Dacorum*. Acest dinast dac era contemporan cu Nero, deoarece în sursa citată se face mentiune despre un război civil (*arma civilia*) care diviza poporul roman, cel din anii 68–69 (după N. Gostar, Pontica, 12, 1977, p. 129–136, la regele *Scorylo* se face aluzie şi în r. 18–21 ale inscripţiei de la Tibur: CIL, XIV, 360 = ILS, 986 = *Inscriptiones Italiae*, IV/I^2, 125 = IDRE, II, 113). Acest nume mai este atestat de o inscripţie de la Aquincum (în Pannonia; CIL, III, 13379 = IDRE, II, 282) şi pe marele vas céramic descoperit la Sarmizegetusa Regia, care poartă o dublă ştampilă: DECEBALVS – PER SCORILO (AE, 1977, 672 = IDR, III/3, 272).

Acest *dux* a fost identificat de C. Daicoviciu (*Istoria României*, I, Bucarest, 1960, p. 294–295) cu regele *Coryllus,* menţionat de Iordanes (*Getica*, XII, 73) într-un pasaj care prezintă succesiunea regilor daci după Deceneu, contemporanul şi succesorul regelui Burebista:

După alţi istorici, Scorylo (attestat de Frontinus) şi Coryllus (la Iordanes) ar fi doi regi diferiţi (H. Daicoviciu, J. Trynkowski, *Les rois daces de Burebista à Décébale,* Dacia (N. S.), 14, 1970, p. 159–166.), ceea ce ar modifica seria cronologică a regilor daci.

Acest sclav care poartă numele *Corylo*, dacă nu cumva *Scorylo*, a ajuns în Gallia adus de un militar (ofiţer) roman participant la războiul cu dacii al împăratului Traian sau pe calea comerţului cu sclavi. Prezenţa dacilor în atelierele ceramice din Gallia pare a fi atestată de ştampilele DACVS, DACCVS, DAGVS imprimate pe *vascula Gallica* (IDRE, I, 189).

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)
(1660–1700)

Bibliografie – Generalități

(1660–1695)

1660. Al. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa* (Colloquia antiqua, 8), Leuven – Paris – Walpole M.A., 2013.

1661. V.-H. Baumann, *Aşezări rurale de la gurile Dunării. Contribuții arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I–IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.

Altarul (anepigrafic) cu reprezentarea lui Priap, p. 84 (fig. 6), a fost publicat de D. Tudor, Analele Dobrogei, 16, 1935, p. 28-29, nr. 18, fig. 6 (greşit localizat de unii autori, la Drobeta).

Vezi de asemenea inscripția consemnată *infra*, nr. 1699.

1662. Robert Born, *Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor. Ein Beitrag zum spätantiken Urbanisierung auf dem Balkan*, Wiesbaden, 2012, 264 p. (investigație predominant arheologică; Tomis, Histria, Tropaeum).

1663. Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic. – Historical and archaeological Commentary.* Bibliotheca Tomitana IX, Constanța, 2012.

1664. Constantin Nicolae, *Dunărea de jos şi Nordul Pontic. Interferențe istorice (cu privire specială în secolele IV–VII)*, Bucureşti, 2013, 304 pag. (Bibliotheca Tomitana, X) (cu 113 figuri – desene: hărți, planuri de fortificații, materiale arheologice; la fig. 10, „Ştampilele unităților militare din Crimeea").

1665. Florina Panait-Bîrzescu, Iulian Bîrzescu, Fl. Matei-Popescu, Adrian Robu (editori), *Poleis în Marea Neagră, Relații interpontice şi producții locale*, Actele colocviului organizat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" şi de Filiala din Iaşi a Academiei Române, Bucureşti 27–28 septembrie 2012), Bucureşti, 2013.

Dintre studiile cu referințe epigrafice, reținem doar trei, privitoare la oraşele de pe *coasta de vest* a Mării Negre:

– Ligia Ruscu, *Relațiile apoikiilor vest-pontice cu vecinii lor greci şi barbari în epocile elenistică şi romană*, p. 11–44;

– Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice. I*, p 174–202;

– Florian Matei-Popescu, *Statutul juridic şi teritoriul Histriei în epoca romană*, p. 293–233.

1666. Florina Karagiani (ed.), *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links of the Maritime Routes of the East. International Symposium Thessalonike, 4-6 December 2013*, Thessalonike, 2013, p. 316-319, Thessalonic, 2013. Reținem două studii:

– Livia Buzoianu, *Tomis – ville commerciale au Pont-Euxin (documents épigraphiques et archéologiques)*, p. 113–122;

– A. Barnea, *Vestiges paléochrétiennes des ports des ports de la Mer Noir de la province de Scythie. L'état actuel des recherches*, p. 316–319.

*

1667. Al. Avram, Iulian Bîrzescu, Monica Mărgineanu Cârstoiu, Konrad Zimmerman, *Archäologische Ausgrabungen in der Tempelzone von Histria (1990–2009)*, Il Mar Nero, p. 39–101.

1668. Oleg Alexandrov, *Ethnic and social composition of the Roman Army in Lower Moesia: Soldiers from the Danubian provinces of the Roman Empire*, în vol. *Pax Romana* (*supra*, nr. 1603), p. 219–234.

1669. Alexandru Avram, *Quelques remarques sur la terminologie grecque de la tombe dans les inscriptions de Thrace et de Mésie Inférieure,* in vol.: Maria-Gabrielle G. Parissaki (ed.), *Thrakika Zetemata*, II. *Aspects of the Roman Province of Thrace*, Atena, 2013, p. 279-287.

Vezi Liana Lupaş, *Denumirile mormântului în latină*, StCl, 5, 1963, p. 110

1670. Al. Avram, *Les Bithyniens en Thrace,en Mésie Inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale. L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)* (Colloque international de Besançon, 26–27 novembre 2010, vol. I. Autour d'un projet d'atlas historique de l'Asie Mineure. Méthodologie et prospective, édité par Hadrien Bru et Guy labarre), Presses Universitaires de Franche Compté, p. 111–132.

1671. Al. Avram, C. Chiriac, I. Matei, *Balles de fronde grecque en pays gète et ailleurs. Sur les traces de Zopyrion dans le Bas Danube*, RA, 2, 2013, p. 227–303.

Autorii publică 15 proiectile de praştie descoperite în Dobrogea, dintre care 8 poartă inscripţii greceşti; dintre cele mai interesante sunt două piese cu numele regelui Alexandru cel Mare, iar alta cu numele unui strateg Alexandru (identificat cu Alexandros Lyncestis); un alt proiectil provine de la Olbia. Autorii consideră că aceste proiectile provin de la armata lui Zopyrion, care a asediat fără succes Olbia, în 331 a. Chr.; distribuirea geografică a acestor proiectile poate ajuta la reconstituirea itinerariului armatei lui Zopyrion în timpul retragerii prin Dobrogea, câmd a fost ucis de geți (după informațiile transmise de Iustinus, Curtius Rufus şi Macrobius).

1672. V.-H. Baumann, *Aspecte din viața spirituală a populației rurale din zona gurilor Dunării în pragul noului ev creştin*, Peuce (s.n.), 11, 2013, p. 67–100. Vezi *infra*, nr. 1699.

1673. Oct. Bounegru, *Marchands thraces dans les sources épigraphiques des provinces romaines Mésie et Thrace*, în vol. *Pax Romana* (v. *supra*, nr. 1603), p. 33–56.

1674. Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Materiale arheologice elenistice recent descoperite în teritoriul callatian*, Peuce, 9, 2011, p. 459–468.

Ştampile amforice descoperite la Coroana, com. Albeşti, jud. Constanța: Thasos (2), Sinope (4), Cnidos (1); datare: ultimul deceniu al secolului IV – primele decenii ale secolului II a. Chr.

1675. Roxana-Gabriela Curcă, *The bilingual Inscriptions of Moesia Inferior: The Historiographic Framework*, Classica et Christiana (Iaşi), 6/1, 2011, p. 71–80. Autoarea constată: inscripții emise de către autoritățile provinciale (spre exemplu, *Horothesia* histriană a consularului Laberius Maximus; inscripții ale cetăților *(poleis)* greceşti. Autoarea se opreşte de asemenea asupra formularului epigrafic.

1676. Eadem, *La prosopographie des femmes en Mésie Inférieure. Une approche préliminaire*, Classica et christiana, 8, 2013, 1, p. 73–80.

1677. D. Dana, *Les Thraces dans les diplômes militaires. Onomastique et statut d personnes*, in *Thrakika Zetemata*, II (v. *supra*, nr. 1669), p. 219–269.

1678. Idem *Possibles témoignages sur des cultes daces: la documentation épigraphique de la Mésie Inférieure*, în vol.: Matteo Taufer (ed.), *Sguardi interdisciplinari dulla religiosità dei Geto-Daci*, Freiburg i. Br. – Berlin – Wien, 2013, p. 157–176.

1679. Dan-Augustin Deac, *Gottheiten mit rsprüngen aus Ägyptenin der Westpontischen Poleis (vom 3 Jhr. vor Chr. bis zur Eroberung durch die Römer). Kurze Einführung,* ED (s.n.), 15, 2013, p. 17–182.

1680. Werner Eck, *La loi municipale de Troesmis: données juridiques et politiques d'une inscription récemment découverte*, Revue historique de droit français et étranger, 91, 2013, 2, p. 199–213. Vezi şi nr. 1681.

O mare vâlvă a produs în lumea ştiințifică apariția unui important document epigrafic: un fragment din *lex municipii Troesmensium,* datând din timpul domniei comune a împăraților Marcus Aurelius şi Commodus. Este vorba de două mari table de bronz, ajunse pe calea comerțului ilegal de antichități, în Anglia, apoi, se pare, în Statele Unite ale Americii. Datele tehnice şi fotografiile cu textul au fost comunicate profesorului Werner Eck (Köln) de unul din colaboratorii săi, Andreas Pangerl: o tablă măsoară 0,67 × 0,54 m şi greutatea de 21 kg; cealaltă tablă măsoară 0,59 × 0,50 m şi greutatea de 18 kg. Tăcerea asupra acestui excepțional document epigrafic a fost ruptă abia în anul 2013, prin comunicarea prezentată de prof. W. Eck la Congresul de epigrafie de la Berlin, apoi printr-o conferință prezentată de acelaşi savant la Institutul de drept roman de la Paris, la 1 martie 2013, publicată deîndată.

Deşi nu este vorba de o comunicare integrală a textului, articolul publicat conține numeroase informații privitoare la conținutul acestei legi municipale. În această notă, suntem preocupați mai ales de data acestui document; aflăm astfel că legea a fost acordată *munici<pi>bus municipi M(arci) Aureli Antonini et L(uci) Aureli Commodi Aug(usti) Troesm(ensium)*; după autor: „Il en résulte que le nom officiel de la ville était *municipium M(arcum) Aurelium Antoninum Aug(ustum) Troesm(ensium)*" (p. 201). Este confirmarea deplină a ridicării aşezării civile de la Troesmis la rangul de *municipium* pe timpul

împăratului Marcus Aurelius (datarea municipiului de la Troesmis pe timpul acestui împărat a fost susţnută pe baza descoperirilor epigrafice; vezi: R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, p. 167; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudha romaine*, Bucureşti, 1991, p. 49–50.); în mod asemănător se poate admite că şi *municipium Aurelium Durostorum* datează din timpul aceluiaşi împărat (discuţia porneşte de la o inscripţie publicată de Papahagi, Dunărea, 1, 1924, p. 193; vezi reluarea ei de E. Bujor, SCIV, 11, 1960, 1, p. 145–146, nr. 2, fig. 2 (photo).); vezi V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum,*Torino, 1924 (extras din RFIC, 2, 1924, p. p. 318–319; extras, p. 14–16)), iar nu de mai târziu, din timpul lui Caracalla (cum propune Emilia Doruţiu-Boilă, în vol.: D. M. Pippidi [éd.], *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine Constanţa 1977,* Bucureşti – Paris, 1979, p. 35; *eadem*, Dacia, N. S., 22, 1978, p. 246–247).

Titlul de *Augustus* primit de Commodus (ante 17 iunie 177) reprezintă un *terminus post quem* pentru data emiterii legii municipiului Troesmis; *terminus ante quem* poate fi considerată plecarea în *expeditio Germanica II* (3 august 178) (p. 201). Este posibil ca tot acum să fi fost constituit *municipium Aurelium Apulense,* deşi prima menţiune epigrafică datează de la începutul anului 180 (IDR, III/5, 20 = CIL, III, 986; ILS, 3848; vezi C. C. Petolescu, Dacia, N.S., 54, 2011, p. 93–94). Pe timpul lui Commodus, Apulum a fost ridicat, alături de Napoca, la rangul de *colonia Aurelia* (*ibidem*, p. 94).

Vezi şi nr. următor.

1681. Idem, *Das Leben römisch gestalten. Ein Stadtgesetz für das Municipium Troesmis aus den Jahren 177–180 h. Chr.*, în vol. *Integration in Rome and in the Roman World.* Proceedings of the Tenth Workshop of the International Network Impact of Empire (Lille, June 23–25, 2011). Edited by Gerda de Kleijn and Stéphane Benoist, Leiden – Boston, 2014, p. 75–88.

Vezi p. 88: „Die beiden Tafeln werden im kommendem Jahr in einem Band über Troesmis, der in Rumänien von Christina Alexandrescu herausgegeben wird, publiziert werden".

1682. N. Gudea, *Note de arheologie creştină.* 7. *Despre o gemă gnostică de la Garvăn/Dinogetia (Moesia Inferior)*, Classica et Christiana, 6/2, 2011, p. 445–453.

Această gemă a fost publicată de mai multe ori; ediţiile sunt consemnate de autor; vezi IGLR, 241 A.

1683. Alan Johnston, *Curioser and Curiouser, from Histria?*, Il Mar Nero, 8, 2010–2011, p. 181–186.

1684. Fl. Matei-Popescu, *The Roman Auxiliary Units from Moesia*, Il Mar Nero, 8, 2010–2011, p. 207–230.

1685. LucreţiuMihăilescu-Bîrliba, *La cité romaine du Haut-Empire d'Ibida (Mésie Inférieure). Considérations historiques selon le dossier épigraphique*, SAA, 7, 2011, p. 83–143 (avec photos). De reţinut repertoriul epigrafic, cu ample comentarii (dar adesea inutile): 13 inscripţii deja cunoscute, doar un fragment inedit (*infra,* nr. 1699).

1686. L. Mihăilescu-Bîrliba, *Note epigraphique sur les Caii Iulii de la Ve légion Macedonica*, Peuce, IX, 2011, p. 469–473.

Autorul conchide că, în pofida numelor latine, aceşti militari sunt originari din Asia Minor, fiind recrutați în timpul războiului parthic al lui Traian.

1687. Idem, *Les Pontobythiniens à Troesmis*, în vol. *Pax Romana* (v. nr. 1603), p. 125-132. Vezi studiul lui Al. Avram menționat *supra,* nr. 1670.

1688. Idem, *Mobilität und Politik der Rekrutierung in der römischen Armee. Der Fall der Soldaten und der Veteranen der legio I Italica*, Classica et Christiana, 8, 2013, 2, p. 527–533.

1689. L. Mihăilescu-Bîrliba, Iulia Dumitrache, *Les Thraces dans l'armée romaine d'après les diplômes militaires*, Dialogues d'histoire ancienne, 38, 2012, 2, p. 1–8.

1690. M. Oppermann, *Nymphenkult im Ostbalkanraum zwischen Donau und Rhodopen während der Römerzeit*, Il Mar Nero, 8, 2010–2011, p. 249–275.

1691. Florina Panait-Bîrzescu, *Le culte d'Apollon dans les cités grecques de la Mer Noire: l'apport de la documentation iconographique*, Dacia, N.S., 57, 2013, p. 81–97.

1692 (= XXXI, 1542). C. C. Petolescu, *Bellum Bosporanum*, Il Mar Nero, 8, 2010–2011, p. 277–279 (prezentare în AÉ, 2011, 1142).

Un anonim *tiro,* recrutat pe la anul 210, a pparticipat la un *bellum Bosporanum,* din care s-a întors cu bine: *adiuvante numen(e)* (!) *eius multis periculis in barbarico liberatus*; prin *barbaricum* trebuie să înțelegem ținuturile de dincolo de gurile Dunării şi de la nordul Mării Negre. Acest eveniment poate fi apropiat de o inscripție greacă din Phanagoria (AÉ, 2006, 1230), care menționează reconstruirea, în anul 220, porticului unui edificiu afectat de război. Prin urmare, războiul menționat de cele două inscripții datează între anii 210–220. O inscripție de la Oescus (AÉ, 1961, 208) arată că un fost primipil, T. Aurelius Flavinus, a fost recompensat de împăratul Caracalla, în anul 214, şi a obținut avansarea, între alte merite, *(ob) res prospere Ty[rae ges]tas*. După părerea autorului, este vorba de începutul raziilor barbare în teritoriile cetăților de pe litoralul de nord al Pontului Euxin şi chiar în interiorul Regatului Bosporan; sufletul coaliției barbare antiromane erau goții, care îşi făcuseră deja apariția în stepele nord-pontice spre sfârşitul secolului al II-lea p. Chr.

1693. Emilian Popescu, *Municipium Tropaeum*, Dacia, N.S., 57, 2013, p. 127–144.

Oraşul este atestat ca *[municipium] Traianum Tropaeum* de o inscripşie din timpul lui Commodus (Em. Popescu, StCl, 6, 1964, p. 191–192; AÉ, 1964, 251); astfel, şi în inscripția din anul 116 dedicată împăratului Traian de către *Traianenses Tropaeenses* (CIL, III, 12470), este vorba de statutul de *municipes* al dedicanților. Oraşul s-a numit probabil *municipium Ulpium Traianum Tropaeum.*

Atenție: toate sursele antice (narative şi epigrafice) atestă forma *Tropaeum*; forma *Tropaeum Traiani*, utilizată de totalitatea istoricilor, este o creație a lui E. Bormann şi Gr. Tocilescu.

Prin urmare, se poate accepta că Tropaeum primise titlul de *municipium* cel mai târziu în 114, când Traian se afla la Antiochia, înainte de a porni operaţiunile contra parţilor; dacă nu chiar în 113, când a fost inaugurată *Columna*, iar împăratul încă se afla la Roma.

Dar este posibil ca Tropaeum să fi primit titlul de *municipium* încă din anul 109, odată cu consacrarea *tropaeum*-ului. O paralelă ar fi fundarea Coloniei Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa, aşa cum ne informează o binecunoscută inscripţie, datând din anii 109–110 (CIL, III, 1443 = IDR, III/2, 1; AÉ, 1976, 570). Cu acest prilej se va fi constituit *ordo decurionum* al municipiului *Ulpium Traianum Tropaeum (Tropaeensium),* cu magistraţii săi, meniţi a aduce la îndeplinire ceremoniile anuale legate de comemorarea *fortissimorum virorum,* căzuţi pentru patrie în 86/87 şi 101/102; (vezi C. C. Petolescu, Academica, XXIII, 2013, 12, p. 67-73).

1694. Adrian Robu, *Le culte de Poséidon à Mégare et dans ses colonies*, Dacia, N.S., 57, 2013, p. 65–80.

Zeul mării este atestat şi la Callatis (ISM, III, 48–49).

1695. Kalin Stoev, *Über die Romanisierung der thrakischen und geto-dakischen Namen: Eine mögliche Deutung des Vorkommens einheimischer Namen in lateinischen und griechischen Inschriften aus den Provinzen Moesia Inferior und Dacia,* în vol. *Pax Romana* (v. *supra*, nr. 1603), p. 199–212.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite

(nr. 1696–1700)

1696. HISTRIA. Stelă de marmură descoperită în anul 2009, în cursul săpăturilor din zona sacră; reutilizat la construcţia unei case din secolul al IV-lea p.Chr.. Dimensiuni: 0,39 × 0,26 × 0,24 cm. Litere înalte de 1,3 cm.

Florina Panait-Bîrzescu, *A New List of Priests of Dionysos Karpophoros from Histria*, Il Mar Nero, 8, 2010–2011, p. 103-112, fig. 1-3 (foto).

Τύχει Αγαθῆι
Ἐπὶ ἱέρεο Λαβερίου Μαξίμου
ἱερεῖς Διονύσου Καρποφόρου
Γαῦκος Ζοΐλου
5 Διονύσιος Σατυρίωνος
Νίννος Διονυσίου
Μενέχαρμος Ἀπολλο-
νίδου

La începutul r. 2, se remarcă o ezitare în redarea formulei introductive, ἐπὶ ἱέρεω. Personajul din acelaşi rând pare a fi cunoscutul consular M′ Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferior din anii 101–102 (B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum,* I, Göteborg, 198col. 131, nr. 66); el s-a implicat în viaţa cetăţii prin cunoscuta Ὁροθεσία Λαβερίου Μαξίμου ὑ[πατικοῦ] din anul 100 (ISM, I, 67–68), care confirma drepturile din strămoşi, precum şi altele noi pentru cetatea histrienilor.

1697. CALLATIS. Lespede de marmură descoperită cu ocazia cercetărilor efectuate de Mihai Ionescu (Muzeul Callatis, Mangalia); reutilizată pentru construcția unui mormânt în epoca târzie. Dimensiuni: 74,2 × 63,2 × 12 cm. Prin analogie cu inscripția pentru
P. Vinicius de la Callatis (ISM, III, 57), autorii propun o restituire parțială a textului păstrat; în final adoptă lectura:

Al. Avram, M. Ionescu, *Unnuovo patronus della città di Callatis: Cn. Cornelius Lentulus Augur*, Il Mar Nero, 7, 2007/2009, p. 167–177, cu foto şi desen [appariția de la publicației: februarie 2014, v. p. 2!].

[ὁ δ]ᾶμος
[Γν. Κορνηλίῳ̣ Λέντλῳ̣ Αὔ[γορι πρε]σβε̣υ̣τᾷ̣ Σεβασ̣τοῦ
[καὶ ἀντιστρατάγῳ̣ εὐεργέτ]α̣ καὶ πά[τ]ρω[ν]ι τᾶς πόλιος

Autorii identifică acest personaj cu Cn. Cornelius Lentulus Augur (PIR^2, C 1379); il est mentionné par Tacitus (*Annales*, IV, 44,1) şi Florus (II, 28, 19 şi 29, 20). Numele este şters (martelat?) în cea mai mare parte; dar sursele nu confirmă o *abolitio memoriae* (Tacitus afirmă contrariul); după editori, ar fi vorba de o inițiativă locală. Datarea propusă: 9–6 a.Chr.; el a precedat pe P. Vinicius.

1698. **IBIDA**. Fragment de placă votivă de calcar, descoperită întâmplător, cu ocazia lucrărilor de conservare din zona curtinei G a fortificației romane târzii. Dimensiuni: 13 × 14 × 7 cm; litere de 4 cm.

L. Mihăilescu-Bîrliba, *art. cit. supra* la nr. 1685, p. 115, nr. 14, fig.16 (foto).

[- - -]O[---]
[- - -]dec(urio?)
uo[t(um) - - -]

Este vorba de o „piatră călătoare”, provenind probabil de la Troesmis; dedicantul era probabil decurion al municipiului (creat de Marcus Aurelius şi Commodus; v. *supra*, nr. 1680). Datare: éventual din secolul al II-lea (după editor).

1699. V.-H. Baumann, *Aşezări rurale* (v. *supra*, nr. 1672), p. 295 şi 393, pl. 79; idem, Peuce (s.n.), 11, 2013, p. 82–83, fig. 4 (desen şi foto),

[- - - - - - - -]
[- - - - - - - -]
SOVIRIINVS
VIITRVSTI
CO IIIAQVIII
NOCOS

Editorul întregeşte corect*: [- - - ex vi]/so (posuit) Vir(ius) Linus, / vet(eranus), Rusti/co et Aquili/no co(n)s(ulibus)*.

Numele consulilor (anul 162) sunt *T. Iunius Rusticus II şi L. Titius Plautius Aquilinus* (A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano,* Roma, 1952, p. 46; G. Alföldy, *Consulat und Senatorenstand unter den Antoninen,* Bonn, 1977, p. 176).

1700. VLPIA NOVIOMAGVS (Germania Inferior; Nijmegen, Olanda). Patru fragmente (care se reunesc) dintr-o placă de bronz (descoperite împreună cu alte fragmente diverse, în cursul săpăturilor de pe Hessenberg; destinate probabil retopirii). Dimensiuni: 17 × 22,8 ×0,6 (–0,8) cm. Litere înalte de 2,6 cm.

AÉ, 2010, 1031 (= W. Eck, C. Veen, ZPE, 175, 2010, p. 241–245, nr. 1).

[- - -]NEM MOESICAM [- - -]
[- - -]ISTEM ADPROBATVM B[- - -]
[- - -]MAN[- - -]
[- - -]ALAE [- - -]
[- - -]E[- - -]
[- - -]

În nota din AÉ, se crede că în r. 1 este vorba de o *expeditio Moesica,* sau poate de o *vexillatio Moesica*; în r. 2, termenul (participiul) *aprobatum* aminteşte de *adprobato exercitu* de la începutul discursului împăratului Hadrian de la Lambaesis (AÉ, 2003, 2020 a = 2006, 1800 a). „Cette plaque de bronze retranscrivait certainement une proclamation d'un empereur ayant visité la Germanie inférieure. Compte tenu du contexte historique, il ne peut guère s'agir que de Trajan ou d'Hadrien". Ar putea fi vorba de „expeditio Moesica" a împăratului Traian, din iarna 101/102, împotriva invaziei dacilor şi altor populații transdanubiene; vezi şi inscripția de la Epidaurus (Argolida), care face referire la victoria împăratului Traian în Moesia: ἐν Μυσίᾳ νείκης (IDRE, II, 370).

Dar mai probabil ni se pare a fi vorba de o *vexillatio Moesica*: poate aceea condusă de L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus (CIL, VI, 1450 = ILS, 2935), care, în calitate de *leg(atus) leg(ionis) I Italic(ae)* (sau după această comandă ?) a îndeplinit o comandă ca *dux exerciti* (sic) *Mysiaci aput Byzantium et aput Lugudunum* (evident, două misiuni succesive: în 193 contra lui Pescennius Niger, iar în 197 contra lui Clodius Albinus); după care inscripția îl numeşte *leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) provinc(iae) Germaniae inferioris, item provinc(iae) Belgicae* – guvernăminte succesive, mai întâi în Belgica (B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum,* Göteborg, 1984, col. 44, nr. 14), apoi în Germania Inferior (*ibidem,* col. 58, nr. 94). Prezența acestui personaj la guvernământul Germaniei ar fi o explicație pentru referirea inscripției la o *[vexillatio] Moesica*.

BURGER WANZEK

(18 ianuarie 1953 – 17 aprilie 2012)

În primăvara anului 2012 am primit cu tristețe vestea morții premature a colegului şi prietenului Burger Wanzek.

Burger Wanzek s-a născut în Kiel şi a urmat aici cursurile Liceului Humbold. Ne-am cunoscut în timpul studiilor la Universitatea Christian Albrecht şi, până la moartea lui, am rămas în strânsă prietenie şi contact colegial. Kiel nu a rămas singura stațiune în formarea sa profesională, ci s-au adăugat stagii de studiu în Tübingen şi în Berlin, interesul său îndreptându-se asupra unei problematici largi, mergând din paleolitic şi până în epoca metalelor. Studiile le-a încheiat în 1986, în Berlin, cu susținerea lucrării de doctorat apărută sub titlul *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa. Ein Beitrag zum bronzezeitlichen Metallhandwerk*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 2, Berlin, 1989.

Amintesc că, pentru realizarea lucrării sale, a efectuat, în cursul anului 1983, o lungă călătorie de documentare în România, prilej cu care a avut numeroase discuții cu specialiştii epocii bronzului la Bucureşti, Buzău, Constanța, Tulcea, Brăila, Vaslui, Iaşi, Cluj, Baia Mare.

Analiza lui remarcabilă rămâne şi astăzi, după un sfert de secol şi dincolo de spațiul Europei de Sud-Est, de referință în investigarea şi înțelegerea chestiunii celturilor din perioadele epocii bronzului şi epocii fierului. Excelența şi precizia darului său de observație i-au permis formularea principiilor de bază în procesul de

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 383–386

documentare a formelor de turnare. În continuare, indispensabilă rămâne contribuția lui Burger Wanzek la definirea bazelor teoretice în cercetarea contextului social al meşteşugarilor şi tehnicilor epocii bronzului.

După încheierea studiilor, a colaborat cu Muzeul de Pre- şi Protoistorie din Berlin (Museum für Vor- und Frühgeschichte), rezultatul fiind publicarea modelelor după piesele colecției Troia (*Ur- und Frühgeschichte, Troja. Katalog der Originalabgüsse*, Heft 12, Gipsformerei, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. Berlin, 2001). În aceeaşi vreme a republicat depozitul de la Lengyeltóti II (*Der urnenfelderzeitliche Hortfund von Lengyeltóti* (*Lengyeltóti II), Komitat Somogy, Ungarn. Eine Vorlage*, Acta Praehistorica et Archaeologica 24, 1992, p. 249–288), care se păstrează în Muzeul de Pre- şi Protoistorie, Berlin. În ciuda faptului că depozitul era deja prezent în literatura de specialitate, datorăm talentului său analitic faptul că a pus în evidență elemente semnificative, oferind reînnoit standarde în analizarea şi publicarea completă şi detaliată a acestei categorii de descoperiri.

Burger Wanzek nu a rămas legat de o singură adresă profesională, ci a colaborat de-a lungul anilor cu diferite instituții şi firme (Oficiul de Protecție a Monumentelor, Brandenburg; Archäo Kontrakt, Gesellschaft für Archäologische Denkmalpflege e.V.), ceea ce a ocazionat un contact intens şi rodnic cu preistoria şi istoria Berlinului şi a numeroase locuri din Brandenburg. El a cercetat şi documentat mai bine de 50 de situri, începând din epoca bronzului şi până în zorile vremii moderne. În parte, materialele şi situațiile scoase la iveală au rămas, prin dispariția lui prematură, nepublicate şi vor preocupa generațiile viitoare de arheologi.

De-a lungul deceniilor, interesul şi pasiunea sa au rămas concentrate asupra epocii bronzului. Aşa se explică hotărârea şi efortul de a prelucra şi a publica rezultatele investigațiilor arheologice dintr-una dintre cele mai intens cercetate aşezări ale epocii bronzului din Germania: Berlin-Buch. Săpăturile au fost conduse de către Albert Kiekebusch, s-au desfăşurat între 1910 şi 1914 şi au rămas nepublicate din cauza contextului politic al vremii. Confruntarea intensă şi metodică cu documentația şantierului şi cu materialele a rodit în publicarea primului volum, cuprinzând istoricul cercetării, planurile şi profilele (*Die bronzezeitliche Siedlung in Berlin-Buch. Geschichte einer Ausgrabung und Ausstellung*, Teil 1 Forschungsgeschichte, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte N.F. 10, Berlin, 2001). Lucrarea este şi rămâne o contribuție substanțială la cunoaşterea structurilor de habitat în Europa Centrală a perioadei târzii a epocii bronzului.

Boala şi circumstanțe exterioare l-au împiedicat să ducă la bun sfârşit analiza şi publicarea completă a inventarelor reconstituite în muncă laborioasă de-a lungul anilor. A reuşit doar să atragă atenția asupra importanței supraregionale a aşezării, ale cărei contacte merg până în Europa de Sud-Est, pentru Burger o reîntoarcere în spațiul de lucru inițial (*Die jungbronzezeitliche Großsiedlung von Berlin-Buch. Erste Vorlage ausgewählter Funde und Befunde*, în: Sylwia Groblica, Alina Jaszewska, Sławomir Górka (eds.), II Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne/II Deutsch-Polnisches

Archäologen Treffen. Odra – przeszkoda czy pomost w ekspansji kulturowej?/Oder – Hinderniss oder Brücke für die Kulturexpansion? Dychów 29 kwietnia – 1 maja 2004 r. Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 2. Zielona Góra, 2004, p. 37–76).

Alături de excelentul arheolog, cum o dovedesc şantierele şi publicaţiile, am admirat în Burger pe talentatul pedagog, care, în ciuda faptului că nu a avut niciodată o catedră, a reuşit să intermedieze şi să comunice cunoştinţele şi ideile proprii, într-o manieră inteligentă şi sensibilă, atât colegilor şi studenţilor, cât şi publicului larg. Plăcerea de a lucra cu oamenii şi generozitatea intelectuală au caracterizat şi numeroasele ghidaje făcute în expoziţiile muzeelor berlineze (Museum für Vor- und Frühgeschichte sau în Das Neuen Museum), care au dat viaţă obiectelor şi machetelor neînsufleţite în spatele sticlei vitrinelor. Aceste ghidaje au fost concretizate în numeroase pliante de informare puse la dispoziţia vizitatorilor muzeelor.

Preciziunea şi logica riguroasă a observaţiilor şi gândurilor lui Burger s-au manifestat timpuriu prin participarea, în copilărie, la competiţii de şah. În această ordine de idei se cuvine amintită şi o situaţie deosebită, trăită cu ocazia călătoriilor de documentare în Europa de Sud-Est: directorul unui muzeu regional i-a prezentat lui Burger, plin de mândrie, un tablou de curând achiziţionat, în care era arătat un cerb într-o pădure înzăpezită. Consultat ce părere are, Burger a remarcat talentul tehnic de netăgăduit al pictorului, a pus totuşi problema lipsei în zăpadă a urmelor picioarelor cerbului şi s-a întrebat cum de va fi ajuns acolo! Derutat, colegul a decis mutarea tabloului din sala de intrare într-una dintre încăperile expoziţiei.

Puţinor colegi le este cunoscut faptul că Burger Wanzek, deja în Kiel, a fost chitarist al unui grup muzical. A continuat să cânte, dar a renunţat, de dragul arheologiei, la cariera muzicală.

Prin dispariţia lui prematură, ne vor lipsi prietenul cu care am împărţit aventura călătoriilor în Europa, a şantierelor din Grecia, atmosfera cu totul deosebită a Berlinului anilor ’80 şi ’90, dar şi colegul generos şi pasionat, întotdeauna deschis către dialog şi idei noi, dar de o acurateţe ştiinţifică deosebită.

În memoria şi în lucrările noastre va rămâne în continuare prezent!

Nikolaus Boroffka,
Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, Berlin, Deutschland;
e-mail: nikolaus.boroffka@dainst.de.

BIBLIOGRAFIA BURGER WANZEK

– *'Anfänge der Metallgewinnung`, 'Die Rössener Kultur`, 'Nordische Bronzezeit`, 'Der Bronzeguß’. Führungsblätter im Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin –Charlottenburg/Schloß Charlottenburg – Langhansbau (1987–1988).

– *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa. Ein Beitrag zum bronzezeitlichen Metallhandwer*k, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 2, Berlin, 1989.

– *Bemerkungen zu den älterurnenfelderzeitlichen Hortfunden Ungarns*, Prähistorische Zeitschrift 64, 1989, p. 74–85.

– *Celturi hallstattiene din fier şi antecedentele lor în civilizaţia „câmpurilor de urne“*. Apulum 25, 1989, p. 103–120.
– *Ein Gußmodel für einen Dolch mykenischen Typs von der unteren Donau*, Zeitschrift für Archäologie 25, 1991, p. 1–28.
– *Der urnenfelderzeitliche Hortfund von Lengyeltóti (Lengyeltóti II), Komitat Somogy, Ungarn. Eine Vorlage*, Acta Praehistorica et Archaeologica 24, 1992, p. 249–288.
– *Eisenproduktion im Handwerkerviertel. Eine Siedlung der Römischen Kaiserzeit bei Genshagen, Landkreis Teltow-Fläming*, Archäologie in Berlin und Brandenburg, 1993–1994, Stuttgart, 1996, p. 101–102.
– *Blandine Wittkopp, Spätmittelalterliches Boot entdeckt. Archäologische Untersuchungen im Stadtkern von Bernau, Landkreis Barnim*, Archäologie in Berlin und Brandenburg, 1993–1994, Stuttgart, 1996, p. 136–137.
– *570 Jahre Stadtgraben. Untersuchungen im Bereich der mittelalterlichen Befestigung von Bernau, Landkreis Barnim*, Archäologie in Berlin und Brandenburg, 1993–1994, Stuttgart, 1996, p. 137–138.
– *Nordica im bronzezeitlichen Südosteuropa*, în: Cornelia Becker, Marie-Luise Dunkelmann, Carola Metzner-Nebelsick, Heidi Peter-Röcher, Manfred Roeder, Biba Teržan (eds.), Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel, Internationale Archäologie, Studia honoraria 1, Espelkamp, 1997, p. 527–541.
– *Ausgrabungen in der Innenstadt von Müncheberg*, Jahrbuch Landkreis Märkisch-Oderland 4, 1997, p. 23–27.
– *Archäologische Untersuchungen in der Sankt Marienkirche in Müncheberg*, în: H. Bork, U. Röper (eds.), Stadtpfarrkirche Sankt Marien Müncheberg, Geschichte und Wiederaufbau, Müncheberg, 1997, p. 46–51.
– *Die kaiserzeitliche Siedlung von Genshagen, Fundstelle 10, im Landkreis Teltow-Fläming*, în: A. Leube (Hrsg.), Haus und Hof im östlichen Germanien / Tagung Berlin vom 4. Bis. 8. Oktober 1994, Bonn, 1998, p. 140–143.
– *Auf dem Holzweg / Stadtarchäologische Untersuchungen in Ruhland, Landkreis Oberspreewald-Lausitz*, Archäologie in Berlin und Brandenburg, 1997, Stuttgart, 1998, p. 148–150.
– *Der Ortsteil Buch des Bezirkes Pankow,* Taxi News 5, Juni/Juli 1999, 38.
– *Archäologische Pionierleistung* (1. Teil). Bucher Bote, Januar 2000, p. 9.
– *Ur- und Frühgeschichte / Troja. Katalog der Originalabgüsse Heft 12. Gipsformerei /* Staatliche Museen zu Berlin / Preußischer Kulturbesitz, Berlin, 2001.
– *Archäologische Pionierleistung* (2. Teil). Bucher Bote, März, 2001, p. 9.
– *Die bronzezeitliche Siedlung in Berlin-Buch / Geschichte einer Ausgrabung und Ausstellung* / Teil 1 Forschungsgeschichte, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte N.F. 10, 2001.
– *Ausgrabungen an der Kirche von Falkenhagen*, Märkisch-Oderland Jahrbuch 9, 2002, p. 58–63.
– *Die Ausgrabung einer Ausgrabung*, Archäologie in Deutschland 3, 2002, p. 72.
– *Zur Syntax der Muster auf Griffzungensicheln im bronzezeitlichen Südosteuropa,* http://www.archaeology.ro/bwan [2002].
– *Die jungbronzezeitliche Großsiedlung von Berlin-Buch. Erste Vorlage ausgewählter Funde und Befunde*, în: II Polsko-Niemieckie spotkania archeologiczne. Odra – przeszkoda czy pomost w ekspansji kturowej? Dychów 29 kwietnia 1 maja 2004 r. (Zielona Góra), p. 37–76.
– *Besprechung: Eugen Sava, Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, mit Katalogbeiträgen von N. Boroffka, L. Dascălu, Gh. Dumitroaia, E.V. Jarovoj, T. Soroceanu, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 19, Kiel, 2002, Germania 84, 2, 2006, p. 491–499.

Bogdan Petru Niculică, *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea Arheologică Română*, Suceava, 2009, 181 p., 22 pl.

Arheologia românească este în continuare o ştiinţă fără o istorie proprie. În pofida unor eforturi individuale, al căror număr este în uşoară creştere în ultimul deceniu (amintim volumul documentar datorat lui Alexandru Păunescu, *Din istoria arheologiei româneşti pe baza unor documente de arhivă* sau monografia *Grigore G. Tocilescu şi Cestiunea Adamclisi*, autori Vasile Barbu şi Cristian Schuster), dar şi a unor iniţiative colective datorate unor proiecte de anvergură (AREA IV, *Arheologi fără frontiere*), ne lipseşte imaginea de sinteză asupra ştiinţei noastre.

Volumul prezentat în rândurile de mai jos, chiar dacă nu acoperă această lipsă majoră, aduce o contribuţie importantă şi, în aceeaşi măsură, interesantă la istoria arheologiei româneşti.

Contribuţia domnului Bogdan Petru Niculică, cercetător la muzeul din Suceava, este cu atât mai valoroasă cu cât aduce în discuţie spaţii care astăzi, din păcate, nu se mai află în graniţele ţării noastre.

Volumul, deschis de un *Cuvânt înainte* (p. 7–10), semnat de Dumitru D. Boghian, în care sunt arătate preocupările autorului pentru istoria arheologiei şi este subliniată importanţa temei pentru disciplina noastră, are patru capitole, urmate de o bibliografie şi o sumă de anexe – planşe, rezumat în limba engleză, index.

Urmează *Introducerea* autorului (p. 11–16), în care sunt prezentate sursele documentare folosite, precum şi câteva date importante despre principalii actori pe scena arheologică bucovineană în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Capitolul 1 (p. 17–71), intitulat *Începuturile arheologiei în Bucovina. Cercetări, societăţi, muzee*, debutează cu o prezentare generală a situaţiei arheologiei pe teritoriul românesc în sec. XIX şi începutul secolului al XX-lea, insistându-se pe marile realizări instituţionale – înfiinţarea muzeelor de istorie naturală de la Iaşi (1834) şi Bucureşti (1834), a celui de Antichităţi de la Bucureşti (1864) sau a *Comisiunii Monumentelor Istorice* (1892). Sunt amintite de asemenea activitatea lui Alexandru Odobescu şi Grigore Tocilescu în Muntenia şi Dobrogea, Ackner şi Goos în Transilvania, ca şi importantele cercetări de la Cucuteni, prezentate în epocă, la al zecelea Congres de Antropologie şi Arheologie Preistorică (CIAAP) de la Paris, de către Grigore C. Buţureanu.

În descrierea preocupărilor arheologice din Bucovina, autorul începe cu anul 1828, când autorităţile imperiale de la Viena emit o dispoziţie ce privea patrimoniul arheologic şi istoric, document pe care autorul l-a identificat într-o arhivă parohială şi pe care-l prezintă *in extenso*. Tot la Viena apar şi o serie de organisme, precum *Comisia centrală pentru artă şi monumente istorice* (1856), a căror activitate va impulsiona cercetarea arheologică din Bucovina şi va facilita apariţia unor structuri similare locale.

În continuare, autorul prezintă cronologic aceste organizaţii, începând cu *Societatea Muzeului Siret*, condusă cu mult entuziasm de ofiţerul Josef von Gutter, primar al oraşului Siret între 1870–1872. Societatea a activat timp de 15 ani, până în 1884–1885, adunând o colecţie impresionantă de obiecte arheologice şi repertoriind foarte multe situri şi monumente arheologice, încetându-şi însă activitatea la moartea lui von Gutter. Mai departe, sunt prezentate cercetările lui Raimund Kaindl, Neculai Beldiceanu şi Josef Szombathy, primul fiind legat de Universitatea Franco-Iosefină de la Cernăuţi, în timp ce ultimul reprezenta Societatea Antropologică din Viena.

Capitolul se încheie cu prezentarea perioadei de început a Muzeului Ţării Bucovinei din Cernăuţi şi a Muzeului orăşenesc Suceava, ambele înfiinţate ca urmare a eforturilor intelectualilor bucovineni. O atenţie specială este acordată unor arheologi şi istorici amatori, cum au fost preotul Vasile Tomiuc din Bădeuţi sau Isidor, cavaler de Onciul.

Capitolul 2 (p. 73–115), intitulat *Societatea Arheologică Română din Bucovina*, prezintă întâi personalitatea şi activitatea lui Dionisie Olinescu, fondatorul acestei societăţi. La iniţiativa acestuia este înfiinţată, în 1886, Societatea Arheologică Română din Bucovina

(SARB), care va prelua patrimoniul Societăţii Muzeului Siret şi va desfăşura o fructuoasă activitate arheologică în Bucovina. Din păcate, ca şi în cazul societăţii din Siret, şi SARB îşi încetează activitatea odată cu plecarea din Bucovina a lui Dionisie Olinescu şi la Pătrăuţi a preotului Constatin Morariu, secretarul SARB, arheolog şi colecţionar amator, a cărui activitate este şi ea prezentată în finalul capitolului. Tot la final, autorul prezintă şi câteva date despre relaţiile SARB cu instituţii similare din Italia, Rusia sau Germania.

Capitolul 3 (p. 117–145) este o republicare a importantului şi relativ puţin cunoscutului studiu al lui Dionisie Olinescu, intitulat *Charta archeologică a Bucovinei*, apărut pentru prima oară în 1894, în „Buletinul Societăţii Geografice Române". Studiul, păstrând stilul epocii, prezintă, într-o primă parte, un istoric al cercetărilor arheologice în Bucovina şi, în a doua parte, un repertoriu al siturilor arheologice şi al monumentelor istorice din aceeaşi regiune. În afara textului propriu-zis, nu există alte anexe (hărţi, fotografii) sau adnotări. Adăugarea unui minim aparat critic, în care să fie aduse lămuriri despre soarta unora dintre descoperirile menţionate în text sau despre localizarea unei părţi a punctelor arheologice descrise, considerăm că ar fi reprezentat un argument în plus în favoarea importanţei acestui studiu pentru istoria arheologiei bucovinene.

Capitolul 4 (p. 147–149) este dedicat unei scurte expuneri de *Concluzii*. Autorul insistă asupra personalităţii lui Dionisie Olinescu şi a importanţei activităţii sale în câmpul arheologic în epoca de început a dezvoltării acestei ştiinţe pe teritoriul românesc. Pentru aceeaşi epocă, autorul aminteşte şi cercetările din zonă ale lui Josef Szombathy, Raimund Kaindl, Ernst von Stern, Hubert Schmidt, Karl A. Romstorfer sau cele din zone mult mai îndepărtate, cum ar fi de la Cnossos, Troia, Micene, Tirint, toate contemporane cu activitatea lui Dionisie Olinescu.

Volumul se încheie cu lista abrevierilor (p. 151–153), o bibliografie extinsă (p. 155–165), rezumatul în limba engleză (p. 167–173), un index (p. 175–181) şi o secţiune de anexe în care sunt grupate mai multe fotografii ale principalilor intelectuali amintiţi în volum şi câteva reproduceri de documente şi publicaţii arheologice ale epocii, din păcate, nenumerotate şi fără trimiteri corespunzătoare în text.

În pofida unor mici scăpări tehnice, volumul de faţă reprezintă, fără îndoială, o contribuţie foarte importantă pentru istoria arheologiei româneşti şi a arheologiei bucovinene în particular. Prezentarea clară şi detaliată făcută de autor mişcării arheologice din Bucovina are meritul de a dezechilibra uşor imaginea centralistă a istoriei arheologiei româneşti, punând în valoare şi aducând la lumină importantele rezultate ale cercetărilor din epocă. Ele sunt datorate uneori unor amatori entuziaşti, dar nu mai puţin riguroşi, animaţi de pasiunea pentru ştiinţă şi de un sincer patriotism.

Cătălin I. Nicolae
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti; e-mail: nicotk@gmail.com.

Mihai Bărbulescu, *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa,* Editura Academiei Române, Bucureşti, 2012, 290 p.

Cercetarea castrelor romane din Dacia a început cu adevărat abia în anii '70 ai secolului „trecut"; cele mai multe sunt opera generaţiei de acum deja septuagenare. Tânărul şi pasionatul cercetător de atunci, Mihai Bărbulescu, a avut curajul de a începe investigarea unuia dintre cele mai importante obiective militare din Dacia; cu atât mai mult, dacă unii ne mai amintim că existau unele îndoieli, legate de intenţia amplasării în spaţiul castrului legionar a unor obiective industriale. În realitate, cercetarea a beneficiat de un spaţiu considerabil, liber de construcţii moderne, ceea ce a oferit colegului Mihai Bărbulescu, timp de patru decenii (1970–2010), şansa unor ample săpături. Ele au fost urmate, periodic, de un număr important de rapoarte şi alte publicaţii[1]. Cea mai

[1] Reţinem pe cele mai importante, aparţinând lui Mihai Bărbulescu: *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa,* Cluj-Napoca, 1967; *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994; *Das Legionslager von Potaissa (Turda) – Castrul legionar de la Potaissa*, Zalău, 1997.

recentă este cartea care ne reţine atenţia, dedicată descoperirilor epigrafice (mai vechi, transmise prin operele anticarilor şi epigrafiştilor, din Evul Mediu până în epoca modernă, dar mai cu seamă cele ieşite din cercetările proprii ale autorului) din castrul legionar de la Potaissa.

După un scurt *Cuvânt înainte* (p. 9–18), unde autorul dă lămuriri asupra acestei publicaţii, urmează o amplă prezentare, sub titlul *Introducere. Cercetările epigrafice privitoare la Potaissa* (p. 19–51). Este un veritabil studiu, informaţia adunată fiind extrem de utilă pentru munca de editare a unei culegeri cu inscripţiile de la Potaissa.

Partea esenţială a acestei cărţi este un *corpus* al inscripţiilor descoperite în castru. Remarcăm că puţine sunt epigrafele simple, clare, uşor de prezentat; multe solicită o complicată operă de reconstituire, reprezentând adevărate modele de îndemânare epigrafică,

Prin urmare, catalogul (p. 52–263, nr. 1–67) reprezintă partea cea mai importantă a cărţii; încă din primele pagini, autorul ne informează despre cele trei „secţiuni” în care este organizat materialul epigrafic, în funcţie de informaţiile oferite: *castrul, legiunea, viaţa cotidiană.*

Prima secţiune adună un număr de opt inscripţii.

Ceea ce remarcăm, dintru început, este lipsa inscripţiilor datând din primul sfert de secol de existenţă a lagărului militar de la Potaissa. Explicaţia, în afară de jocul hazardului, poate consta în faptul că s-a scurs un număr de ani de la instalarea legiunii la Potaissa (probabil, la început, într-un castru cu val de pământ), până la construirea în piatră: incinta *(murus)* şi cunoscutele elemente ale castrametaţiei. Apoi, domnia lui Commodus, cu sfârşit violent, urmat de *damnatio memoriae*, poate fi o altă explicaţie a lipsei inscripţiilor în perioada 168–194.

Prima inscripţie reţinută de această culegere a fost descoperită în anul 1735 (CIL III, 905; consider că ar fi trebuit menţionată sursa sau publicaţia primară). Inscripţia consemnează ridicarea unui edificiu (necunoscut, deoarece inscripţia era aşezată chiar deasupra intrării acestuia), ridicat cu contribuţia împăratului Septimiu Sever: *don(um) ded(it)*. Th. Mommsen nota în prezentarea acestei inscripţii: „Severus legioni V Macedonicae aedificium aliquod donavit, puta balneas”; într-adevăr, thermele au fost descoperite şi cercetate în *praetentura dextra*. M. Bărbulescu se gândeşte chiar la edificiul comandamentului *(principia)*. Inscripţia datează din anul 195, pe când era guvernator P. Septimius Geta[2], fratele împăratului, iar comanda legiunii o avea Tib. Claudius Claudianus[3].

De la o construcţie necunoscută provine un fragment de coloană de calcar (p. 56–59, nr. 2; nu se menţionează condiţiile/locul descoperirii), păstrând câteva litere din trei rânduri, care permit reconstituirea numelui aceluiaşi împărat.

Cea de-a treia inscripţie, cunoscută dintr-o copie din 1593 transmisă de St. Zamosius (p. 59–61), menţionează o construcţie realizată pe timpul lui Gordian al III-lea: *basilicam leg(ionis) V Mac(edonicae [- - - - -]*; catalogată de Th. Mommsen printre inscripţiile false (CIL III, 38*), a fost reabilitată de I. I. Russu[4]. M. Bărbulescu consideră că este vorba de o construcţie parte din edificiul comandamentului *(basilica principiorum)*[5]; având în vedere data târzie când această construcţie a fost probabil refăcută, înclinăm mai degrabă a crede că este vorba de o *basilica exercitatoria*.

Alte trei inscripţii se referă la o *schola*. Prima este o dedicaţie *Gen(io) scho[lae] bb(eneficiariorum)* (cunoscută din copia lui Cusius, transmisă de Guterus; preluată în CIL III, 876); datorită menţionării numelui legatului celor trei Dacii, L. Octavius Iulianus, inscripţia datează de prin anii 200–203[6].

Inscripţia nr. 5 (p. 63–65; două fragmente) a fost descoperită în clădirea comandamentului, în zona basilicii; conţine o referire la o *[s]chol[a]* nenumită (necunoscută), urmată de câteva nume. Ar fi o indicaţie unde îşi aveau sediul *(schola)* unele asociaţii ale militarilor.

Inscripţia nr. 6 (p. 64 sqq.) este reconstituită din mai multe fragmente (a–j); unele provin din

---

[2] Despre acest personaj: I. Piso, *Fasti provinciae Daciae,* I. *Die senatorischen Amtsträger,* I, Bonn, 1993, mai departe *Fasti*, p. 150, nr. 31.

[3] I. Piso, *Fasti*, I, p. 270 sqq., nr. 69; în continuare, Tib. Claudius Claudianus a primit comanda legiunii XIII Gemina.

[4] ActaMN 1, 1964, p. 479.

[5] Autorul are în vedere inscripţia din Britannia, de la Regulbium (Reculver; AÉ 1962, 258): *aedem p[rinci]piorum cu[m b]asilica*; mă întreb dacă acea *aedes* nu se referă poate la „camera sacră” din *principia.*

[6] I. Piso, *Fasti,* I, p. 159.

colecţia Kemeny (incluse în CIL III; provenienţa din Dacia a fost contestată de I.I. Russu; dar I. Piso şi autorul acestei cărţi reafirmă originea „dacică” a fragmentelor respective). La p. 83, M. Bărbulescu ne oferă o „punere în pagină” a nouă fragmente (am fi preferat o planşă mai mare, eventual sub formă de pliant, pentru a permite o mai clară comparare a trăsăturilor paleografice); astfel reconstituită, pare a fi vorba de inaugurarea unei *[schola sign]iferum* (autorul crede că este vorba, totuşi, de o reamenajare, având în vedere că apare, pe fragmentul *b*, referirea la o *[ex]edr[a]*).

Inscripţia nr. 7 (p. 50–51), dedicată *Gen[io) armamenta(rii)*, a fost descoperită într-una dintre camerele comandamentului (nr. 15); aceasta permite autorului a stabili că depozitul de arme *(armamentarium)* se afla în *principia* (concluzie care se adaugă, întărind, observaţiile arheologice din alte castre).

Următoarele inscripţii privesc legiunea V Macedonica (nr. 9–26)[7]: inscripţia nr. 9, descoperită în *principia*, în zona basilicii comandamentului, păstrează începutul unei dedicaţii pentru Septimiu Sever; reconstituită din 15 fragmente (câteva pot fi chiar lipite).

Inscripţia nr. 10 (p. 101–106, 110–127) este o dedicaţie pentru Iulia Domna; în compunerea ei intră două inscripţii mai vechi (descoperite în secolul al XIX-lea; unul inclus în CIL, III, 922); alte 25 fragmente au fost descoperite în cursul cercetărilor din *principia*. În urma unei munci meticuloase, autorul a găsit în plan un loc pentru fiecare fragment; astfel reconstituită, inscripţia este o dedicaţie pusă împărătesei de centurionii din cele zece cohorte ale legiunii (în total, mai puţin sau mai bine păstrate, 28 de nume), în primul rând un (aproape anonim) *p(rimus) p(ilus)*. În reconstituirea editorului (p. 113), dedicaţia este următoarea: *Iul[iae Aug(ustae)]* ***matri Au****[gus]****ti et*** *[kastr(orum)] /* ***Sen****[at]****us ac patria****[e P(iae) F(elici) u]****nivers****[a] /* ***leg****(io) [V] Mac(edonica)* ***An****[to]****nini****[an(a) dev]****oti nu****[m(ini) e]****or****[um]* (literele conservate le-am redat cu aldine). Sub fiecare din cohortele legiunii sunt înscrise (dacă se păstrează!) trei nume (cohortele IV şi V) sau chiar patru (cohortele III, VIII şi X): sunt probabil *centuriones priores,* comandanţii de *manipuli*; cei din *cohors I*, după *p(rimus) p(ilus),* erau *primi ordines*. Prin urmare, forma *[dev]oti* (plural) se leagă de finalul r. 2 al dedicaţiei, care ar trebui poate completată: *[7 (centuriones) u]****nivers****[i] /* ***leg****(ionis) [V]* ***Mac****(edonicae)* ***An****[to]****nini****[an(a) dev]****oti nu****[m(ini) e]****or****[um]*[8].

Cealaltă inscripţie (nr. 11; p. 106–109, 127–129; 12 fragmente) a fost dedicată împăratului Caracalla: *[Imp(eratori)] C(aesari)* ***M****(arco)* ***A****[urelio An]****ton****[ino Pio F]****el****(ici)] /* ***Au****[gusto) Parth(ico) max(imo) pont(ifici) max(imo) Bri]****t****(annico) [max(imo)]* ***Ger****(manico) [max(imo)] / [- - - uni]****vers****[a l]****eg****(io)* ***V*** *[Mac(edonica)] / [Antonin(iana) pri]****ncipi ind****[ulgen(tissimo) dicata]*. Cuvântul păstrat la începutul r. 3 *[uni]****vers****[-]* îl găsim în inscripţia precedentă; el trebuie să se refere tot la centurionii legiunii, iar r. 3–4 ar trebui astfel întregite: *[7 (centuriones) uni]****vers****[i l]****eg****(ionis)* ***V*** *[Mac(edonicae)] / [Antonin(ianae) pri]****ncipi ind****[ulgen(tissimo) dicati]*[9].

Cele două inscripţii ajută pe editor la completarea prosopografiei centurionilor legiunii V Macedonica (p. 142–152).

---

[7] Pentru prezenţa veteranilor în viaţa civilă a cetăţii, a se vedea inscripţia CIL III, 7688 = AÉ 2007, 1194.

[8] La p. 131, autorul cărţii citează trei inscripţii reprezentând *laterculi* cu nume de centurioni legionari: pe timpul lui Marcus Aurelius, o inscripţie de la Lambaesis (CIL VIII, 18065 = ILS, 2452), în care apar *primi ordines* şi *centuriones* din *legio III Augusta*; alta de la Novae (Moesia Inferior: AÉ 1993, 1364 = T. Sarnowski, ZPE 95, 1993, p. 205–219), dedicată împăratului Septimiu Sever de către *primi ord(ines) et centurion(es) leg(ionis) I Ital(icae)*; o altă inscripţie din anul 204, de la *Mogontiacum* (Germania Superior), dedicată lui Septimiu Sever şi familiei imperiale (CIL XIII, 6801; cf. M.P. Speidel, JRGZM 93, 1986, p. 327), de către *primi ordines* şi centurionii legiunii XXII Primigenia. Dar, întrucât în inscripţia de la Potaissa nu apar decât trei (în două cazuri patru) centurioni, preferăm a considera pe aceştia *centuriones priores*, conducătorii celor trei *manipuli* din fiecare cohortă; prin urmare: *[u]nivers[i ordines] / leg(ionis) [V] Mac(edonicae) An[to]nini[an(a) dev]oti nu[m(ini) e]or[um]* (cei în plus, *supernumerarii*, pot fi centurionii comandanţi ai cavaleriştilor legionari ataşaţi cohortelor).

[9] Vezi concluzia din încheierea notei precedente.

Inscripţiile următoare, parţial reconstituibile, conţin dedicaţii: nr. 12 pentru Caracala, posibil pusă de un comandant al legiunii *[V M]ac(edonica] p(ia) Antoninia[na]*; nr. 13 *[in hono]rem [domus divinae]*, pusă de un militar al legiunii care poartă supranumele imperial *Gor[diana]*; nr. 14, unui împărat şi mamei sale (numele martelate) (calitatea dedicanţilor este reconstituită de editor *[evo]cati qu[ondam]*, dar în conexiune cu rândul următor preferăm *[- - - evo]cati qu[orum nomina s(ubscripta) s(unt) / devot[i - - -]*); câteva alte inscripţii fragmentare (nr. 15–20), dintre care ne reţine atenţia nr. 17 (p. 166–169), în care numele *C. Asi[- - -]* poate fi cel din inscripţia nr. 12 (fr. *c*: G·A - - - ; poate un centurion, dar şi tribun sau chiar legat al legiunii V Macedonica).

În încheiere, remarc caracterul extrem de fragmentar al celor mai multe dintre inscripţiile din castru. Alături de alte observaţii arheologice, această situaţie este o dovadă a ocupării şi locuirii intense a zonei castrului[10], în perioada ce a urmat abandonării provinciei.

Un subcapitol cu inscripţiile privind legiunea V Macedonica (A, b) prezintă „Momente de istorie" (p. 174 sqq., nr. 21–26).

Inscripţia nr. 21 este gravată pe un mic altar (54 × 15 × 19 cm); mai aflăm că: „Pe capitel se observă o cavitate pentru libaţii, cu diametrul de 18 cm şi adâncă de 2,5 cm, şi două ştifturi de fier spre faţa altarului"; în aceste condiţii, adâncitura era poate menită a fixa un *simulacrum*, o statuetă, posibil a unui *genius* militar. Primul rând al inscripţiei era scris chiar pe profilul capitelului.

Lectura inscripţiei, în prima ediţie, este următoarea: *L(egioni) V M(acedonicae) P(iae) c(onstanti), / l(egioni) VII g[eminae] / C. Val(erius) Lu[canus], C(aius) Tib(erius) C[eler] /* (5) *cen(turiones) co[m]/anucu/lis posu/erun/t*[11]. Lectura r. 2 a generat o dispută epigrafică; în timp ce unii o acceptă (N. Gudea, I. Piso), alţii o resping. Astfel, I.I. Russu citea în r. 2 un antroponim, *L(ucius) Ulp(ius) Cl[em(ens)]*[12]. Dimpotrivă, P. Le Roux citea în locul respectiv numele legiunii VII Claudia[13]; de altfel, acest istoric neagă orice prezenţă a legiunii VII Gemina în afara peninsulei hispanice în secolul al III-lea[14]. Eu însumi, în ILD, 499, în comentariu, am acceptat rectificarea propusă de I.I. Russu; prin urmare, ar fi cei trei *centuriones priores* dintr-o cohortă a legiunii, care dedică inscripţia camarazilor de manipul *(comanuculi)*. Totuşi, prezenţa numelui legiunii hispanice ni se pare, acum, acceptabilă (preferabilă).

Inscripţia prezintă un important element de datare: legiunea V Macedonica poartă de mai multe ori epitetul *p(ia) c(onstans)*, dar o singură dată încadrabil cronologic – pe timpul lui Caracalla[15]; într-o inscripţie anterioară, din timpul lui Septimiu Sever şi al fiilor săi, poartă epitetul *p(ia) f(idelis)*[16]. Ar însemna că micul altar poate data din timpul lui Caracalla sau chiar mai târziu; caracterul neîngrijit al literelor poate fi o indicaţie în acest sens.

De prezenţa unui detaşament al legiunii VII Gemina în Dacia ar trebui legate cronologic ştampilele *L(egionis) VII G(eminae) f(elicis)* de la Porolissum (ILD 733); dar în Hispania, în secolul al III-lea, legiunea poartă epitetul *p(ia) f(elix)*, chiar şi pe ştampilele tegulare, uneori însoţit de un supranume imperial[17].

---

[10] Vezi astfel informaţiile reţinute în altă carte a lui M. Bărbulescu, *Mormântul princiar germanic de la Turda – Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, 2008.

[11] M. Bărbulescu, Z. Milea, SCIVA 26, 1975, 4, p. 571–576 (preluată în AÉ 1976, 574).

[12] I.I. Russu, SCIVA 28, 1977, 2, p. 217–223.

[13] ZPE, 43, 1981, p. 199 sq. (vezi AÉ, 1981, 722).

[14] P. Le Roux, *La toge et les armes. Rome entre Méditerranée et Océan*, Rennes, 2011, p. 454: „Il n'existe entre Septime Séevère et Dioclétien aucun indice sûr d'une activité militaire de la légion ou d'un détachement hors de la péninsule".

[15] ILD 663 (= AÉ 1977, 666 şi 1980, 755).

[16] Vezi *pondera* prezentate în carte la p. 237–245, nr. 48–50; la bibliografia de la nota 458, de adăugat comunicarea lui M. Bărbulescu, *Les principia du camp légionaire de Potaissa,* în *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, II, Wien, 1990, p. 821–831 (CEpR X, 561 = ILD 523). Dar epitetul apare şi mai târziu, vezi *infra* informaţia care trimite la nota 21.

[17] P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'August à l'invasion de*

După I. Piso, aceste detaşamente au fost aduse pentru a înlocui trupele luate de Caracalla pentru războiul contra parţilor[18].

După părerea mea, ar fi posibil a lega acest detaşament de campania orientală a lui Gordian al III-lea, sfârşită dezastruos; cum între timp Dacia fusese atacată de carpi, noul împărat Filip Arabul a venit cu o parte dintre trupele participante la războiul din Orient şi a restabilit ordinea; între acestea puteau fi şi efective din legiunea VII Gemina, care au participat la lucrările de fortificaţie de la Porolissum[19].

Deosebit interes prezintă două inscripţii (p. 186–193, nr. 22–23) gravate pe două baze de conglomerat calcaros, descoperite în anul 2000, în thermele castrului. Primul este dedicat *Fortunae,* cel de-al doilea *Aesculapio et Hygiae*, amândouă *pro salute D(omini) n(ostri) Imp(eratoris) [[- - - - -]]* ; numele împăratului a fost martelat. Numele dedicantului este comun, finalul fiind reconstituibil, pe baza celor două inscripţii, astfel: *M. Publicianus Rhe[n]us, praef(ectus) alae Bat(avorum) ∞ (milliariae) [a]gens vice praef(ecti) leg(ionis)*.

Cele două inscripţii au fost datate de editor în timpul domniei lui Gallienus, al cărui nume a fost răzuit în r. 3; autorul recunoaşte chiar, la începutul r. 3, partea de sus a unei litere, *C* sau *G.* Dificultatea (relevată, de altfel, de editor) de a întregi astfel acest rând decurge din faptul că numele lui Gallienus (condamnat la început de Senat, dar proclamat *divus* la insistenţele lui Claudius II) nu a fost martelat în inscripţiile din Dacia[20], astfel: o inscripţie închinată lui Deus Azizus Bonus Puer Conservator, chiar la Potaissa, pentru sănătatea împăraţilor Valerianus şi Gallienus, de către prefectul legiunii V Macedonica *III pia fidelis*[21]; altă inscripţie de la Mehadia, închinată lui Gallienus de către *cohors III Delmatarum Valeriana Galliena* (IDR III/1, 77); o a treia, de la Băile Herculane, închinată *Dis magnis et bonis Aesculapio et Hygiae,* de către M. Aurelius Veteranus, *praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gall(i)enianae* (IDR III, 1, 54 = CIL III, 1560). Vezi alte două inscripţii din aceeaşi vreme: o dedicaţie a Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa pentru P. Licinius Cornelius Valerianus, *nobilissimus Caes(ar),* fiul lui Gallienus (IDR III/2, 82 = CIL III, 7971 = ILS 554); iar la Tibiscum, *ordo mun(icipii) Tib(iscensis)* onorează cu o inscripţie pe Cornelia Salonina, soţia aceluiaşi împărat (IDR III/1, 84). Totuşi, datarea inscripţiei pe timpul lui Gallienus este asigurată de faptul că în fruntea legiunii V Macedonica ar fi trebuit să se afle un prefect (v. *supra*) – absent atunci de la Potaissa (plecat la război sau poate înlocuit violent de o revoltă militară; vezi SHA, *Divus Claudius,* 17, 3). Oricum, „interimarul" acestui post era M. Publicianus Rhenus, prefectul alei *I Batavorum milliaria* (castrul acestei trupe era la Războieni), purtând titlul *agens vice praefecti leg(ionis)*;

409, Paris, 1982, p. 29, 281–282 (ştampilele tegulare ale legiunii VII Gemina).

[18] I. Piso, *Fasti,* I, p. 220.

[19] Între titlurile triumfale ale lui Filip Arabul (X. Loriot, ANRW II, 2, 1975, p. 788 şi urm.; D. Kienast, *Kaisertabelle*, p. 198–199), figurează, alături de *Parthicus Maximus* şi *Carpicus Maximus*, şi cel de *Germanicus* (în 248); acest titlu l-a primit în urma luptelor cu neamurile germanice de la Dunărea superioară (în primul rând, marcomani şi cvazi), care atacaseră poate şi Dacia Porolissensis. În aceste condiţii, vexilaţia din legiunea VII Gemina Felix, participantă la operaţia de restabire a păcii provinciei, a contribuit eventual şi la lucrările constructive militare de la Porolissum. De prezenţa împăratului se pot lega şi cele patru inscripţii de la Porolissum dedicate lui Filip Arabul, Cezarului său şi Augustei sale (ILD 668–671).

[20] Numele împăratului Gallienus este martelat într-o inscripţie de la Merida *(Emerita Augusta)* din provincia Lusitania (AÉ 1993, 914); de remarcat că împăratului i se atribuie titlurile de *Daci(cus) maximus* şi *Germ(anicus) max(imus).* Această consemnare ni se pare cu atât mai semnificativă, dacă avem în vedere că autorul dedicaţiei era chiar guvernatorul provinciei: P. Clodius Laetus Macrinus, *v(ir) c(larissimus), leg(atus) eor(um) pr(o) pr(aetore)*; nu excludem posibilitatea ca el să fi servit anterior în Dacia, poate ca legat al unei legiuni.

[21] CIL III, 875. Repetarea epitetului legiunii se deduce şi din legenda unor monede emise pe timpul aceluiaşi împărat (J. Fitz, *Les antoniniani des légions de Gallien*, în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à J'erôme Carcopino,* Paris, 1966, p. 355–365).

asemenea avansare reprezintă o noutate absolută pentru ordinea rangurilor în armata romană.

În această situaţie, suntem tentaţi (ceea ce M. Bărbulescu, deşi nu respinge categoric această posibilitate, refuză totuşi, p. 198–199) a propune în r. 3 numele unui uzurpator din timpul împăratului Gallienus: *[[Re]]g[[alianus Aug(ustus)]]* sau eventual *[[In]]g[[enuus Aug(ustus)]]* (despre aceşti uzurpatori, vezi biografiile celor „treizeci de tirani" din *Historia Augusta*; v. şi D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie^2,* Darmstadt, 1996, p. 223–224)[22].

A treia parte a catalogului epigrafic cuprinde, sub titlul *Viaţa cotidiană,* un număr important de epigrafe (p. 215–263, nr. 27–67).

Primele trei numere sunt piese cu caracter religios: două altare închinate *Genio 7 (centuriae)* (nr. 27–28); urmează un basorelief cu reprezentarea lui Hercules, inscripţie confuză (nr. 29); un alt fragment epigrafic, posibil tot dintr-un basorelief (nu altar), dedicat unui zeu având epitetul *invictus,* care poate fi Sol, dar şi Hercules.

Urmează alte piese, grupate în categoria *instrumentum.*

Primele sunt mai multe tegule, cu resturi de inscripţii – unele fiind exerciţii de scriere. Dar chiar prima prezentată conţine sfârşitul unui nume, *[- - -]balus*; deşi suntem tentaţi a întregi un *[Dece?]balus,* înclinăm a vedea alt nume, care poate fi legat de ARHB[-] de pe piesa de la nr. 33 (poate un nume oriental). Câteva *lucernae* (nr. 39–44) poartă ştampile cunoscute. Mai importante sunt cele două ştampile amforice: HPAKΛA (imprimare retrogradă) (nr. 45–46), provenite din mediul egeean (pare a fi unica ştampilă greacă în Transilvania, cele două amfore de la Potaissa fiind aduse probabil în bagajele legiunii V Macedonica); la sud de munţi s-au mai descoperit la Romula (IDR II, 459) şi Drobeta (IDR II, 129)[23]. *Terra sigillata* (cu inscripţie) apare în castru într-un singur exemplar, provenit din *officina* din Rheinzabern (nr. 41)[24].

Piesele prezentate în continuare sunt din metal. De departe, cele mai interesante sunt patru greutăţi de cântar (singular: *pondus*): două descoperite în *principia* (după descrierea autorului, piesa cea mai bine conservată se prezintă ca o carcasă de bronz, umplută cu plumb; pe suprafaţă s-a aplicat o inscripţie cu litere de argint); altul a fost descoperit probabil tot în castru, în 1891 (CIL III, 12645); încă unul, descoperit probabil tot în castru. Trei dintre exemplarele mai bine păstrate cântăresc 896 g Inscripţia: *Leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae) f(idelis) p(ondus) I (unum) examin(atum) iussu dd(ominorum) nostrorum Augustorum, Val(erius) Sabinus, optio leg(ionis) s(upra) s(criptae) d(ono) d(edit)* (datare largă 198–211). Altă greutate de bronz (plin), de formă paralelipipedică (parţial deteriorată; 2438,5 g), poartă inscripţia: *P(ondera) III Legionis V Mac(edonicae) piae f[idelis]p(ondera) III (tria).* Aceste *pondera* (amplă discuţie) serveau pentru măsurătorile în castru (pentru alimentele distribuite), dar posibil şi în relaţiile comerciale cu populaţia civilă a oraşului şi chiar cu populaţia translimitană.

Dintre alte piese de bronz, mai reţinem trei inele (nr. 54, 56, 57), purtând urarea *utere felix*. Aceeaşi urare era realizată cu litere aplicate (s-au descoperit individual trei litere) pe centiroane militare (nr. 58–62).

Mai reţinem o garnitură de armură (nr. 63), având o inscripţie cu litere punctate: 7 *(centuria)* FAVSTINI SVC RESP; „Numele militarului poate fi *Succesus) Resp(ectus)*, două *cognomina*" (p. 257).

Pentru consultarea cărţii, foarte utili sunt indicii (p. 268–285), conţinând: *nomina propria aevi antiqui*; *imperatores et domus eorum*; *res militaris (legiones, alae, cohortes, numeri, vexillationes)*; *res sacra*; *geographica*; *res vocabula varia*; *nomina propria medii aevi et recentioria aetatis*. Trimiterile se fac la inscripţii, dar şi la *adnotationes*. Parcurgerea

[22] Din sursă indirectă, aflăm că I. Piso a susţinut de curând, într-o comunicare prezentată la Cluj-Napoca, altă propunere.

[23] Ştampile greceşti s-au descoperit şi la Viminacium (Ljiljana Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja,* Belgrad, 1996, p. 57–58), semn că vasele comerciale puteau încă trece prin canalul săpat pe timpul împăratului Traian pentru a ocoli Porţile de Fier (Djerdap).

[24] În perioada de mare pătrundere a *sigillatelor* în Dacia, până la războaiele marcomanice, legiunea îşi avea sediul în Moesia Inferior, la Troesmis.

indicilor reprezintă încă un prilej de a evalua bogăţia de informaţii epigrafice şi istorice din această carte.

Alături de castru s-a dezvoltat o importantă aşezare civilă (menţionată de Claudius Ptolemaeus, în *Îndreptarul geografic*, III, 8, 4: Πατρούισσα [!]; precum şi în *Tabula Peutingeriana*, VIII, 2), existentă încă înainte de venirea legiunii[25]. Aceasta este aşezarea ridicată de împăratul Septimiu Sever la treapta de oraş (Ulpianus, *Dig.,* 50, 15: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*); noua *colonia* este atestată de sursele epigrafice[26].

După venirea legiunii, lângă castru s-a dezvoltat un *vicus*, având în frunte doi *magistri*[27]. Din acesta s-a ridicat poate *municipium Septimium,* atestat de inscripţii[28].

Urmând datele izvoarelor, s-ar putea ca la Potaissa să se fi dezvoltat (precum la Apulum) două oraşe: o *colonia Septimia* (din fostul *vicus*, după Ulpian) şi un *municipium Septimium* (din canabele legiunii V Macedonica)[29].

În încheiere, remarc modul exemplar cum colegul Mihai Bărbulescu s-a achitat de obligaţiile decurgând din cele patru decenii de cercetări în castrul legionar de la Potaissa. Cartea (dublă versiune, engleză şi română) este o contribuţie la pregătirea unui volum, care se lasă de multă vreme aşteptat, cu inscripţiile din Dacia Porolissensis.

Constantin C. Petolescu

---

[25] Vezi astfel CIL III, 1627: inscripţia din anul 108 de pe *milliarium* de la Aiton: *a Potaissa Napocae*.

[26] CIL III, 1030: *dec(urio) c(oloniae) [P]ot(aissensis)*, 7709: *aug. c[ol.]*; ILD 508: *IIvir col(oniae) Pot*.

[27] Vezi inscripţiile descoperite într-un templu şi publicate de M. Bărbulescu şi Ana Cătinaş, EphemNap, 2, 1992, p. 113–115, nr. 3–4; preluate în AÉ, 1992, 1468–1469; apoi în ILD 487 şi 500).

[28] AÉ 1944, 52–54 (= C. Daicoviciu, Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 326–327, *b–d*; ILD 669–671): *respublica munic(ipii) Sept(imii) Porol(issensis)*; AÉ 1979; 499 (= ILD 712): *m. Sep. Por.*; AÉ 1982, 835 (= ILD, 770) *pontif(ex) m. S. P.*; AÉ, 2001, 1707 (= ILD 683) *IIIIvir m. S. P.*; vezi încă: CIL III, 2866 (= IDRE, II, 293; Nedinum, Dalmatia): *decurioni auguri et pontifici civitatis Paralis(s)ensium provinciae Daciae*; SEG, III (1927–1929), 537 (= IGB III/2, 1590; IDRE II, 351, Augusta Traiana, Thracia): β(ου)λ(ευτὴς) τῆς Δακίας Σεπτιμία Πορολίσσου.

[29] C. C. Petolescu, în *Ştiinţele sociale şi politice din România,* 2–3, 1985, p. 63 (= *Contribuţii*, I, p. 163); în RI SN 2, 1991, 3–4, p. 224–225. Părerea noastră a fost acceptatată de M. Bărbulescu (*Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 45–49), care aduce un argument suplimentar: inscripţia CIL III, 7689 (cf. N. Gostar, AIIA Iaşi 6, 1969, p. 132–133), menţionând un veteran (?) al unei legiuni (*I* sau *II Adiutrix*?) cu supranumele *Anton[iniana]*, decurion sau magistrat (?) în *mun(icipium) S(eptimium) P(otaissense)*; prin urmare, municipiul exista şi pe timpul lui Caracalla, paralel cu *colonia Septimia* (menţionată de Ulpian şi atestată epigrafic).

ABREVIERI

ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
Acta Terrae Fogarassiensis – Acta Terrae Fogarassiensis. Anuarul Muzeului Țării Făgăraşului „Valer Literat", Făgăraş
AÉ – Anné Épigraphique, Paris
AEM – Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Osterreich-Ungarn, Viena
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Iași
AnB – Analele Banatului, Timişoara
AnD – Analele Dobrogei, Constanța
AnŞUIași – Analele Ştiințifice ale Universității „Al.I. Cuza", Iași
AJN – American Journal of Numismatics, Boston
ANRW – H. Temporini, W. Haase (ed.), Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen, Berlin – New York, 1978–
Antiquity – Antiquity, University of York
Apulum – Acta Musei Apulensis, series Archaeologica et Anthropologica, Alba Iulia
ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchWarszawa – ArchWarszawa – Archeologia. Rocznik IHKM, Varşovia
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti
ArhSb – Arheologičeskij Sbornik Gosudarsvtennyj Ermitaž, St. Petersburg
Banatica – Banatica, Muzeul județean Reşița, Reşița
BAR – British Archaeological Reports, Oxford
BCŞS – Buletinul Cercurilor Ştiințifice Studențeşti. Arheologie – Istorie – Muzeologie
BerRGK – Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaölogischen Institutes, Frankfurt am Main
BJ – Bonner Jahrbucher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn
BMTAGiurgiu – Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu", Giurgiu
Britannia – Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, National Museum of Wales
CaieteARA – Caietele ARA. Revistă de Arhitectură, Restaurare şi Arheologie, Asociația ARA, Bucureşti
CAMNI – Cercetări arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti
Carnuntum Jahrbuch – Carnuntum Jahrbuch. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte des Donauraumes, Viena
Carpica – Carpica, Complexul muzeal „Iulian Antonescu", Bacău
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CepR – C. C. Petolescu, Cronica Epigrafică a României, SCIVA, Bucureşti
Chiron – Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIGD – Ligia Ruscu, *Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice şi Creştine al Facultății de Istorie a Universității „Al.I. Cuza", Iași
CRAI – CRAI – Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris

SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 395–397

Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; serie nouă N.S. (nouvelle série); Révue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
Danubius – Danubius. Revista Muzeului de Istorie, Galați
Dialogues d'histoire ancienne – Dialogues d'histoire ancienne, Paris – Atena
Drobeta – Drobeta, Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta–Turnu Severin
EDR S.N. – Ephemeris Daco-Romana, Serie nouă, Bucureşti
EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Gallia – Gallia. Archéologie de la France antique, Paris
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin
GSU.FF – Godišnik na Sofjskija Universitet. Filologičeski Fakultet, Sofia
Historica – Historica, Iaşi
Hyperboreus – Hyperboreus. Bibliotheca Classica Petropolitana, St. Petersburg
IDR – *Inscripțiile Daciei Romane*, Bucureşti
IDRE – Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I–II*, Bucureşti, 1996–2000
IGLR – Emilian Popescu, *Inscripțiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976
ILD – C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, Bucureşti, 2005
Il Mar Nero – Il Mar Nero, Annali di archeologia e storia, Roma – Paris
ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae* I–III, Berlin, 1892–1916
ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor*, Bucureşti
Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Studii, comunicări, note, Brăila
Klio – Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig
Latomus – Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles
Jahrb.DAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin
JHR – Journal of Hellenic Studies, University of Leeds
JÖAI – Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
Marisia – Marisia, Muzeul Județean Mureş, Târgu Mureş
MCA (Materiale) – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MEFRA – Mélanges de l'École Française de Rome, Paris – Roma
Mitt.DAI – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin
PAS – Prähistorische Archäeologie Südosteuropas, Berlin
PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
PIR – *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, 1898–
PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I–V, Leuven, 1976–1993
Pontica – Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța
Potaissa – Potaissa. Revista Muzeului de Istorie Turda
Proc.Brit.Acad. – Proceedings of the British Academy, Oxford
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
RA – Revue Archéologique, Paris
REG – Revue des Études Grecques, Paris
Revista Bistriței – Revista Bistriței, Bistrița
RFIC – Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica, Torino
RGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
RMD – M.M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, Londra, 1978, 1985
RPAN – Revista de Preistorie şi Antichități Naționale, Bucureşti/Cluj
RRH – Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti

SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia – Sargetia, Acta Musei regionalis Devensis, Deva
SCA – Studii şi Cercetări de Antropologie, Bucureşti
SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
SJ – Saalburg Jahrbuch, Saalburg
SovArch – Sovetskaja Arheologija, Moscova
StCl – Studii Clasice, Bucureşti
Studia Historica. Historia antigua – Studia Historica. Historia antigua, Universidad de Salamanca
Studia Thracica – Studia Thracica. Institut po trakologiia. Bulgarskata akademiia na naukite, Sofia
TD – Thraco-Dacica, Bucureşti
Terra Sebus – Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeş
Tibiscum – Tibiscum. Acta Musei Carasebesiensis, Muzeul Județean de Etnografie şi al Regimentului de graniță Caransebeş
Tibiscus – Muzeul Banatului, Timişoara
Transylvanian Review – Transylvanian Review, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca
Tyche – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L.**, P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: oanadamian63@gmail.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ZOE PETRE (sub îngrijirea), **Antidoron. Centenarul acad. Em. Condurachi (1912–2012)**, 2012, 78 p.

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, **Civilizaţie medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova,** 2012, 656 p.

ION MOTZOI-CHICIDEANU, **Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară,** vol. I–II, 2011, 900 p., 472 pl.

CARMEN MARIA PETOLESCU, **Monedele regelui Coson,** 2011, 128 p., 20 pl.

ALEXANDRU BARNEA, **Tropaeum Traiani. Tezaurul de denari republicani imperiali.** III, 2011, 56 p., 67 pl.

EMILIAN POPESCU, TUDOR TEOTEOI (editori), **Études byzantines et post-byzantines,** vol. VI, 2011, 538 p.

MARIA CRÎNGACI ŢIPLIC, **„Oaspeţi germani" în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie şi arhitectură (sec. XII – XIII),** 2011, 396 p., 60 pl., 7 hărţi

GHEORGHE I. CANTACUZINO, **Începuturile oraşului Câmpulung şi Curtea Domnească. Aspecte ale civilizaţiei urbane la Câmpulung,** 2011, 438 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia. Un mileniu de istorie,** 2010, 384 p.

FLORIN CURTA, **Text, Context, History and Archaeology,** 2010, 476 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Opuscula Scythica. Grecs et Romans au Bas Danube,** 2009, 410 p.

MIHAI BĂRBULESCU, **Signum originis (Religie, artă şi societate în Dacia romană),** 2009, 302 p.

VASILE CHRISTESCU, **Istoria militară a Daciei romane,** 2010, 303 p., 1 pl.

GHEORGHE DIACONU, RADU HARHOIU (ediţie îngrijită şi prefaţată), **Dacia în epoca primelor migraţii (secolele al II-lea – al IV-lea d. Hr.),** 2009, 162 p., 32 pl.

MICHEL KAZANSKI, **Archéologie des peuples barbares (editor Victor Spinei),** 2009, 491 p.

PETRE ROMAN, ANN DODD-OPRIŢESCU, **Ostrovul Corbului între km. fluviali 911–912. Morminte şi aşezări preistorice,** 2008, 182 p.

SEBASTIAN BRATHER, **Archaeology and identity. Central and East Central Europe in the earlier Middle Ages** (editori V. Spinei, A. Rubel), 2008, 492 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria. XIII. La basilique épiscopale (les résultats des fouilles),** 2007, 236 p., 82 pl.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Contribuţii la istoria Daciei romane (I),** 2007, 352 p.

GHEORGHE POSTICĂ, **Civilizaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nistrean (secolele V–XIII),** 2007, 488 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 65, nr. 3–4, Bucureşti, 2014, p. 193–398